

— Ν Ε Α Β Ι Β Λ Ι Α —

ALFRED ZIMMERN

ΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

PAUL NATORP

Η ΠΕΡΙ ΙΔΕΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

ΙΩΑΝ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΚΑΡΟΛΟΣ ΜΑΡΞ

ΥΠΟ

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Α΄ ΤΟΜΟΣ 6κ σελ. 500

ΤΑ ΑΝΩ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ

ΕΙΣ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ
ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Karl Joel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hofmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὕφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὕφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Κανελλόπουλος ὕφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὕφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ιωάν. Θεοδωρακόπουλος ὕφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1931

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΙΜΗ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΔΡΧ. 45.—

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΔΡΧ. 160.—

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ ΚΛ. ΠΡΟΣ ΤΗΝ:

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΝ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ-ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ-8

Αἱ εἰς τὸ «Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» δημοσιεύμεναι πραγματεῖαι καὶ ἄρθρα ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν συνεργατῶν εἶναι πρωτότυπα καὶ γράφονται εἰδικῶς διὰ τὸ περιοδικόν.

Χειρόγραφα πρὸς δημοσίευσιν καὶ βιβλία πρὸς ἀναγγελίαν ἀποστέλλονται εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Συντάξεως τοῦ Ἀρχείου, ὁδὸς Βησσαρίωνος 8.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

Ernst Hoffman. — Τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα.

Γιάννου Σηκουερῆ. — Φιλολογία καὶ Ζωή.

Παναγιώτου Κ. Κανελλοπούλου. — Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας.

Ἀναλύσεις καὶ κριτικὰ σημειώματα. — *Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου.*
Ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ ἡ κοινωνιολογία του.

ΤΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΤΗΣ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΕΡΙΚΛΕΑ

ΥΠΟ

ERNST HOFFMAN

Ἡ παιδαγωγικὴ σκέψις κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν τῶν Ἑλλήνων ἀπευθύνεται εἰς πολὺ διάφορα εἶδη κοινότητος¹⁾. Εἰς τοὺς Πυθαγορείους ἐμφανίζεται ὡς ἓνα εἶδος ἐκκλησίας· ὁ δὲ Ἡράκλειτος φαίνεται ὅτι ἀπευθύνεται μὲ τὴν παιδαγωγικὴν του φωνὴν γενικῶς εἰς τὴν πεπολιτισμένην ἀνθρωπότητα, εἰς μίαν ὑπερπολιτειακὴν κοινωνίαν ἔθνῶν· εἰς τοὺς «Ἱπποκρατικούς» πρόκειται περὶ μιᾶς συντεχνίας. Ἡ παιδαγωγικὴ σκέψις ἀφορᾷ λοιπὸν διάφορα εἶδη κοινότητος. Ἡ πυθαγόρειος ἐκκλησία, μὲ μίαν αὐστηρῶς κεκλεισμένην αἵρεσιν ὡς σπονδυλικὴν στήλην, εἶναι ἓνα εἶδος ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου, ὅπως αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἀποστολαί. Σκοπεῖ νὰ μορφώσῃ τὸν νέον ἄνθρωπον, ὅστις ἐλευθερώνεται, ἀπολυτρώνεται διὰ τῆς γνώσεως· καὶ δημιουργεῖ ἓνα νέον ὕψος ζωῆς «τὸν πυθαγόρειον βίον» ὃ ὁποῖος προσδίδει εἰς τὴν ὑπαρξιν τῶν προσηλυτισθέντων μίαν χαρακτηριστικὴν μορφήν.— Ὁ Ἡράκλειτος ἀπευθύνεται, κατ' ἀρχὴν, ἀμέσως εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα. Σκοπὸς του εἶναι νὰ ἐφαρμόσῃ τὸν κανόνα καθ' ὃν παίζει τὸ σύμπαν, ὅχι μόνον εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κοινωνίαν, κοινότητα· ἀλλὰ ἡ σκέψις τοῦ Ἡρακλείτου ὑπερπηδᾷ τὰ ὅρια τῆς χώρας του, σκοπὸς του εἶναι νὰ μορφώσῃ τοὺς ἄνθρώπους γενικῶς διὰ μίαν νέαν λογικὴν σχέσιν, νὰ τοὺς εἰσαγάγῃ εἰς μίαν σχέσιν τοῦ λόγου γενικὴν δι' ὅλους τοὺς ἄνθρώπους. Φαίνεται δὲ ὅτι λείπει ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν τοῦ

¹⁾ Ἴβλ. τὸ ἄρθρον μου περὶ «Kulturphilosophisches bei den Vorsokratikern» (Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung; 5 Jahrgang, 1929, σ. 2-24).

Ἡρακλείτου τὸ σχολεῖον ὡς μεσαῖον ὄργανον.—Ἡ ἱπποκρατικὴ συντεχνία εἶναι μία τάξις καθοριζομένη διὰ τῆς καταγωγῆς τῶν μελῶν της. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι κληρονομικὴ τάξις, διότι ὁ υἱὸς τοῦ ἱατροῦ δὲν ἀναγκάζεται νὰ γίνῃ ἱατρός ὅταν δὲν θέλῃ. Ἡ συντεχνία ζητεῖ εὐγενικὰ φρονήματα ἀπὸ τὰ μέλη της.

Κανένας ἀπὸ τοὺς πρώτους αὐτοὺς κλασικοὺς τῆς παιδαγωγικῆς σκέψεως τῆς δύσεως δὲν ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πολιτείαν ὡς τοιαύτην. Ἡ πατριαρχικὴ κληρονομικὴ βασιλεία ἀνῆκε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὸ παρελθόν, αἱ δὲ νέαι πολιτεῖαι αἱ προκίψασαι ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως ἠγωνίζοντο ἀκόμη διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν των. Ἐνα αἰῶνα βραδύτερον τὰ πράγματα εἶναι ἔντελῶς διαφορετικά. Αἱ Ἀθηναίαι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀνθήσεως· ἡ πόλις δὲ αὐτὴ θεωρεῖ ἑαυτὴν ὡς τὴν μεγάλην διδασκάλισσαν, μορφώτριαν καὶ παιδαγωγὸν τῶν πολιτῶν της. Τώρα δὲν ἀκούεται πλέον τὸ σύνθημα: ἀπὸ τὴν μόρφωσιν τοῦ νέου ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἡ ἐξέυρεσις τῆς ὀρθῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἀκούεται τὸ σύνθημα: ἀπὸ τὴν διατήρησιν καὶ σωτηρίαν τῆς πολιτειακῆς μας καὶ κοινωνικῆς μας μορφῆς ἐξαρτᾶται ἡ μόρφωσις ἀνθρώπων μὲ μεγάλας γραμμὰς καὶ ἀξίαν.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καὶ νὰ γνωρίσωμεν τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν κατὰ τὴν νέαν της αὐτὴν μορφήν, ὡς πολιτειακὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν, στρεφόμεθα εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Περικλέους, ὁ ὁποῖος μᾶς παρέχει συγχρόνως τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσωμεν μίαν θεμελιώδη παιδαγωγικὴν ἔννοιαν κατὰ τὴν γένεσιν της.

Ὅπως οἱ πυθαγόρειοι ἀνεκάλυψαν τὶ εἶναι «μανθάνειν», ἀνεκάλυψαν ὅτι μανθάνειν εἶναι ἡ ἀπόκτησις τῆς ἰκανότητος τοῦ ζητεῖν, ὥστε κατόπιν νὰ δύναται κανεὶς νὰ εὐρίσκη μόνος του ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, κατ' οὐσίαν, ἐδημιούργησε πρῶτος τὴν ἔννοιαν (τὴν θεωρητικὴν) τοῦ «πολιτισμοῦ», διότι πρῶτος εἶδε ὅτι μόνον ἡ λογικὴ ψυχὴ εἶναι ἰκανὴ ν' αὐξηθῇ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ πραγματικὰ ὅπως ὁ ἱπποκρατικὸς ὄρκος σημαίνει τὴν γέννησιν τῶν ἐννοιῶν «ἀνθρωπισμὸς» καὶ «ἐπάγγελμα», ἔτσι καὶ ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους εἶναι παιδαγωγικῶς κυρίως ἕνεκα τούτου κλασικός, διότι δι' αὐτοῦ γνωρίζομεν τὴν «αὐτάρκειαν» κατὰ τὴν γέννησιν της, in statu nascendi

Ὅταν ὁ Θουκυδίδης¹⁾ ἔγραφε τὴν ἱστορίαν του, εἶχεν ἤδη λήξει ὁ τριακονταετής πόλεμος μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σπάρτης. Αἱ Ἀθηναίαι εἶχον καταστραφεῖ, τὰ τεῖχη εἶχον κατεδαφισθεῖ, ἡ ἀττικὴ πολιτεία εἶχε θρυμματισθεῖ, τὸ κράτος τῶν ἀποικιῶν εἶχε χαθεῖ. Ὁ νικητὴς εἰσῆλθε παιανίζων εἰς τὴν πόλιν καὶ κατέστρεψε τὰς ὀχυρώσεις· ὁ λαὸς εἶχε συντριβεῖ ὑπὸ τῆς πανώλους καὶ τῆς πείνης· δλόκληρος ὁ στόλος εὐρίσκετο εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης· ὁ θάνατος εἶχε θερίσει τὸ ἄνθος τῶν κατοίκων τῆς χώρας. Ὁ Θουκυδίδης, λαβὼν αὐτοπροσώπως μέρος εἰς τὸν πόλεμον, ἐπίστευσεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου, ὅτι αἱ Ἀθηναίαι δύνανται νὰ νικήσουν καὶ ὅτι θὰ νικήσουν· καὶ δὲν θὰ ἔχανε ὁ Θουκυδίδης ποτὲ τὴν πίστιν του ὅτι αἱ Ἀθηναίαι πράγματι θὰ νικήσουν, ἀν ὀλίγον μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου δὲν ἀπέθνησκεν ὁ Περικλῆς. Θὰ ἔπρεπε μόνον νὰ μείνη κανεὶς πιστὸς εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ Περικλέους, τὴν πολιτικὴν τῆς αὐταρκειᾶς τῶν Ἀθηναίων, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἔπραξαν οἱ Ἀθηναῖοι. Ἦσαν κατελιημμένοι ἀπὸ τὴν μανίαν τοῦ πολέμου καὶ μετεχειρίζοντο τὰς κατακτητικὰς τῶν ἐπιθυμίας ἐκ νέου ὡς ναρκωτικόν· ἡ κυβέρνησις τῶν δημαγωγῶν συνετέλεσε ὅσον μποροῦσε ἐπίσης· κανένας δὲν εὐρίσκειν ἕνα μέσον διὰ νὰ τερματισθῇ ὁ πόλεμος· ἀντὶ αὐτοῦ ὑπὸ τὸ κράτος τελείας ἀποτυφλώσεως ἐπεξέτειναν τὸν πόλεμον πάντοτε περισσότερον. Ἡ παραφροσύνη τῆς ἡστροτείας κατὰ τῆς Σικελίας συνεπλήρωσε τὴν καταστροφὴν.

Ὁ Θουκυδίδης ἐξωρίσθη κατὰ τὸν πόλεμον διὰ αἷτια τὰ ὅποια δὲν γνωρίζομεν σαφῶς· μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου ἐπέστρεψε καὶ ἔγραψε τὸν ἐπιτάφιον λόγον διὰ τὴν καταστραφεῖσαν πολιτείαν ὑποβάλλων αὐτὸν τεχνηέντως εἰς τὸ στόμα τοῦ Περικλέους. Παρουσίασε λοιπὸν τὸν νεκρὸν πολιτικὸν ὁμιλοῦντα συγχρόνως δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες, ὅπως ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Ἀπολογία» παρουσίαζε τὸν Σωκράτη ὁμιλοῦντα δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν ιδέαν τῆς ἠθικῆς του ἀποστολῆς διὰ τὴν κοινωνίαν.—Ἐτσι διαβάζομεν

¹⁾ Πρὸβλ. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: Griechisches Lesebuch I, 1910 σελ. 185 καὶ ἐφεξ. Über die oligarchische Denkschrift als Gegenstück zum Preislied auf die Demokratie. Πρὸβλ. E. Bruhn, Ilbe Jahrbücher, 1929, 2.

τὴν ἀπολογία τοῦ ἀττικοῦ κράτους ὡς ἐπιτάφιον λόγον πρὸς τοὺς πεσόντας κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ πολέμου, ὅταν αἱ Ἀθηναὶ εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν στρατιωτικῶν των ἐπιτευχιῶν. Ὁ τόπος τοῦ μνημοσύνου ἦταν τὸ νεκροταφεῖον τῶν ἡρώων ¹⁾ εἰς τὸν Κεραμεικόν, ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Ἐλευσίνα, ἐκ τοῦ ὁποίου πολλὰ ἐξαιρετὰ μνημεῖα ὑπάρχουν σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου.

Ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ λόγου (Θουκυδίδ. II, 35 - 46) εἶναι: ἡ ἔννοια «Ἀθηναὶ» δὲν εἶναι νεκρά, διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ θανατωθῇ. εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀπολύτως αὐτάρκους πόλεως, ἡ ὁποία βεβαίως κατεστράφη ἐμπειρικῶς, διότι δὲν ἐκαλλιέργησαν καὶ δὲν διετήρησαν τὴν αὐτάρκειάν της, ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς πόλεως αὐτῆς θὰ μείνῃ καὶ πρέπει νὰ μείνῃ ὡς κληρονομία εἰς τὴν ἱστορίαν. Αὐτὴν τὴν ἐπίγειον ἀθανασίαν μιᾶς μεγάλης ὑπερχρονικῆς σκέψεως, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ἐφάνη ἀνάξιον, θέλει νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ ἀπολογητικὴ καλλιτεχνικὴ μορφή τοῦ λόγου τοῦ Περικλέους.

Ὁ Περικλῆς ἀρχίζει μὲ ἓνα μέγαλον ἔπαινον τῶν προγόνων. Κατόπιν ἀκολουθεῖ μετάβασις τοῦ λόγου· ὁ ὁμιλιτῆς δὲν θέλει νὰ ἐνδιατρίψῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς πολεμικὰς πράξεις, διὰ τῶν ὁποίων αἱ Ἀθηναὶ ἀπέκτησαν τὴν μεγάλην των δύναμιν, ἀλλὰ θέλει νὰ ἐνδιατρίψῃ εἰς τὴν βᾶσιν τὴν ἠθικὴν καὶ τὸν ἔθνικὸν χαρακτήρα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ἡ κυρία πηγὴ τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηναίων. Αἱ ὑπεράνω τῶν προσώπων κείμεναι ἀρχαὶ ἰσχύουν περισσότερον ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ ἀξίζει τὸ κατ' ἴδιον, τυχαῖον ἄτομον. Κατόπιν ἀκολουθοῦν πρῶτον αἱ ἀρχαὶ τῆς ῥιζικῆς δημοκρατίας καὶ δεύτερον ἡ παιδαγωγικὴ ἀρχή. Ὁ Θουκυδίδης ἀναπτύσσει τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας μορφὰς πολιτειῶν.

Ἄλλαι πολιτεῖαι (ἐννοεῖ τὴν Σπάρτην) ἀνατρέφουν τοὺς νέους δι' ἐπιπόνου ἀσκήσεως, ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ συνεχῆ γύμνασι καὶ ἀπὸ καταπόνησιν τοῦ σώματος. Κάθε ἄτομον καταπονεῖται διὰ σκληρᾶς ὑποχρεωτικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας μὲ τὸν σκοπὸν νὰ φθάσῃ

εἰς ἓνα ὑψιστον βαθμὸν ἀντοχῆς, ἵνα, ὅταν ἡ πολιτεία ἔχει πόλεμον, αὐτομάτως εὐρεθῇ ἐν ἐνεργείᾳ στρατεύμα ἕτοιμον πρὸς ἐκστρατείαν. Τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὡς μὴ ἀνθρωπιστικόν.—Αἱ Ἀθηναὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ ἓνα τέτοιο πρᾶγμα: διότι αἱ Ἀθηναὶ εἶναι μία πόλις ἡ ὁποία εἶναι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι. Καὶ ὅταν ἡ πόλις χρειασθῇ τοὺς πολίτας, τότε ὅλων τὰ φρονήματα εἶναι ἕτοιμα νὰ πολεμήσουν διὰ τὴν πόλιν. Αἱ πράξεις εἶναι λοιπὸν ἀποτέλεσμα φρονήματος καὶ εὐψυχίας. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτεία πρέπει ν' ἀποβλέψῃ εἰς δημιουργίαν φρονήματος, καὶ ὄχι εἰς πράξεις ἐξωτερικῆς ἐπιτυχίας ἔστω καὶ ἀνωτάτου βαθμοῦ, διότι οἱ πολῖται γνωρίζουν περὶ τίνος γίνεται ὁ πόλεμος. Πολεμοῦν διὰ τὴν πολιτείαν, τὰς Ἀθήνας. Παίζεται ἡ τύχη ὀλοκλήρου τοῦ ἐμπορίου, τοῦ μεγαλείου τῶν κλασικῶν οἰκοδομημάτων, τοῦ στολισματος τῶν ἀθηναϊκῶν ἑορτῶν καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς, παίζεται ἡ τύχη ὀλοκλήρου τῆς εὐτυχοῦς ζωῆς τοῦ λαοῦ, τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ ὅλων τῶν πολιτειακῶν ἔργων. Μὲ τὴν πόλιν αὐτὴν εἶναι οἱ πολῖται, μὲ αὐτὴν εἶναι ἕκαστος πολίτης ἓνα σῶμα. Τοῦτο τὸ πολιτειακὸν φρόνημα πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ: αὐτὸ κάνει τὰ πάντα. Οἱ πολῖται κάνουν τὴν πολιτικὴν τῆς πόλεως μὲ τόσῃν ἀκριβῶς ἐπιμέλειαν καὶ τόσῃν εὐσυνειδησίᾳ, ὅπως φροντίζουν καὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν των.—Ἐπίσης, πολιτικὸς καὶ στρατιώτης εἶναι ἓνα, διοικητικαὶ ἀρχαὶ καὶ δικαστικαὶ ἀρχαὶ συνενοῦνται εἰς μίαν χεῖρα. Τὸ νὰ ἔχῃς ἓνα ἀξίωμα θὰ εἴπῃ νὰ ἀντιπροσωπεύῃς προσωπικῶς τὸ πολιτειακὸν σύνολον, πρᾶγμα καὶ πρόσωπον πρέπει νὰ τὰ ταυτίζῃς, δηλαδή νὰ γίνεσαι μὲ τὴν πόλιν ἓνα πρᾶγμα. Ὅταν κατὰ τὸν πόλεμον παίζεται ἡ τύχη τῆς πολιτείας, τότε παίζεται καὶ ἡ τύχη ἑνὸς ἑκάστου· ἡ συνείδησις δὲ αὐτῆ τῆς ἀμέσου καὶ προσωπικῆς ἀμύνης ἀντικαθιστᾷ ἐν καιρῷ εἰρήνης τὴν γενικὴν ὑποχρεωτικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐνα πολιτειακὸν φρόνημα ζυγίζει ἑκατὸν διοικητὰς σωμάτων. Ἐνας Ἀθηναῖος δὲν μπορεῖ νὰ ζήσῃ διαφορετικὰ παρὰ ὡς Ἀθηναῖος· Χάνει τὴν πόλιν του τότε εἶναι καὶ αὐτὸς χαθμένος. (Ὁ Ἀθηναῖος ἄλλως τε δὲν ἔχει, ὅπως οἱ πολῖται ἄλλων πολιτειῶν, μίαν «κυβέρνησιν» εἰς τὴν ὁποίαν ὑπηρετεῖ, δὲν εἶναι κἂν ὑπήκοος, εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πολιτεία. Ἡ

¹⁾ Ποβλ. v. Wilamowitz, Griechische Tragödien I, Einleitung zu Euripides: Der Mütter Bittgang, σελ. 193 καὶ ἐφεξῆς.

δικαστική απόφασις, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὡς ἀντιπρόσωπος καὶ πληρεξούσιος ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ, δὲν ἀνακαλεῖται).

Ἄλλοι ἀποκρύπτουν πρὸς τὰ ἔξω τὴν πόλιν των ὡς ἓνα πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ κρατηθῇ μυστικὸν καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἴδουν τὰ μάτια τῶν ἄλλων. Εἰς τὰς Ἀθήνας μπορεῖ ὁ καθένας, πρέπει ὁ καθένας νὰ βλέπῃ τὰ πάντα. Ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον μποροῦν νάρθουν ξένοι, γίνονται εὐμενῶς δεκτοί. Οἱ ξένοι δὲν ἐκδιώκονται ποτέ· διότι ὁ Ἀθηναῖος γνωρίζει ὅτι ἡ ὑπόστασις τῆς πολιτείας εἰς τὸ βάθος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἐνὸς παράγοντος, τὸν ὁποῖον δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξῃ καμμία πρόνοια, καὶ κανένα μέτρον ἀσφαλείας, ἴτοι ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὁμοφωνίας τῶν πολιτῶν μὲ τὴν πολιτείαν, ἐπὶ τῆς ψυχικῆς προθυμίας νὰ ζῆσιν κανεὶς ἐμπράκτως διὰ τὴν πολιτείαν αὐτήν.

Ἄλλοι πάλιν ἐξυμνοῦν τὴν πόλιν των διὰ ποιητῶν, ἔνεκα τούτου ὑστεροῦν αἱ ἄλλαι πολιτεῖαι ἀπὸ αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ἐξυμνηθεῖσαν δόξαν. Αἱ Ἀθηναῖοι τὸ θεωροῦν ὡς ψεῦδος νὰ θέσουν ἓνα εἶδωλον εἰς τὴν θέσιν τῆς πραγματικότητος. Ἡ δόξα τῶν Ἀθηναίων εἶναι τόσον μεγάλη ὥστε κανεὶς ποιητῆς δὲν θὰ ἦτο ποτὲ εἰς θέσιν νὰ τὴν ἐξυμνήσῃ, διότι οἱ ἀληθεῖς μάρτυρες τῆς δόξης τῆς ὀρθώνονται εἰς ὅλον τὸν κόσμον εἴτε ὡς τρόπαια διὰ κερδιθείσας μάχας εἴτε ὡς μνημεῖα ἐκπολιτιστικῶν ἀποικιῶν. Ὁ Ἀθηναῖος πρέπει νὰ ἔχῃ γνῶσιν τὴν ἀθηναϊκῆς πραγματικότητος. Καλύπτεται δὲ αὕτη μὲ τὸ ἰδεῶδες καὶ σημαίνει τὰ πάντα. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν δημιουργεῖται μὲ τὴν γνῶσιν αὐτὴν τῆς συμπτώσεως τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ, εἶναι ὡσάν νὰ μὴν ἔχει καθόλου δημιουργηθῇ. Ἄλλοι ἔχουν ὡς ἀρχὴν νὰ θεωροῦν ὡς φίλους των μόνον ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐδέχθησαν κάτι καλὸν· οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐπιδιώκουν νὰ δεχθοῦν κάτι καλὸν, ἀλλὰ νὰ δώσουν. Ὅχι ὅμως μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἔχουν ἐκ τῆς πράξεως αὐτῆς ὀφελείας διὰ τὸν ἑαυτὸν των, ἀλλὰ διότι ἔχουν τὴν γνῶσιν ὅτι διὰ κανένα δὲν ἔχει κανεὶς καλύτεραν ἀνάμνησιν παρὰ δι' ἐκεῖνον πρὸς τὸν ὁποῖον ἐδείχθη εὐεργετικός. Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος δημιουργεῖ βάρος ἐνῶ τὸ νὰ ἔχῃ ἄλλον ὑποχρεώσει δημιουργεῖ εὐχαρίστησιν. Ἐλευθερία εἶναι ἀνεξαρτησία. Κάθε ἀποδοχὴ, κάθε παθητικὴ στάσις κιάζει καὶ ἔμπο-

δίξει ἡ ὀρθὴ ζωὴ εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἐνεργείας, ὅπως ἐκφράζει τὴν σκέψιν αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ εἶναι τῶν Ἀθηναίων ἐπαναπαύεται εἰς ἑαυτό· τρέφεται ἐκ τῆς ἰδίας οὐσίας καὶ δίδει πάντοτε χωρὶς ποτὲ νὰ λαμβάνῃ.

Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ οὐσιῶδες μέρος τοῦ λόγου τοῦ Περικλέους κεφ. 40, «φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» ἴτοι ἀγαπῶμεν τὴν τέχνην διατηροῦντες τὴν ἀπλότητά μας καὶ καλλιεργοῦμεν τὴν ἐπιστήμην χωρὶς νὰ ἐκθηλυνώμεθα. Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἓνα μέρος τῆς πολιτειακῆς μας ζωῆς, πρέπει νὰ καταταχθοῦν εἰς αὐτήν· τὰς βλέπομεν μὲ εὐχαρίστησιν, ἀλλὰ εἶναι ἓνα εἶδος κοσμήματος τῆς πόλεως· δὲν συμβαίνει δὲ τὸ ἐνάντιον· νὰ θεωρῆται δηλαδὴ ἡ πολιτεία ὡς ἀναγκαῖον κακὸν διὰ νὰ μποροῦν νὰ ζήσουν ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ὁ Περικλῆς αἰσθάνεται τὸν κίνδυνον τῆς ὑπερτροφίας τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως διὰ τὴν ὑγείαν τῆς πολιτείας «πλούτω τε ἔργου μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπω χρώμεθα»· «ἴτοι προτιμώτερον νὰ κτιζώμεν παρὰ νὰ ὀμιλοῦμεν». Ὅσον πλῆστον τῆς σοφιστικῆς καὶ ἂν εὕρεσκαται ὁ Περικλῆς, ὁ Ἀθηναῖος εἶναι πάντοτε δι' αὐτὸν ὁ ἀνὴρ τῆς πράξεως· «καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὀμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον» ἴτοι τὸ νὰ ὀμολογήσῃ κανεὶς τὴν πτωχείαν του δὲν εἶναι ἐντροπή, ἀλλὰ ὅταν κανεὶς δὲν ἐργάζεται διὰ νὰ τὴν ἀποφύγῃ. Τοῦτο λέγεται συνάμα καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀστοῦ, οὐσαν ἀποτέλεσμα χορτασμοῦ, καὶ διὰ τὴν κωμῆδιαν τὴν ὁποίαν παίζει ἡ κυνικὴ λιτότης· «ἔνι τε ταῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια καὶ ἑτέροις (ἕτερα) πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι μόνον γὰρ τόν τε μηδὲν τῶν δε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν»· ἴτοι οἱ πολῖται μας ἢ φρονιζοῦν μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιμέλειαν τὰς οἰκιακὰς καὶ τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις ἢ ἂν στρέφουν τὴν κυρίαν αὐτῶν προσοχὴν εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸ ἐπάγγελμά των, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀδαεῖς τῶν ὑποθέσεων τῆς πολιτείας. Διότι αἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ἡ μοναδικὴ πολιτεία εἰς τὴν ὁποίαν ἓνας ὁ ὁποῖος δὲν μετέχει τῶν πολιτικῶν πραγμάτων δὲν θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς φιλήσυχος, ἀλλὰ ὡς ἄχρηστον μέλος τῆς πολιτείας.

Ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Σωκράτους, κατὰ

τῆς πολιτικῆς ἀδιαφορίας τοῦ θεωρητικοῦ βίου, τῆς *vita contemplativa*, κατὰ τῆς φιλοσοφικῆς κοινότητος ὡς κράτους ἐν κράτει. «καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἠγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἐλθεῖν· διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει» ἦτοι τόσον ἡ σκέψις ὅσον καὶ ἡ ἀπόφρασις διὰ κάτι εὐρίσκεται παρ' ἡμῖν εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, διότι ἔχομεν ὡς θεμελιώδη ἀρχὴν ὅτι ἡ σκέψις δὲν εἶναι κατωτέρα τῆς πράξεως ἀλλὰ ὅτι εἶναι τοῦναντίον ἐλαττωματικὸν νὰ μὴν θέλη κανεῖς νὰ διδαχθῆ προηγουμένως διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων πρὶν προβῆ εἰς τὴν πράξιν. Διότι καὶ εἰς τοῦτο ὑπερέχομεν κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὅτι τὸ θάρρος κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ ὁ λογισμὸς δι' ἐκεῖνο ποῦ θέλομεν νὰ ἐπιχειρήσωμεν κατοικοῦν παρ' ἡμῖν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ψυχὴν, ἐνῶ εἰς τοὺς ἄλλους ἡ ἀμάθεια γεννᾷ θράσος, ὁ δὲ λογισμὸς ὀκνηροὺς ἀνθρώπους. Μὲ ἄλλα λόγια· δὲν εἴμεθα οὔτε ὅπως οἱ βάρβαροι οἱ ὅποιοι κινοῦνται ἀπλῶς ἀπὸ τὰ ἐνστικτὰ των οὔτε ὅπως οἱ φιλόσοφοι οἱ ὅποιοι σταματοῦν εἰς τὴν θεωρίαν· ἀποφεύγομεν κάθε μονομέρειαν· «κράτιστοι δ' ἂν ψυχὴν δικαίως κριθείην, οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἔκ τῶν κινδύνων». «Συνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδεύειν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστα ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα ὑτάρκης παρέχεσθαι».

Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη ἰδέαν· ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατικὴ πόλις κάμνει τοὺς πολίτας τῆς αὐτάρκεις, διότι εἶναι καὶ ἡ ἰδία αὐτάρκης. Εἶναι δὲ αὐτάρκης διὰ τῆς δυνάμεώς της, διὰ τῆς ἱστορίας της, διὰ τοῦ συντάγματός της, διὰ τῆς πολιτικῆς της, διὰ τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ της, καὶ διὰ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν της. Πουθενὰ δὲν ὑπάρχει σημεῖον εἰς τὸ ὅποιον νὰ χρειάζεται διὰ τὴν ὑπαρξίν της μίαν ἄλλην πόλιν. Ἀποτελεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατικὴ πόλις κλειστὴν ὀλότητα, εἰς ἑαυτὴν ἐπαναπαυομένην ἐνότητα, ἔχει τὸ νόη-

μά της μέσα της. Καὶ ἔνεκα τούτου γίνεται αὐτάρκης, διότι κάμνει τοὺς πολίτας τῆς φορεῖς τῆς ὀλότητος αὐτῆς, τοὺς κάμνει μετόχους τῆς πολυμόρφου αὐτῆς ἐνότητος, τοὺς κάμνει μέλη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σώματος, εἰς τὰ ὅποια ῥέει τὸ ἴδιον αἷμα τοῦ πολιτειακοῦ συνόλου. Ἡ πόλις εἶναι συνάμα παιδαγωγὸς καὶ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἡ αὐτάρκεια τῶν πολιτῶν στηρίζεται εἰς τὴν αὐτάρκειαν τῆς πόλεως· τὸ ἄτομον, ὃν κλάσμα, γίνεται μέρος τοῦ ὅλου. Καὶ ἡ αὐτάρκεια τῆς πόλεως στηρίζεται εἰς τὴν διαπαιδαγωγήσιμον ἱκανότητα τῶν πολιτῶν, νὰ δύνανται νὰ ἀναλαμβάνουν ὅλας τὰς λειτουργίας διὰ τὸ σύνολον.

Τώρα ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα ἂν καὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ κάτι περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ τῆς αὐταρκείας.

Πρῶτον δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ τῆς αὐτάρκειας πόλεως ἀποτελεῖ μοναδικὴν περίπτωσιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ὅποιαν λείπει καθ' ὀλοκληρίαν κάθε παραχώρησις εἰς τὴν ἀπαισιόδοξον ἀποιρὴν τοῦ κόσμου. Καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὀλοκληρὸς ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι πάντοτε κατ' ἀρχὴν οἰκοδομικός, αἰσιόδοξος, ἀλλὰ γενικῶς ἔχει πάντοτε τὴν συνείδησιν ὅτι γῆ εἶναι γῆ καὶ ὄχι οὐρανός. Εἰς τὸν Περικλέα ὅμως θεοποιεῖται ἡ πόλις· ἡ πολιτειακὴ κοινότης γίνεται κάτι ἀπόλυτον. Διακηρύσσεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Περικλέους μία ἐπιγείως τελειότης. Ἡ πραγματικότης εἶναι αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες.

Δὲν θέτομεν δὲ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα· δὲν θὰ ἐπλήρωναν ἀκριβῶς οἱ Ἀθηναῖοι αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν, ἂν συνετρέβετο ἡ πόλις; Τί γίνεται μὲ ἕνα ἄνθρωπον ὁ ὅποιος βλέπει τὸν θεὸν του νὰ θρυμματίζεται; ἀλλὰ ἐρωτῶμεν μόνον· πόθεν προέρχεται αὐτὴ ἡ θεοποίησις; πόθεν προήρχετο ἡ ἐννοια μιᾶς ἐπιγείου αὐταρκείας;

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὴν γενικὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὅποιαν εὐρίσκετο τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους. Βλέπομεν εἰς ὅλα τὰ πεδία, ὕπου καὶ ἂν στρέψωμεν τὰ βλέμματά μας, νὰ κυριαρχῆ μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐννοια, ἡ ἐννοια τῆς ὀλότητος.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰπποκράτους συνδέεται κατὰ τὴν παράδοσιν

ἡ δόξα, ὅτι αὐτὸς ἔθεσεν εἰς τὴν ἰατρικὴν τὴν ἀρχήν, ὅτι εἰς τὸ σῶμα δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀτομικόν, εἰδικόν· ὑγιὲς ἢ ἀσθενὲς εἶναι πάντοτε ὁλόκληρον τὸ σῶμα. Μόνον διὰ τὸ βλέμμα τοῦ ἐρασιτέχ-
νου, τὸ ὁποῖον καθαρῶς αἰσθητῶς στρέφεται μόνον εἰς τὸ εἰδικόν μέρος, ὑπάρχει μία κατὰ μέρος ἀσθένεια. Ὁ ἐπιστήμων ἰατρὸς χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ βλέμμα του στρέφεται πρὸς τὴν «φύσιν τοῦ ὅλου».

Εἰς τὴν εἰκαστικὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπικρατεῖ ἡ κατεύθυνσις καθ' ἣν τὸ ἔνδυμα παρουσιάζεται κατὰ τρόπον νέον. Τὸ σῶμα ὡς σύνολον διαφαίνεται ὁλόκληρον. Τὸ ἔνδυμα δὲν κρύπτει τὸ σῶμα· τοῦναντίον ἔχει συνυφανθῆ μετὰ τὸ σύνολον τοῦ σώματος· δὲν εἶναι δὲ οὔτε κάλυμμα, ἀλλὰ ὡσάν ἓνα ἑλαφρὸν νέφος, τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὸ νὰ φανῆ ὁ κύκλος τοῦ ἡλίου, ὁ φλέγων, ἀκριβῶς ἰσχυρότερας καὶ ἐντονώτερας, διότι ἀφίνει αὐτὸν νὰ διαλάμπῃ. Ψυχὴ, σῶμα, ἔνδυμα ἔγιναν διὰ τὸν μεγάλον καλλιτέχνην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μία ὁλότις.

Ἡ μαθηματικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς διδάσκει τὰ πρωτεῖα τοῦ κύκλου ἐν σχέσει μετὰ τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν, τῆς σφαίρας ἐν σχέσει μετὰ τὸν κύβον. Μόνον τὸ κυκλικὸν εἶναι τελεία ὁλότις, καὶ μόνον αὐτὸ εἶναι τὸ τέλειον. Ὁ οὐρανὸς τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων εἶναι τὸ αἰώνιον, διότι αἱ κινήσεις του ἐπιστρέφουν πάντοτε εἰς ἑαυτὰς. Θὰ ἠδύνατο δὲ κανεὶς νὰ δείξῃ πῶς ἡ ἔννοια τῆς ὁλότιτος διέπει ὁλόκληρον τὴν τότε ἀστρονομίαν, καὶ μάλιστα πῶς προϋποτίθεται ἡ ὑπαρξίς οὐρανίων σωμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι μὲν καθόλου ὄρατὰ, ἀλλὰ τὰ ζητεῖ ἡ τελεία ὁλότις τοῦ κόσμου.

Καὶ αὕτη ἀκόμη ἡ χρονικὴ γένεσις μετατρέπεται εἰς τέλειον κύκλον. Ὁ ἐμπειρικὸς χρόνος μετὰ τοὺς ἐνιαυτούς του, τοὺς μῆνας του καὶ τὰς ἡμέρας του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος χρόνος, διότι πάντα ταῦτα διατρέχουν εὐθεῖαν γραμμὴν καὶ ἔχουν τέλος. Ὁ ἀληθὴς χρόνος πρέπει νὰ εἶναι κυκλικός· πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸς ἓνας μεγάλος παγκόσμιος ἐνιαυτὸς (κατ' ἀπομίμησιν ἀνατολικὴν μυθικῶν παραστάσεων), ὁ ὁποῖος ἐπιστρέφει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, μία «περίοδος» — αὕτη δὲ σημαίνει κατὰ λέξιν τὸν δρόμον τοῦ

κύκλου—, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει μετὰ χιλιάδας ἐμπειρικῶν ἐτῶν, τὰ πράγματα μετὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν σειρὰν.

Ἡ λέξις μάλιστα «περίοδος» δεικνύει ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ μέχρι αὐτῆς ἀκόμη τῆς τέχνης τοῦ λόγου καὶ τῶν λέξεων, ἴητοι μέχρι τοῦ φιλολογικοῦ ὕφους τῆς ἐποχῆς. Ἡ γνησία περίοδος τοῦ ἀττικοῦ λόγου δὲν εἶναι τὸ σκωληκοειδὲς ἐκεῖνο δημιούργημα, τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζουν αἱ κακαὶ σχολικαὶ γραμματικαί, ἀλλὰ ἓνα σύνολον— ὡς ὁλότις ἐννοούμενον— μετὰ ἀρχήν, μέσον καὶ τέλος, ὅπου ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ἐνώνουνται καὶ συνδέονται διὰ τῆς ὀρθμικῆς τῶν φθόγγων.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Αἱ βόρειαι μεσαιωνικαὶ πόλεις μᾶς ἀποτελοῦν τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν. Ἡ μεσαιωνικὴ μᾶς πόλις ἀναπτύσσεται ὡς ἑξῆς· ὑπάρχει κάπου τὸ κέντρον, μία ἐκκλησία συνήθως, καὶ αὕτη γίνεται τὸ κεντρικὸν σημεῖον μιᾶς ἀθροισματικῆς δημιουργίας. Τοῦναντίον ἡ ἀρχαία πόλις οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῆ βίασει ἐνὸς σχεδίου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ μεταγενεστέρως αἱ μικραὶ ἰταλικαὶ παράλια πόλεις: ἐδῶ ἡ ριάτσα, ἐκεῖ τὸ corso, ἐδῶ ἡ μινιόρις· τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένον. Μπορεῖ κατόπιν νὰ μεγαλώσῃ ὅσον θέλει, τὸ σύστημα μένει.

Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι μία γενικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμα αὐτὸ στρέφεται μετὰ ὅλας του τὰς δυνάμεις πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὅλου»· τόσον ἐπὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τόσον ἐπὶ τοῦ τεχνικοῦ ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου τείνει τὸ κλασικὸν ἑλληνικὸν πνεῦμα πρὸς τὸ «ὅλον», πρὸς τὴν ὁλότιτα.

Τώρα μάλιστα κηρύσσεται καὶ τὸ θρησκευτικὸν ὅλον: ὁ Ξενοφάνης δὲν ἀπορρίπτει μόνον ὅλους τοὺς κατ' ἰδίαν θεοὺς καὶ κηρύσσει τὸν ἓνα, ἀλλὰ διδάσκει: ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὅλον· εἰς τὸ ὅλον τοῦ κόσμου πρέπει ν' ἀποδοθῆ ὄρασις, ἀκοή, νόησις κ. τ. λ. καὶ τὸ ὅλον τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν, τοῦτο εἶναι ὁ θεός.

Ἡ ἱστορικὴ προέλευσις τῆς ἐννοίας τῆς αὐταρκείας κατὰ τὴν γενικὴν αὐτὴν ἀποψιν δὲν ὑπόκειται σχεδὸν εἰς καμμίαν ἀμφιβολίαν. Ἡ ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς ὁλότιτος ὁλοκλήρου τῆς ἐποχῆς

ώδηγησε και ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτάρκειας πόλεως. Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων, ἀπὸ τῶν νικηφόρων πολέμων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐδημιούργησε τοιαύτην ἀνθήσιν τῆς πολιτειακῆς ζωῆς, ὥστε ἐφαίνετο ὅτι ὁ πολίτης ἠδύνατο νὰ ἀφίση νὰ γεννηθοῦν ὅλαι αἱ ἀξίαι και νὰ ῥιζώσουν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν. Καὶ αἱ μεταφυσικαὶ ἀκόμη ἀνάγκαι εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθοῦν εἰς τὴν πόλιν. Ἐν τῇ πόλει εὕρισκε ὁ ἄνθρωπος και τὴν μεταφυσικὴν του ἱκανοποίησιν.

Ἐντεῦθεν συμπεραίνει ὁ Περικλῆς: δὲν ἔχει κανένα σκοπὸν νὰ θρηνοῦν και νὰ κλαίουσιν οἱ ὑπολειφθέντες διὰ τοὺς πεσόντας. Τὰ παιδιὰ ποῦ εἶναι ὄρφανὰ πατρὸς δὲν μποροῦν νὰ κἀμουν τίποτε καλύτερον παρὰ νὰ μιμηθοῦν τοὺς πεσόντας. Οἱ δὲ γονεῖς δὲν ἔχουν νὰ αἰσθανθοῦν ἄλλο πρᾶγμα βαθυτέρον παρὰ τὴν ὑπερηφάνειαν, ὅτι τὰ παιδιὰ των ἐπεράτωσαν τὴν ζωὴν των τόσον ἔνδοξα ὅσον ἦτο δυνατόν. Οἱ ἀποθανόντες δὲν χρειάζονται ἐπίσης κανένα ἐξωτερικὸν μνημεῖον, διότι μὲ τὸν θάνατον διὰ τὴν πόλιν συνδέεται ἡ ἀξία αἰωνιότητος.

Ἄν ἐπιχειρήσῃ κανεὶς νὰ συλλάβῃ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν τοῦ Περικλέους ὡς τοιαύτην, παρατηρεῖ κυρίως τοῦτο ὅτι ἡ ἔννοιά του περὶ αὐταρκείας ἀντίκειται πολὺ εἰς ἐκεῖνο τὸ ἀποῖον ἀποτελοῦσε εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἀρχαίαν, στερεῶς ἐγκαθιδρυμένην παράδοσιν τοῦ μύθου. Ἄς σκεφθῇ κανεὶς τὸν μῦθον τοῦ Ἡσιόδου περὶ τῶν πέντε ἐποχῶν: ἡ ἐξέλιξις βαδίζει ἀπὸ τὴν χρυσοῦν ἐποχὴν και φθάνει μέχρι τῆς δυστυχημένης, τῆς σιδηρᾶς, γίνεται πάντοτε χειρότερα. Ὁ ποιητὴς ποθεῖ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἄλλα πρὶν ἢ μετὰ. Ἀλλὰ τὸ μοῖτο του εἶναι «πρὸ τῆς ἀρετῆς ἔθεσαν οἱ θεοὶ τὸν ἰδρώτα, ἀνηφορικὸς εἶναι ὁ δρόμος και σκληρός, ἀλλὰ ὅταν φθάσῃ κανεὶς ἐπάνω, τότε εἶναι εὐκόλος ἡ ἀρετή».

Τὸ πρῶτον ἐνταῦθα γίνεται ἡ ἀνάβασις ὄρους σύμβολον διὰ τὴν παιδαγωγικὴν σκέψιν, ὅπως κατόπιν και εἰς τὸν Dante.

Εἰς τὸν Περικλέα δὲν βλέπομεν τίποτε ἀπὸ τὴν ἐπιμόχθον και σκληρὰν ἀνάβασιν, ἀν και εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Ἡσιόδον, διότι ὁ λόγος του περὶ τῆς πενίας πλησιάζει πολὺ πρὸς τὸν λόγον τοῦ Ἡσιόδου «δὲν εἶναι ἡ ἐργασία ἐντροπὴ ἀλλὰ

ἡ ἀργία». Ἐν τούτοις δὲν λέγει τίποτε περὶ τοῦ ἐπιμόχθου δρόμου. Ἡ σκέψις του εἶναι: τὸ τέλειον και ἀποστρογγυλωμένον σύνολον τῆς πόλεως ἀποτελεῖ τὸ ἰδεῶδες: εἰς τοῦτο πρέπει νὰ συνυφανθῇ τὸ ἄτομον. Γίνεται δὲ τοῦτο ὀργανικῶς, ἁρμονικῶς, κυκλικῶς. Ἀπὸ τώρα και εἰς τὸ ἐξῆς ὑπάρχουν δύο παιδαγωγικαὶ ἰδέαι ἢ μία παράλληλα πρὸς τὴν ἄλλην, ἡ τοῦ Ἡσιόδου μὲ σύμβολον τὸν ἀνηφορικὸν δρόμον και ἡ τοῦ Περικλέους μὲ σύμβολον τὴν τελείαν, αὐτάρκη ὀλόγητα. Ἐκεῖνη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς, ἐταύτη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως ἐν Ἑλλάδι πολὺ ἐνωρὶς ἔλαβε τὸ ὄνομα «ἐγκύκλιος παιδεία». Ἡ στρογγύλη τελεία ὀλόγης συνδέεται μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς μορφώσεως. Ἐγεννήθη ὅμως ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς μορφώσεως ἐπάνω εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πολίτου. Ἦτο ἡ νεωτέρα ἔννοια τοῦ ἰδεῶδους ἢ ὁποῖα διεδέχθη τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ εὐγενοῦς. Πρὶν σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἦτο νὰ ἀναπτύξῃ ἀρχοντας, τὸ ἰδεῶδες ἦτο ὀήρωσ: ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθοῦν μερικαὶ ἀρεταὶ ἡρωϊσμοῦ. Εἰς τὴν δημοκρατίαν καθηρέθησαν οἱ ἀρχοντες, κυρίαρχος εἶναι ὁ λαός, σκοπὸς εἶναι νὰ μορφωθῇ ὁ πολίτης: πρέπει ὅμως νὰ μορφωθῇ καθ' ὅλας τὰς ἀπόψεις. Αὐτὸς εἶναι ἡ πόλις ἐν μικρῷ. Πόλις και πολίτης ἔχουν τὴν αὐτὴν μορφὴν, τὴν μορφὴν τῆς πολυμόρφου ἐνότητος και ὀλόγητος.

Ἦδη ἐξ αὐτοῦ βλέπει κανεὶς πῶς συνδέεται μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς πάντοτε τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ παρουσιάζεται μὲ μίαν ῥῆξιν πρὸς τὸν συνηθισμένον, ἴσιον δρόμον, ὅτι πραγματοποιεῖται κατὰ βαθμίδας, ὅτι ἡ κατεύθυνσις του ὀδηγεῖ πρὸς τὰ ἄνω (ὅπως και ἡ κατεύθυνσις τῆς θρησκείας) και ὅτι ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως συνδέεται πάντοτε μὲ τὸ γεγονὸς, ὅτι αὐτὴ ἐκπορεύεται ἁρμονικῶς ἀπὸ τὸ κέντρον πρὸς τὴν περιφέρειαν, ἀναπτύσσεται περαιτέρω και πλουτίζεται, ἀλλὰ μένει οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον (ὅπως πᾶσα μεταμόρφωσις).

Ὁ Ἀναξίμανδρος ἐδίδαξεν ὅτι τὸ ἄτομον, ὡς ἄτομον, εἶναι δημιούργημα ἐνὸς ἐγκλήματος: ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸ ὄλον και τὸ γενικὸν τῆς παγκοσμίου ὕλης και τὴν πτώσιν αὐτὴν μπορεῖ νὰ τὴν ἐξιλεώσῃ μόνον μὲ τὸν θάνατον. Κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρον ὑπάρχει

μόνον τὸ ὅλον τῆς παγκοσμίου ὕλης, διὰ τοῦτο ἡ εἰδικὴ ὑπαρξίς ὡς τοιαύτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σωθῆ. Τὸ ξύπνημα καὶ τὸ ἀνοίσιμα ὅμως τῆς συνειδήσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐδηγήσεν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν Περικλέα ὑπάρχει μία ἄλλη ἔννοια τῆς δλότητος, ἡ μορφή τῆς πολιτειακῆς κοινότητος. Ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν μετρούμενον εἶναι τὸ ἄτομον τότε μόνον ἁμαρτωλόν, ὅταν δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν δλότητα αὐτήν.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΝΟΥ ΣΥΚΟΥΤΡΗ

Ἐφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δημοσιεύων κατωτέρω τὸ μάθημα, μὲ τὸ ὁποῖον ἤρχισα εἰς τὸ ἀμφιθέατρον τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 27. Ἰανουαρίου 1931 τὰς παραδόσεις μου ὡς ἐφηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας, ἐνόμισα, ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποφύγω μεταβυλάς, ποῦ θὰ ἠλλυσοσαν ὀριζικῶς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τῆς δμιλλας ἐκείνης. Ἐκτὸς μερικῶν τροποποιήσεων τοῦ λεκτικοῦ, προσέθεσα εἰς σημειώσεις ἢ εἰς τὸ κείμενον μόνον ὅσα τότε τοῦ χρόνου ἢ βραχύτης με ἠνάγκασε νὰ περικόψω, ὁ πειρασμὸς νὰ εἰσέλθω εἰς διεξοδικὰς καὶ συστηματικὰς ἀναπτύξεις προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐλαφρότατα ἐγγίζω, ἦτο μέγας προσεπάθησα, ὅσον ἠμποροῦσα, ν' ἀντισταθῶ, Ἀπέφυγα ἐπ' ἴσης, διὰ λόγους καθαρῶς ζητορικούς, νὰ μεταχειρισθῶ εἰς τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς δμιλλας μου τὴν ἐπαγγελματικὴν γλῶσσαν τῶν φιλοσόφων ἐπροτίμησα τὸ νοητικὸν περιεχόμενον τοιούτων ἀναπτύξεων νὰ παρουσιάσω ὑπὸ τὸ πρὸβλημα ἀφθόνων παραδειγμάτων καὶ εἰς γλωσσικὸν ἔνδυμα ἁπλοῦν, εὐσύνοπτον διὰ τὸν ἀκροατήν, ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ τοῦτο περὶ ζητημάτων τοιαύτης φύσεως. Τὴς παραπομπὰς εἰς ἕνα συγγράμμα καὶ τὰς ἀνασκευὰς ἀντιθέτων ἀπόψεων ἔκρινα καλὸν νὰ παραλείπω συστηματικῶς. Τὸ πρὸβλημα, ποῦ πραγματεύομαι, μου εἶναι προσωπικῶς τόσο ζωτικόν, ὥστε δὲν παρέλειψα ν' ἀναγνώσω ὅτι σχετικὸν περιῆλθεν εἰς γνώσιν μου καὶ μου ἦτο προσιτόν. Ὁ ἔμπειρος ἀναγνώστης θάνακαλύψῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως αὐ-

τοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ φιλοσόφου ἢ φιλολόγου. Θάντιληφοῦ ὅμως ὁ ἔμπειρος ἀναγνώστης, ὅτι πρόθεσίς μου ἦτο νὰ παρουσιάσω κἄτι, τὸ ὁποῖον καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ζητήματος καὶ εἰς τὰς κεντρικὰς γραμμάς τῆς ἀπαντήσεως, ποῦ δίδω, πηγάζει ἀπὸ μακρὰν ἐσωτερικὴν προσπάθειαν ἐνὸς ἀνθρώπου, ποῦ ἐζήτησε νὰ συνειδητοποιήσῃ διὰ τὸν ἑαυτὸν του τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀσχολίας, πρὸς τὴν ὁποίαν τον ἔφεραν οἱ πόθοι του καὶ ἡ ὁποία τον ἔγινεν ἡ πλάσις καὶ ἡ χαρὰ του.

“Ἄν αἱ προσωπικαὶ αὐταὶ σκέψεις, προσφερόμεναι εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας φιλολόγους, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν φλόγα τοῦ ζωντανοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποῦ θερμαίνει τὸν προφορικὸν λόγον, γίνουσι ἀφορμὴ νὰ αἰσθανθοῦν τὸ πρόβλημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐπήγασαν, ὡς πρόβλημα — αἱ τολμηρότεραι ἐλπίδες τοῦ συγγραφέως θὰ ἔχουν πραγματοποιηθῆ. Διότι εἶναι μέγαν κέρδος (ἀλλὰ καὶ μεγάλη ἀνάγκη) νὰ ἔλθωμεν οἱ φιλόλογοι εἰς συναίσθησιν τῶν ὑποχρεώσεων, ποῦ μίς ἐπιβάλλει ἡ ἀνθρωπιστικὴ παράδοσις τῆς ἐπιστήμης μας, ἡ πλατωνικὴ παράδοσις τοῦ λόγον διδόναι καὶ τοῦ φανὸν βίον διάγοντας εὐδαιμονεῖν.

Μάρτιος 1931.

I. Σ.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Κυρταὶ καὶ Κύριοι,

“Ὅχι ἀπὸ ὑποχρέωσιν τυπικὴν, ἀλλ’ ἀπὸ γνήσιον εὐγνωμοσύνης αἴσθημα ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης πρὸς τὴν σεβαστὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν θερμὰς εὐχαριστίας διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην, ποῦ ἔδειξε πρὸς ἐμέ, συγκαταριθμοῦσά με μεταξὺ τῶν διδασκόντων εἰς αὐτό. Τὸ ἴδιον εὐγνωμοσύνης καὶ εὐσεβείας αἴσθημα συγκεντρώνει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν μου τὴν στιγμὴν αὐτὴν τῆς ἐπισήμου ἐνάρξεως τῆς πανεπιστημιακῆς μου σταδιοδρομίας καὶ ὅλους ἐκείνους, παλαιοὺς καὶ νέους, Ἕλληνας καὶ ξένους, ὅσοι μὲ τὴν διδασκαλίαν ἢ μὲ τὴν ἀγάπην των, μὲ τὸ παράδειγμα ἢ μὲ τὰ συγγράμματά των συνετέλεσαν, ὥστε νὰ κριθῶ ἄξιος τῆς ἐμπιστοσύνης αὐτῆς. Καὶ ἀντικρῶ μὲ συγκίνησιν τὰ προσφιλῆ καὶ σεβάσμια πρόσωπα τῶν διδασκάλων μου, ὅσοι ἠθέλησαν καὶ μὲ τὴν παρουσίαν των ἀπόψε νὰ μ’ ἐνθαρρύνουν· καὶ ἐπαναφέρω ζωηρὰ ἐνώπιόν μου ὅλους, ὅσοι εἶναι μακρὰν· καὶ εὐλογῶ τὴν ἱερὰν μνήμην ἐκείνων, ποῦ δὲν πρόκειται πλέον ν’ ἀκούσουν ἢ ν’ ἀναγνώσουν τὸ πρῶτον ἀκαδημαϊκὸν μάθημα τοῦ μαθητοῦ των—πρώτην ὑπὲρ πάντα τὴν ἀκριβήν, τὴν ἀγίαν μνήμην τοῦ σχολείου μου, τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, τῆς ὁποίας ὑπῆρξα ἐκ τῶν τελευταίων (ἀλλοίμονον) τροφίμων. Ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ δὲν ὑπάρχει πλέον, καὶ εἰς τὴν πατρίδα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πρώτην φορὰν ὑστερ’ ἀπὸ 3000 χρόνια, ὁ Φοῖβος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας οὐκέτι ἔχει καλύβαν. Ἀλλὰ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος πῦρ ἢ μάχαιρα δὲν ἀφανίζεσι. Αἰώνια ζοῦν

εἰς τὰς ἀναμνήσεις καὶ τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, ζοῦν εἰς τὸν ἀκήρατον κόσμον τῆς ἰδέας. Καὶ ἂν ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνίαν μας, Κύριοι Φοιτηταί, αἰσθανθῆτε κάποτε κάποιους πόθους νὰ σας θερμαίνουν, κάποιον σπινθῆρα νὰ σας ἠλεκτρίζη, θὰ εἶναι—μὴ ἀμφιβάλλετε— ἀσθενὴς ἀνταύγεια ἀπὸ τὴν θείαν φλόγα, ποῦ ἐγνώριζε ν' ἀνάπτῃ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν ἢ ὑπέρολαμπρος ἐκείνη ἐστία παιδείας καὶ πίστεως.

Θέμα τοῦ ἀποφινού μου μαθήματος θάποτελέσῃ ἡ σχέσις τῆς φιλολογίας, τῆς φιλολογικῆς δηλαδὴ ἐπιστήμης, λαμβανομένης γενικῶς καὶ καθ' ἑαυτὴν (ἐπομένως ὄχι τῆς κλασσικῆς μόνον ἢ αἰσθητικῆς ἄλλης ἐθνικῆς φιλολογίας) πρὸς τὸ σύνολον τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς ἐνὸς ἔθνους¹⁾. Θὰ ἐξετάσω δηλαδὴ, ποῖα εἶναι ἡ θέσις καὶ ποῖα ἡ συμβολὴ τοῦ συγκροτήματος τούτου τῶν ἐπιστημῶν, ποῦ ὀνομάζομεν φιλολογίαν, εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ καλλιέργειαν τοῦ συγχρόνου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ποῖα ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τούτου, ἀνεξαρτήτως πείσης ἐπαγγελματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς σκοπιμότητος.

Ἐκλέγων τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἀκολουθῶ μόνον τὴν ὠραίαν παράδοσιν τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐναρκηρίων, οἵτινες πραγματεύονται θέματα γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος. Ἀνταποκρίνομαι, νομίζω, καὶ πρὸς τὴν σιωπηράν, ἀλλὰ καὶ δικαιολογημένην ἀξίωσιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἀπὸ νεαρὸν ἀκαδημαϊκὸν διδάσκαλον, ὅστις περισσοτέρας προσδοκίας τοῦ μέλλοντος ἢ δρᾶσιν ἐν τῷ παρελθόντι ἔχει νὰ παρουσιάσῃ, περιμένουν νὰ μάθουν, πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν θέσιν τῆς ἐπιστήμης του εἰς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος καὶ ὑπὸ ποῖον πνεῦμα προτίθεται νὰ τὴν ὑπηρετήσῃ διὰ τῆς διδασκαλίας του.

¹⁾ Τὰ εἰδικὰ προβλήματα, ποῦ παρουσιάζει ἡ σχέσις τῆς κλασσικῆς φιλολογίας πρὸς τὴν σύγχρονον ζωὴν, θὰ εἴρη ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Zielinski *Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, τοῦ ὁποῦ μετέφρασαν ἐδημοσίευσαν τὸ 1928. Εἰς τὰ ἐπιλεγόμενα τῆς μεταφράσεως ἐκείνης ἀναπεύσσονται καὶ αἱ ἰδιαιτέρας μορφαί, ποῦ λαμβάνουν τὰ προβλήματα αὐτὰ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ βίου.

I

Ἐπιτρέψατέ μου ν' ἀρχίσω ἀπὸ ἓνα σύντομον, χωρὶς πολλὰς ἀξιώσεις καθορισμὸν τῶν ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας συνέζευξα εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἀποφινού μου μαθήματος, φιλολογία καὶ ζωὴ. Θὰ εἴπω τόσα μόνον, ὅσα εἶναι, κατὰ τὴν κρίσιν μου, ἀπαραίτητα νὰ λεχθοῦν. Γνωρίζω ἐξ ἄλλου, πόσας δυσκολίας καὶ πόσα προβλήματα παρουσιάζει ὁ φιλοσοφικῶς ἀπηκριβωμένος ὀρισμὸς τῶν δύο τούτων πολυσημάντων ἐννοιῶν. Νομίζω ὅμως, ὅτι διὰ τὸ πρόβλημά μας, τὸ ὁποῖον εἶναι πρόβλημα ἀξιολογικὸν καὶ ὄχι γνωσιολογικόν, χρήσιμος θὰ εἶναι καὶ πρόχειρος καθορισμὸς, ἀρκεῖ μόνον νὰ χαρακτηρίσῃ κατὰ τρόπον ἔκδηλον τὸ περιεχόμενον, ποῦ περιλαμβάνομεν οἱ πολλοὶ ὑπὸ τὰς ἐννοίας ζωὴ (καὶ ἐννοεῖται ἐδῶ: ζωὴ πνευματικὴ) καὶ φιλολογία.

Ποῖον λοιπὸν εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας πνευματικῆς ζωῆς; Κατὰ τὴν γνώμην μου, πνευματικὴ ζωὴ εἶναι τὸ ἴδιον ἀκριβῶς πρᾶγμα ὅτι ὀνομάζομεν πολιτισμὸν, ἐφ' ὅσον οὗτος θεωρεῖται ὄχι καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀντικειμενικῶς, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀποψιν τοῦ ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖον εἶναι φορεὺς καὶ ἐργάτης τοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ ταῦτα, ἂν πολιτισμὸς εἶναι τὸ σύνολον τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, εἰς τὰ ὁποῖα πραγματοποιοῦνται καὶ λαμβάνουν μορφήν διάφοροι ἀξίαι, ἀξίαι ἠθικαὶ π. χ., θρησκευτικαί, αἰσθητικαί, γνωστικαί, οικονομικαί, δυναστικά κτλ., πνευματικὴ ζωὴ εἶναι αὕτη αὕτη ἡ δημιουργία καὶ πραγματοποίησις τῶν ἀξιῶν ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου καὶ διὰ μέσου τοῦ ὑποκειμένου. Πολιτισμὸς εἶναι τὸ προῖόν, ὃ σκοπὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς: πνευματικὴ ζωὴ εἶναι τὸ σύνολον τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα γεννᾶται καὶ ἀποκρυσταλλοῦται ὁ πολιτισμὸς. Ὁ πολιτισμὸς δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἓνα συγκρότημα ἀντικειμενικόν, ἀνεξάρτητον τοῦ ἀτόμου, ἀποτελεσμένον εἰς ὠρισμένην στιγμὴν, ὄχι τόσον ὡς περιεχόμενον (ἐφ' οὗ τὸ περιεχόμενον του μεταβάλλεται διαρκῶς), ἀλλ' ὡς μορφή καὶ ὡς ἰδέα εἶναι ἄλλως τε προῖόν λογικῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὴν ἄμεσον πραγματικότητα. Τοῦναντίον ἡ πνευματικὴ ζωὴ δὲν νοεῖται χωρὶς τὸ ὑποκείμενον, ποῦ τὴν ζῆ, εἶναι κἄτι ποῦ εὐρίσκεται εἰς διαρκῆ κίνησιν, ῥοήν, μεταβολήν, ἐξέλιξιν· εἶναι αὕτη αὕτη ἡ πραγματικό-

της, ὅπως μας παρουσιάζεται εἰς τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν τῶν αἰσθησεων καὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας.

Σαφέστερος γίνομαι, ἂν, ἀντὶ τῆς καθολικῆς ἐννοίας πολιτισμοῦ, φέρω ὡς παράδειγμα ἓνα ἐκ τῶν ἐπὶ μέρος αὐτοῦ στοιχείων. Εἰς τὴν θρησκείαν π. χ. ἔχομεν ἓνα σύνολον πεποιθήσεων, γνώσεων, παραδόσεων, τύπων, ἠθικῶν κανόνων, ἐξωτερικῶν συμβόλων κ. τ. τ. Θρησκευτικὴ ζωὴ ὅμως εἶναι ὅλος ὁ κόσμος τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀτόμου, ποῦ ἀναδημιουργεῖ ἢ δημιουργεῖ μέσα του τὰς πεποιθήσεις καὶ τοὺς κανόνας καὶ τὰ σύμβολα καὶ συλλαμβάνει ἐσωτερικῶς τὸ νόημά των. Τὴν αὐτὴν διαφορὰν δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν μεταξὺ πολιτείας καὶ πολιτικῆς ζωῆς, τέχνης καὶ ζωῆς καλλιτεχνικῆς κ. ο. κ.

Ὡς ἄμεσος πραγματικότης ἢ πνευματικὴ ζωὴ νοεῖται κυρίως εἰπεῖν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, τοῦ παρόντος. Ἡ ζωὴ, εἴτε φυσιολογικὴ εἴτε πνευματικὴ εἶναι, ὑπάρχει πάντοτε εἰς ἓνα συγκεκριμένον ὀργανισμόν, ὃ ὁποῖος ζῆ, καὶ μόνον ἐφ' ὅσον χρόνον αὐτὸς ζῆ.

Ἄφ' ἑτέρου ὅμως ὡς ζωὴ τοῦ πνεύματος, ὡς ζωὴ δῆλα δὴ ἀξιών, ἔχει χαρακτῆρα ἐξόχως κοινωνικὸν καὶ ὑπερπηδῶντα τὰ ὅρια τοῦ παρόντος. Διότι τὸ ἄτομον, καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον, δὲν ἔχει μέσα του ἐξ ἀρχῆς ἀξίας πνευματικῆς, ἀλλὰ τάσεις καὶ ῥοπὰς πρὸς ἀξίας· δὲν ἔχει π. χ. θρησκευτικὰς ἀξίας, ἀλλὰ θρησκευτικὸν αἴσθημα, δὲν ἔχει αἰσθητικὰς ἀξίας, ἀλλὰ καλαισθησίαν κ. τ. τ. Τὸ ἄτομον, ὡς φορεὺς πνευματικῆς ζωῆς, εἶναι μία σύνθεσις ἀπὸ δύο διαφορετικῆς προσελεύσεως στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ περιβάλλον μὲ τὸ πλῆθος τῶν περιεχομένων καὶ ἀξιών τῆς κοινωνίας, ἀξιών θεωρητικῶν, πρακτικῶν, αἰσθητικῶν, θρησκευτικῶν κτλ., καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιοφυΐαν του τὴν ψυχικὴν, τὸ πνευματικόν του ἐγώ—σύνθεσις ὄχι σταθερὰ καὶ παραμόνιμος, ἀλλὰ διαρκῶς ἀλλοιουμένη καὶ ἀνανεουμένη εἰς τὰ ἐπὶ μέρος, ὅπως καὶ εἰς τὰς γενικὰς της κατευθύνσεις καὶ τὸν ῥυθμὸν τῆς πραγματοποιήσεώς της. Καὶ ἀκριβῶς ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ καὶ σύνθεσις τῆς ἰδίας πνευματικῆς δυνάμεως καὶ τῶν ἀτομικῶν ῥοπῶν καὶ τάσεων πρὸς τὰς ἀξίας τῆς κοινωνίας ἀπαρτίζει τὴν πνευματικὴν ζωὴν.

Ἡ ἐπαφὴ αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι διαφοροτάτης φύσεως

νὰ εἶναι παθητικὴ ἀφομοίωσις τῶν κοινωνικῶν ἀξιών ἢ συνδυαστικὴ διαφόρων τάσεων ἐνέργεια ἢ ἐκλεκτικὴ μεταξὺ τῶν ποικιλιῶν αὐτῶν, δυνατὸν ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἐχθρική, νὰ καταλήξῃ εἰς πάλιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον, ἀποδεχόμενον πολλὰς ἢ ὀλίγας ἀπὸ τὰς ἀξίας τῆς κοινωνίας, τὰς τροποποιεῖ ἢ δημιουργεῖ τελείως νέας, τὰς ὁποίας κατορθώνει βαθμηδὸν νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν—ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς ἐξαιρετικὰς προσωπικότητας τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πνεύματος. Οἰαδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπαφὴ αὕτη, διὰ τὸ ἄτομον θὰ ὀδηγήσῃ πάντοτε εἰς νέαν δημιουργίαν ἀξιών, νέαν ἀκόμη καὶ εἰς περίπτωσιν παθητικῆς ἀποδοχῆς τῶν παραδεδομένων. Διότι καὶ τότε γίνεται ἀνάπλασις τῶν ἀξιών τῆς κοινωνίας καὶ προσαρμογὴ τούτων πρὸς τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας καὶ ἰκανότητας τοῦ ἀτόμου· μόνον κατόπιν τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς γίνονται αὐτὰ κτῆμα τοῦ ἀτόμου καὶ μέρος τῆς ζωῆς του.

Ἄς ἀναφέρω καὶ ἐδῶ συγκεκριμένον παράδειγμα: Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στιγμήν, ποῦ τὸ ἔμφυτον θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀποκτᾷ συνείδησιν ἑαυτοῦ ἐρχόμενον εἰς ἐπαφὴν πρὸς ὠρισμένας θρησκευτικὰς ἀξίας τοῦ περιβάλλοντός του, π. χ. πρὸς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ συνηθείας τῶν γονέων του. Ἀναλόγως τῶν ἀτομικῶν του ῥοπῶν, ἀναγκῶν καὶ ἰκανοτήτων θάφομοιώσῃ ἐξ αὐτῶν περισσότερα ἢ ὀλιγώτερα, ταῦτα ἢ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, θὰ προσθέσῃ ἢ θάφαιρέσῃ ἀλλὰ, θὰ ἐπιφέρῃ μεταβολὰς, θὰ ἐπιβάλλῃ εἰς ἄλλα τὸν χαρακτῆρα, ποῦ ἔχουν αἱ ἀτομικαὶ του θρησκευτικαὶ ἀνάγκαι (πανθειστικὸν π. χ. ἢ μυστικοπαθῆ ἢ αἰσθητικὸν ἢ ἠθικὸν ἢ τελετόφιλον καὶ φιλακόλουθον κτλ.), ὥστε ν' ἀποτελέσῃ τὴν προσωπικὴν του θρησκευτικὴν ζωὴν, ἢ ὁποία θὰ εἶναι προσωπικοῦ αὐστηρῶς χαρακτῆρος, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν περιέχῃ κανένα πρωτότυπον, κυρίως εἰπεῖν, στοιχεῖον. Μεταξὺ τῶν ἑκατομμυρίων τῶν Χριστιανῶν ὀλίγοι εἶναι ἐκεῖνοι, ποῦ ἔχουν νὰ παρουσιάσουν πρωτοτύπους ἀντιλήψεις περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ αἰσθημάτων, ἀλλὰ, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀτομικῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἰς κάθε Χριστιανὸν ἀντιστοιχεῖ καὶ μία ἰδιαιτέρα μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ προϊόντα τῆς συνθέσεως αὐτῆς εἰς κάθε ἄτομον, δι' ἡμᾶς εἶναι ἀρκετὴ ἢ διαπίστωσις, ὅτι ἡ πνευμα-

τική ζωή σήμερα προϋποθέτει ἀπαραιτήτως ἀξίας ἔξω τοῦ ἀτόμου κειμένας, ἀξίας ποῦ εἰσδέχεται τὸ ἄτομον ἀπὸ τὸ κοινωνικόν του περιβάλλον. Αἱ ἀξίαι δ' αὐταὶ δὲν προσφέρουν μόνον κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὸ μέγιστον πλῆθος τῶν ἀτόμων τὸ περιεχόμενον τῆς ἀτομικῆς των πνευματικῆς ζωῆς, ἰκανοποίησιν τῶν πνευματικῶν των ῥοπῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν φύσιν τῶν πόθων αὐτῶν καὶ τὴν κατεύθυνσιν ἐπηρεάζουν—καὶ τὸ σπουδαιότερον, μόνον διὰ τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὰς ἔξω τοῦ ἀτόμου πνευματικὰς ἀξίας λαμβάνει τὸ ἄτομον ἐπίγνωσιν καὶ συνείδησιν τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν πνευματικῶν του ἀναγκῶν. Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα π. χ. εἶναι ἔμφυτον εἰς τὸ ἄτομον, κατὰ τὴν πεποίθησίν μου· ἀλλὰ ζήτημα εἶναι, ἂν, χωρὶς τὴν ἐπαφὴν πρὸς ὠρισμένας ἀντικειμενικὰς (ἀντικειμενικὰς μὲ τὴν ἔννοιαν ἔξω τοῦ ἀτόμου κειμένας) θρησκευτικὰς ἀξίας, οὐκ ἐλάμβανε τὸ ἄτομον συνείδησιν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς φύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ του αἰσθήματος.

Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται, ὅτι ὁμιλοῦμεν περὶ πνευματικῆς ζωῆς ἄχι μόνον ἑνὸς ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ ἑνὸς ἔθνους, μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως, μιᾶς ἐποχῆς κτλ.—καὶ ὅτι ἀκριβῶς καὶ τὸ ἄτομον προσπαθοῦμεν νὰ συλλάβωμεν ἐντὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς φυλῆς καὶ τῶν χρόνων του. Γίνεται δὲ τοῦτο, διότι μεταξὺ τῶν ἀτόμων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνικῆς ἐνότητος, ἐνότητος φυλετικῆς ἢ ταξικῆς ἢ χρονικῆς, παρατηροῦνται ἀναλογίαι καταπληκτικαὶ καὶ κοινὰ χαρακτηριστικὰ εἰς τὴν πνευματικὴν των ζωὴν, ὀφειλόμενα εἰς τὸ ὅτι κοινὰ εἶναι καὶ τὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἕνα ἕκαστον ἄτομον ἠγγέλησεν ἀπὸ τὸ περιβάλλον του διὰ τὴν πνευματικὴν του ζωὴν, ὅμοιαι δὲ καὶ αἱ συνθήκαι τῆς ὑπάρξεως, ποῦ ἐπηρεάζουν τὰς πνευματικὰς τῶν ἀτόμων ῥοπὰς. Πνευματικὴ δὲ ζωὴ μιᾶς ἐποχῆς δὲν σημαίνει τὸ ἄθροισμα τῶν πνευματικῶν ζωῶν τῶν ἀτόμων ὅλων, ποῦ ζοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτήν· εἶναι τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ κοινὰ περιεχόμενα, αἱ κοινὰ κατευθύνσεις, ὁ κοινὸς ῥυθμὸς, ποῦ παρατηροῦνται εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς μεγίστης πλειονότητος τῶν ἀτόμων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ἀλλὰ δὲν ἔχει μόνον κοινωνικὰς προϋποθέσεις ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἑνὸς ἀτόμου. Ἄν καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι φαινόμενον σύγχρονον,

ἔχει χαρακτῆρα ἱστορικόν. Διότι αἱ ἀξίαι, πρὸς τὰς ὁποίας ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν τὸ ἄτομον, διὰ νὰ ζήσῃ τὴν πνευματικὴν του ζωὴν, εἶναι καρπὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἄλλων ἀτόμων ἢ ομάδων, προὑπαρξάντων ἢ συγχρόνων μὲν—ἀλλὰ καρπὸς προγενέστερος. Αἱ ἀξίαι ἄλλως τε τοῦ πολιτισμοῦ μας παρουσιάζονται εἰς τὴν πραγματικότητα πάντοτε ὡς περιεχόμενα ὠρισμένου ἱστορικοῦ περιβλήματος, συνυφασμένοι διήλα δὴ μὲ ὠρισμένας τοπικὰς καὶ χρονικὰς συνθήκας τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ποῦ τὰς ἐδημιούργησαν. Καθ' ἑαυτὰς οὐδέποτε τὰς συναντῶμεν—πλὴν μόνον εἰς τὴν λογικὴν ἀφαίρεσιν¹⁾. Κατὰ ταῦτα πνευματικὴ ζωὴ δὲν εἶναι νοητή, παρὰ μόνον ὡς ἐπαφὴ πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ παρελθόντος—τοῦ μακρικοῦ ἢ τοῦ ἀμέσου παρελθόντος, ἀδιάφορον· πάντως τοῦ παρελθόντος—καὶ ἔχει βαθεῖαν ἔννοιαν τὸ ἀπόφθεγμα, ὅτι πολιτισμὸς σημαίνει συναναστροφὴν μὲ τοὺς νεκρούς.

Ἡ ἐπαφὴ αὕτη πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ παρελθόντος, ἢ ὅποια, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της ὡς ζωῆς, ἔχει πάντοτε τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀτομικοῦ καὶ ἐπικαιροῦ, εἶναι δυνατὴ, μόνον ἐφ' ὅσον αἱ ἀξίαι, τὰς ὁποίας πραγματοποιοῦν δι' ἑαυτοὺς τὸ ἄτομον ἢ ἡ κοινωνία τοῦ παρελθόντος, ἐξωτερικεύονται εἰς ὠρισμένα ὕλικά ἀντικείμενα ἢ αἰσθητὰ φαινόμενα, ἐφ' ὅσον λαμβάνουν ὠρισμένην ἀντικειμενικῶς αἰσθητὴν μορφήν. Αἱ μορφαὶ ἀποτελοῦν τὸ ὕλικόν, οὗτως εἰπεῖν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διενεργεῖται καὶ δρα ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Ἡ γνῶσις τούτων προκαλεῖ καὶ εἰς τὸ ἄτομον, ποῦ ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν παροχημένων γενεῶν, τὰ αὐτὰ ψυχικὰ φαινόμενα (ἢ περίπου τὰ αὐτὰ), ποῦ ἐπροκάλεσαν

¹⁾ Ἐπισημαίαν π. χ. εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν συναντῶμεν, συναντῶμεν μόνον ὠρισμένας ἱστορικὰς θρησκείας, τὸν Χριστιανισμὸν, π. χ. τὸν Ἰουδαϊσμὸν κτλ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰς οἰκονομικὰς, αἰσθητικὰς κτλ. ἀξίας. Καὶ ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξὶς καὶ συνεξέτασις διαφοροτρόπων ἱστορικῶν ἐμφανίσεων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ στοιχείου τοῦ πολιτισμοῦ μας ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσωμεν λυγικῶς εἰς τὴν σύλληψιν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καθ' ἑαυτὰς—πράγμα δυσκολότατον διὰ τὴν λαϊκὴν σκέψιν. (Καὶ ἄχι μόνον εἰς αὐτὴν ἀναφέρω μόνον ὡς παράδειγμα, πόσον ἐπεβράδυνε τὴν κατανόησιν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας ἢ ἀντιλήψις (ἀντιλήψις ἀσιατική), ὅτι κάθε θρησκεία πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἔχη δόγματα). Ἐντεῦθεν προσέρχεται καὶ ὁ σχετικισμὸς τῶν μορφομένων καὶ ὁ φανατισμὸς τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων.

τότε τὴν γένεσιν καὶ δημιουργίαν τῶν μορφῶν. Ἐνας καλλιεργημένος ἀγρὸς π. χ. ἢ ἓνα ἄγαλμα εἶναι ἀντικείμενα ὑλικά· ἀλλ' ἢ αἰσθησις τούτων ἐπιτρέπει εἰς τὴν ψυχὴν μου ν' ἀναπλάσῃ τὰς αὐτὰς ψυχικὰς λειτουργίας, ποῦ ὠδήγησαν τὸν γεωργὸν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀγροῦ ἢ τὸν καλλιτέχνην εἰς τὴν πλάσιν τοῦ ἀγάλματος, καὶ νὰ ζήσῃ ἐκ νέου τὰς ἀξίας τῆς ὠφελιμότητος ἢ ὠραιότητος, ποῦ ἐξεφράσθησαν διὰ τοῦ λίθου ἢ τῆς γῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ ὁ καλλιεργημένος ἀγρὸς καὶ τὸ ἄγαλμα ἀποτελοῦν μορφάς. Μόνον διὰ τοιούτων ἐξωτερικεύσεων αἰσθητῶν εἶναι δυνατὴ ἡ γεφύρωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς δύο ἀτόμων συγχρόνων, πολὺ μᾶλλον δύο διαφορετικῶν γενεῶν. Δυνατὸν ἓν ἄτομον νὰ ἔχῃ πλουσίαν καὶ ἔντονον πνευματικὴν ζωὴν· ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν λαμβάνει αἰσθητὴν ἐξωτερικεύσιν, ἢ πνευματικὴ αὕτη ζωὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε διὰ τοὺς πλησίον οὔτε διὰ τοὺς κατόπιν.

Τὰ μέσα τῆς ἐξωτερικεύσεως ταύτης τῶν ἀξιῶν εἶναι ἀπεριορίστως πολυάριθμα. Δυνατὸν νὰ εἶναι ὑλικά, ἀλλὰ καὶ πράξεις ἢ ἐνέργειαι. Ἐνα κλαδευμένον δένδρον, ἓνα ἐργαλεῖον, ἓνα πλοῖον, ἓνας τάφος, ἓνα εἰκόνημα, ἓνα ὄπλον κ. τ. τ. εἶναι ἀντικειμενικαὶ ἐξωτερικεύσεις ἀξιῶν, ὅπως μία χειρονομία, μία μάχη, μία τελετή, μία περιήγησις κ. τ. τ. Τὸ κατ' ἐξοχὴν ὅμως μέσον ἐξωτερικεύσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι ἡ γλῶσσα. Ὅχι μόνον διότι ἐκφράζει ἀκριβέστερον καὶ λεπτότερον τὸν θησαυρὸν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι ὁ μεγαλύτερος παράγων (ὄχι μόνον ἢ ἐκδήλωσις) τοῦ συντονισμοῦ καὶ τῆς ὁμορρυθμίας μεταξὺ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων, ποῦ ὀνομάζομεν πνευματικὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ περὶ τούτου δὲν εἶναι καιρὸς τώρα νὰ ὁμιλήσωμεν.

Ἐν τούτοις, ἂν ἢ εἰς αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἢ ἐνεργείας ἐξωτερικεύσεις εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις, διὰ νὰ ἔλθω εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν πλησίον ἢ τῶν προτοῦ, ἀληθινὴ ἐπικοινωνία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ παρὰ πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ποῦ ἀντιπροσωπεύουν, ὄχι πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἢ τὰς ἐνεργείας. Τὰ πράγματα ταῦτα μόνον ὡς ἐκδηλώσεις ἀξιῶν, ὡς μορφαὶ πνευματικῆς ζωῆς δύνανται νὰ ἔχουν καί-

ποιαν σημασίαν διὰ τὴν πνευματικὴν μου ζωὴν¹⁾. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθῶ τὰ αἰσθητὰ ταῦτα ὡς μορφάς, ὡς ἐκδηλώσεις ἀξιῶν—νὰ ἢμπορῶ δῆλα δὴ ν' ἀναπλάσω καὶ νὰ ξαναζήσω τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ποῦ ἐκδηλώνουν, νὰ ἢμπορῶ νὰ κάμω ἐκ νέου ζωὴν ὅ,τι εἶναι ἄψυχος ὕλη, νὰ ἢμπορῶ νὰ εὔρω τὸ νόημά των, νὰ τα ἐρμηνεύσω.

Ποῖος ὅμως θά με ὀδηγήσῃ εἰς τοῦτο; Κυρίως καὶ κατὰ πρῶτον ἢ ἄμεσος ζωντανὴ παράδοσις τῆς κοινωνίας. Ἐκείνη θά με διδάξῃ λ. χ. ὅτι ἡ λέξις πονῶ δὲν εἶναι συγκρότημα τεσσάρων φθόγγων μόνον, ἀλλὰ ἔκφρασις ὠρισμένου περιεχομένου· ἐκείνη θά με βοηθήσῃ ν' ἀντιληφθῶ, ὅτι μία μάχαιρα π. χ. δὲν εἶναι ἀπλῶς τεμάχιον ὕλης, ἀλλ' ὅτι ἔχει ἓνα νόημα καὶ ἐξωτερικεύει ὠρισμένην ἀξίαν χρησιμότητος. Αὕτη μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ ἀτόμου, ποῦ βλέπει π. χ. τὴν ὕψωσιν τῶν χειρῶν πρὸς τὸν οὐρανόν, καὶ τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ζωῆς (εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν θρησκευτικῆς), ποῦ ἐξωτερικεύει ὁ ὕψωνων τὰς χεῖρας. Χωρὶς τὴν μεσολάβησιν αὐτὴν, χωρὶς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου, ἢ ὕψωσις τῶν χειρῶν θά ἔμενε διὰ τὸ ἄτομον ἐνέργεια τυχαία, χωρὶς κανένα νόημα.

Ἡ ἐνέργεια τῆς ζωντανῆς ταύτης παραδόσεως δύναται νὰ εἶναι μεγαλυτέρα ἢ μικροτέρα, εὐρυτέρα ἢ στενωτέρα εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ περιβάλλον ἢ ταύτην τὴν ἐποχὴν—πάντως τὰ ὄριά της εἶναι πεπερασμένα. Πεπερασμένα χρονικῶς· δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ περιορισμένος ἀριθμὸς πραγμάτων τοῦ παρελθόντος νὰ συγκρατηθῇ διὰ τῆς ἄμεσου παραδόσεως. Πεπερασμένα ὅμως καὶ τοπικῶς· διατηρεῖ ἐκεῖνα κυρίως τὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας ἐκάστης, ἢ καὶ τοῦ στενωτέρου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Οὔτε ὅλων τῶν ἔθνων τὰς γλώσσας π. χ. οὔτε ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἐρμηνείαν ἢμπορεῖ νὰ μου μεταδώσῃ ἢ ἄμεσος παράδοσις τοῦ κοινω-

¹⁾ Τὸ πρᾶγμα ἰσχύει ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὰ ὑλικά ἀντικείμενα τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δημιουργηθέντα ἢ ἐπεξεργασθέντα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως. Ἐνα βουνόν π. χ. ἢ μία κίνησις τῶν νεφῶν, ποῦ βλέπω, μόνον ὡς ἐκδηλώσεις ἀξιῶν (αἰσθητικῶν, γνωστικῶν, ὠφελιμότητος, θρησκευτικῶν κτλ.) ἔχει σημασίαν διὰ τὴν πνευματικὴν μου ζωὴν.

νικοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγὼ ζῶ· ἂν π. χ. ζῶ εἰς μίαν μεγάλην πόλιν, θά μου παράσχη ἢ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας ἐρμηνείαν πλείστων πραγμάτων τῆς τεχνικῆς λ. χ., ἀλλὰ δὲν θά μου παράσχη ἐρμηνείαν τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς τῶν γεωργῶν ἢ τῶν βοσκῶν, τὴν ὅποίαν παρέχει εἰς τὸν ζῶντα εἰς ἓνα χωρίον ἢ ἄμεσος παράδοσις τῆς ἰδικῆς του κοινωνίας. Τοῦτο δ' ἰσχύει καὶ διὰ τὸ ἀκόμη στενώτερον περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον ζῆ καὶ ἀναστρέφεται κάθε ἄτομον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸς ἐρμηνείαν τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ χρειάζεται ἢ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας συμπλήρωσιν καὶ ἐμβάθυνσιν. Ἡ συμπλήρωσις αὕτη εἶναι ἔργον τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὴν ζωντανὴν παράδοσιν τῆς κοινωνίας ἔχω τὸ νόημα, τὴν ἐρμηνείαν ἀντικειμένων, ὅπως ἢ ἀξίον ἢ ἢ χύτρα, ὄχι ὅμως καὶ τῆς στυλεγγίδος ἢ τοῦ ἀρουβάλλου. Θὰ παραμείνουν ταῦτα ὕλης τεμάχια ἀπλᾶ, χωρὶς νόημα καὶ ἀξίαν, ἐφ' ὅσον δὲν μου δώσῃ ἢ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη τὴν ἐρμηνείαν των. Τὸ νόημα, ποῦ ἐξωτερικεύουν οἱ φθόγγοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν λέξιν πόλις, παρέχει εἰς ἐμὲ τὸν Ἑλληνα προχέλωσ ἢ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὅποίαν ζῶ· αἱ λέξεις ὅμως ἄστν, urbs, villo, Stadt θὰ παραμείνουν δι' ἐμὲ φθόγγοι ἀπλοῖ, ἐφ' ὅσον δὲν με διαφορετίζει περὶ τοῦ νοήματος αὐτῶν ἢ ἐπιστήμη. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει δι' ἓνα μηχάνημα, δι' ἓνα φάρμακον, ἓνα νομικὸν ἔγγραφον, μίαν κίνησιν τοῦ πλοίου κτλ. Ἔργον τῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ συμπληρώσῃ τὴν ζωντανὴν παράδοσιν τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐκδηλώσεων τῶν αἰσθητῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τῶν ὕλικῶν μαρτυρῶν τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιῶν.

Τῆς φιλολογίας δὲ ἔργον εἶναι ἢ ἐρμηνεία τῶν ἐξωτερικεύσεων τούτων, ἐφ' ὅσον ἐγένοντο διὰ τῆς γλώσσης, ἢ ἐρμηνεία δῆλα δὴ τῶν γλωσσικῶν μνημείων τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια, ἐφ' ὅσον διατηροῦνται καὶ γίνονται εἰς ἡμᾶς γνωστά διὰ τῆς γραφῆς, ὀνομάζομεν γραμματείαν. Πᾶσα λοιπὸν ἐξωτερικεύσις πνευματικῆς ζωῆς διὰ τῆς γλώσσης γινομένη δύναται ν' ἀποτελέσῃ ὑποκείμενον ἐρεῦνης καὶ ἐρμηνείας παρὰ τῆς φιλολογίας.

Ἐκ τῶν εἰρημένων τρία τινὰ συνάγονται πορίσματα, χρησιμώ-

τατα πρὸς ἀκριβέστερον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔργου τοῦ φιλόλογου ¹⁾.

1) Ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον τῆς φιλολογίας εἶναι ἢ ἐρμηνεία τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ποῦ γίνονται διὰ τῆς γλώσσης, ὁ φιλόλογος θὰ ἐξετάσῃ τὴν γλῶσσαν ὄχι τόσον καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πάντοτε πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ποῦ ἐκφράζει, καὶ ὡς μέσον πρὸς γνῶσιν καὶ αἴσθησιν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ φιλόλογος (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν γλωσσολόγον, τὸν ὁποῖον ἐνδιαφέρει ἢ γλῶσσα ὡς φαινόμενον καθ' ἑαυτὸ καὶ ἢ ἐρμηνεία τῶν γλωσσικῶν φαινομένων) θὰ ἐξετάσῃ τὴν γλῶσσαν ὡς φηρέα μορφῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ θὰ μελετήσῃ ἐξ αὐτῆς ἐκεῖνα κυρίως τὰ στοιχεία, ὅσα ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ποῦ ἐκδηλώνεται δι' αὐτῆς εἰς τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα. Κατὰ σειράν σπουδαιότητος : τὴν σημασιολογίαν, τὴν συντακτικὴν πλοκήν, τοὺς τύπους τῶν λέξεων καὶ εἰς ἐσχάτην μοῖραν τὴν φωνητικὴν καὶ ἐτυμολογίαν—ἐν ᾧ ἀκριβῶς ἀντίθετος εἶναι ἢ σειρά σπουδαιότητος διὰ τὸν γλωσσολόγον. Πρὸς τούτοις θὰ ἐξετάσῃ τὴν γλῶσσαν ὡς ὕλικόν μέσον ἐξωτερικεύσεως αἰσθητικῶν ἀξιῶν, ἐπομένως εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ ὕλου γλωσσικοῦ μνημείου, καὶ κατόπιν ὡς ἔργον τῆς ἀτομικῆς γλωσσοπλαστικῆς δημιουργικότητος τοῦ καλλιτέχνου. Διὰ νὰ ὀμιλήσω ἀπλούστερα, διὰ τὸν γλωσσολόγον ὑπάρχουν οἱ συγγραφεῖς χίρην τῶν λέξεων, τῶν τύπων καὶ τῶν προτάσεων, διὰ τὸν φιλόλογον ἢ μελέτη τῶν λέξεων καὶ τῶν προτάσεων καὶ τῶν τύπων γίνεται χίρην τῶν συγγραφέων.

¹⁾ Ἄν ποτε τίθεται νὰ εἰσέλθω εἰς ἐξέτασιν τῶν διαφόρων ὀρισμῶν τοῦ ἔργου τοῦ φιλόλογου, ποῦ ἔχουν μέχρι τοῦδε προταθῆ. Τονίζω μόνον, ὅτι αἱ διαφωνίαι ὀφείλονται, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἰς τὴν παρανόησιν δύο γεγονότων οὐσιαστικῶν. α') ὅτι τὴν ἐνότητα εἰς τὸ πολυσχιδὲς ἔργον τοῦ φιλόλογου δίδει ἢ γ λ ὠ σ σ α καὶ ὅτι γ λ ω σ σ ι κ ῶ ν μνημείων πάντοτε ἐρμηνευτῆς εἶναι ὁ φιλόλογος. β') ὅτι ἀφ' ἑτέρου ἢ γλῶσσα, ποῦ ἀπαρτίζει τὴν ἐνότητα τοῦ φιλολογικοῦ ἔργου, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ πηγὴ πολυμερείας τόσον μεγάλης, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνεται ὑπὸ τὴν φιλολογίαν πλῆθος ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, εἰς τρόπον ὥστε καὶ αὐτὴ ἢ ἐνότης της ν' ἀμφισβητῆται. Διότι ἢ γλῶσσα εἶναι αὐτὴ καὶ δημιουργημὰ πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἢ πολυμερεστέρῃ ἐκδήλωσις ὕλων σχεδὸν τῶν στοιχείων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Αἱ σκέψεις, ποῦ ἀναπτύσσω εἰς τὸ κείμενον καὶ τὰ κατόπιν κεφάλαια, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀναχωροῦν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ θεμελιώδη γεγονότα, ὀδύγοῦν, ἐλπίζω, εἰς σαφεστέραν καὶ ἐνταίαν ἀντιλήψιν τοῦ ἔργου τοῦ φιλόλογου.

2) Ἐφ' οὗ ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ ἰδιάζον ἀντικείμενον τοῦ φιλο-
λογικοῦ ἔργου, εἶναι φυσικὸν ἐκεῖνα τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα τοῦ πο-
λιτισμοῦ ν' ἀπασχολοῦν κατὰ προτίμησιν τὴν φιλολογίαν, εἰς τὰ
ὅποια ἡ γλῶσσα ἔχει σπουδαιότητα μεγαλυτέραν, τουτέστι τὰ λο-
γοτεχνικά. Ἐνα μαθηματικὸν βιβλίον· π. χ. δύναται καὶ πρέπει ν' ἀ-
ποτελέσῃ ὑποκείμενον ἐρεῦνης φιλολογικῆς—ἀλλὰ πάντως εἰς βα-
θμὸν μικρότερον ἢ μία συλλογὴ ποιημάτων. Καὶ τοῦτο διότι ἐκεῖ
μὲν ἡ γλῶσσα εἶναι σύμβολον ἀπλοῦν, δοχεῖον ὑπηρετικὸν τοῦ γνω-
στικοῦ περιεχομένου· ἐν δὲ εἰς τὸ λογοτέχνημα ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ
αὐτὴν ταύτην τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποῖαν πραγματοποιοῦνται αἰ-
σθητικαὶ ἀξίαι. Ἐκεῖ ἡ γλῶσσα εἶναι μέσον ἀπλοῦν, ἐδῶ εἶναι
καὶ μέσον καὶ αὐτοσκοπός. Ἐντεῦθεν καὶ τοῦ φιλόλογου τὸ ἔργον
ἐκεῖ μὲν εἶναι ἐξυπηρετικὸν ἄλλου ἐπιστήμονος, τοῦ μαθηματικοῦ,
ἐνταῦθα ὅμως εἶναι αὐτοτελές καὶ αὐθυπόστατον. Ἐργον ἄρα τῆς
φιλολογίας εἶναι ἡ ἐρμηνεία ὅλων μὲν τῶν γλωσσικῶν κειμένων,
ἰδίᾳ δὲ τῶν λογοτεχνικῶν ¹⁾).

3) Ἡ ἐπιστήμη, εἴπομεν ἀνωτέρω, ἔργον ἔχει νὰ συμπληρώσῃ
καὶ ἐμβαθύνῃ τὴν ἄμεσον ζωντανὴν παράδοσιν τῆς κοινωνίας, ὅπου

¹⁾ Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ περιεχομένου ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία
διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν τρόπον τῆς ἐρμηνείας τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ἐπι-
στημῶν. Διὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς φιλοσοφίας ἢ τῶν μαθηματικῶν π. χ. ἐνδιαφέ-
ρον παρουσιάζει αὐτὰ, ποῦ λέγει ὁ συγγραφεὺς, καὶ ἡ ὀρθότης τῶν συλλογι-
σμῶν, ἡ ἀλήθεια τῶν πορισμάτων του ἐν σχέσει πρὸς τὴν τότε ἐποχὴν ἢ πρὸς
τὰς παρούσας ἀντιλήψεις. Ὁ φιλόλογος ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ πῶς το λέγει ὁ
συγγραφεὺς (ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν) καὶ ἀδιαφορεῖ, ἂν
αὐτὰ, ποῦ λέγει, εἶναι ἀντικειμενικῶς ὀρθά. Ἐντεῦθεν εὐρίσκει θέλητρον καὶ
εἰς παραλογισμοὺς, συναισθηματικοὺς ἐπηρεασμοὺς τῆς σκέψεως, ἀνακολου-
θίας κλπ. — διότι αὐτὰ κυρίως παρουσιάζουν ζωντανώτερον τὸν ἐσωτερικὸν
ψυχικὸν κόσμον τοῦ συγγραφέως. Ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐπιστήμης ἐνδιαφέρεται διὰ
τὰ π ρ ἄ γ μ α τ α, ὁ φιλόλογος διὰ τὰ π ρ ὅ σ ω π α μὲ τὰς ἀγωνίας, τὰς ζη-
τήσεις, τοὺς πόθους, τὰς ἀδυναμίας των. Ὅχι τὰ γεγονότα καὶ τὰ πράγματα
εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν των ὑπόστασιν, ἀλλὰ *homo nihilius totius*, διὰ νὰ
μεταχειρισθῶ τὴν παλαιὰν φιλοσοφικὴν φράσιν, ἀποτελεῖ ἀντικείμενον ἐρεῦνης
διὰ τὸν φιλόλογον,

Ἡ ἰδίᾳ διαφορὰ καὶ μεταξὺ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἱστορικῶν κειμένων ὑπὸ
τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ φιλόλογου. Ὁ πρῶτος ἐρωτᾷ περὶ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτοῦ,
βλέπει τὸ κείμενον ὡς πηγὴν, ἐξ ἧς μανθάνει γεγονότα. Ὁ φιλόλογος τούναντίον

αὐτὴ δὲν ἐξαρκεῖ. Καὶ τῆς φιλολογίας λοιπὸν τὸ ἔργον ἀρχίζει κυ-
ρίως ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τῶν γλωσσικῶν μνημείων ὑπὸ τῆς
παραδόσεως ταύτης σταματᾷ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ βοήθειά της εἶναι
τόσον ἀναγκαιοτέρα, ὅσον περισσότερο ἀπομακρύνονται τὰ ἐρμη-
νευτέα γλωσσικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν σύγχρονον κοινωνίαν, τῆς ὁποίας
πρόκειται νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Διὰ τὴν κατα-
νόησιν συγχρόνων ἑλληνικῶν γλωσσικῶν μνημείων π. χ. μιᾶς ἐπι-
στολῆς, ἐνὸς δημοσιογραφικοῦ ἄρθρου, ἐνὸς μυθιστορήματος κλπ.
δὲν χρειάζομαι ἐγὼ ὁ Ἕλλην δι' ὅλου, ἢ σχεδὸν δι' ὅλου, τὴν συν-
δρομὴν τοῦ φιλόλογου· μου παρέχει τὴν ἐρμηνείαν ἡ ἄμεσος πα-
ράδοσις τῆς κοινωνίας διὰ τῆς γλώσσης, τὴν ὁποῖαν καὶ ἐγὼ δια-
κῶς ἀκούω ἢ ὁμιλῶ, διὰ τοῦ γενικωτέρου πνευματικοῦ περιβάλλον-
τος, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ καὶ ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐγὼ ζῶμεν. Ἀναγκαία
ὅμως μου εἶναι ἡ συνδρομὴ τῆς φιλολογίας διὰ τὰ ἀρχαιότερα ἑλ-
ληνικὰ κείμενα. Ὅσον ἀρχαιότερα μάλιστα εἶναι, τόσον καὶ περισ-
σότερον ἀπαραίτητος ἢ μεσολάβησις τῆς φιλολογίας, περισσότερο
ἀπαραίτητος π. χ. διὰ τὸν Ῥωμανὸν ἢ διὰ τὸν Ἐρωτόκριτον καὶ
ἀκόμη περισσότερο διὰ τὸν Ἀισχύλον.

Ὅ,τι ἰσχύει χρονικῶς, πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ἰσχυρὸν καὶ το-
πικῶς. Διὰ τὴν κατανόησιν συγχρόνων γαλλικῶν ἢ ρωσικῶν κει-
μένων χρειάζομαι ὁ Ἕλλην τὴν βοήθειαν τῆς φιλολογίας, τὴν ὁποῖαν
ὁ Γάλλος ἢ ὁ Ῥώσος δὲν χρειάζονται. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διὰ
τὴν γνῶσιν τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐξοικείωσιν μὲ τὸν ἐθνι-
κὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν, τοῦ ὁποῦ ἐκφρασις εἶναι ἡ γλῶσσα.
Ὅσον περισσότερο ξένος εἶναι οὗτος πρὸς τὸν σύγχρονον ἑλληνι-
κόν, τόσον ἀναγκαιοτέρα καὶ τοῦ φιλόλογου ἢ μεσολάβησις.

Ἐκ τούτου προκύπτει ἡ κοινὴ ἀντίληψις, ὅτι τῆς φιλολογίας
ἔργον εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν γλωσσικῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος
ἢ ἐθνῶν ξένων καὶ μακρινῶν, καὶ ἡ γνώμη, ὅτι συγγραφεὺς τις τότε
μόνον κρίνεται ἀξίος ν' ἀποτελέσῃ ὑποκείμενον φιλολογικῆς ἐρεῦνης,

ἐνδιαφέρεται νὰ μάθῃ, πῶς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὸν
συναισθηματικὸν κόσμον καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ συγγραφέως, πῶς ἐκείνος
τα βλέπει. Ἡ ὑποκειμενικότης τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, εἴτε καλλιτέχναι
εἶναι εἴτ' ἐπιστήμονες, εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης τοῦ φιλόλογου.

ὅταν διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου τοποθετηθῇ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν, ὅταν δῆλα δὴ ἡ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας δὲν θὰ εἶναι πλέον μόνη τῆς εἰς θέσιν νὰ περιλάβῃ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματός του.

Φυσικὴ ἀκολουθία τούτου εἶναι

πρῶτον μὲν ὅτι ἡ φιλολογία εἰς τὰ γραπτὰ κυρίως μνημεῖα περιορίζεται, ἐφ' ὅσον ἡ γλῶσσα τῶν παρελθόντων καὶ τῶν μακρὰν διὰ τῆς γραφῆς κυρίως εἶναι εἰς ἡμᾶς προσιτὴ

δεύτερον δὲ ὅτι ἐκεῖνα κυρίως τὰ μνημεῖα τῆς γλώσσης ἐξαιρεῖ, τὰ ὁποῖα καὶ παλαιούμενα διατηροῦν (ἀναλλοίωτον ἢ καὶ μεταβεβλημένην) τὴν ἀξίαν των καὶ διὰ τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν. Εἶναι δὲ ταῦτα ἐκεῖνα κυρίως τὰ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ζωὴ ὡς ἐνιαῖόν τι ὅλον ἢ τοῦλάχιστον εἰς οὐσιωδεστάτας διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν φάσεις τῆς ἀποκαλύπτεται, εἰς τὰ ἔργα ἐκεῖνα, περὶ τῶν ὁποίων δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι εἶναι κάτοπτρα τοῦ ὅλου κόσμου, τοῦ κόσμου ποῦ περιβάλλει τὸν ἄνθρωπον ἔξω αὐτοῦ, καὶ πρὸ παντὸς τοῦ κόσμου, ποῦ κλείει ὁ ἄνθρωπος μέσα εἰς τὰ στήθη του, τοῦ κόσμου τῶν ἀξιών, τῶν θρησκευτικῶν, τῶν ἠθικῶν, τῶν αἰσθητικῶν ἀξιών, ὅλων ὁμοῦ εἰς τὴν ἁρμονίαν τῆς μορφῆς καὶ τῆς τέχνης ὑποτεταγμένων.

Τοιαῦτα ἔργα εἶναι πρῶτιστὰ πάντων τὰ λογοτεχνικά, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως σημασίαν. Διότι τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης ἔχουν τὸν χαρακτῆρα τῆς αἰωνιότητος καὶ τοῦ ἀπολύτου καὶ διαφρεύουν τὴν κυριαρχίαν τοῦ νόμου τῆς προόδου, ὅστις κρατεῖ εἰς τὴν ἐπιστήμην, τὴν οἰκονομίαν, τὴν τεχνικὴν καὶ ἄλλους κλάδους τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖ τὸ παλαιὸν ὑπερβιάλλεται καὶ ἀχρηστεύεται ὑπὸ τοῦ νέου, τὸ ὁποῖον συμπληρῶνει καὶ διορθῶνει ἐκεῖνο. Ἔνα βιβλίον χιμερίας π. χ. τοῦ 18. αἰῶνος, ἀκόμη καὶ τοῦ 1850, ἔχει ἀξίαν διὰ τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν σχεδὸν μόνον ὡς ἀντικείμενον ἱστορικῆς περιεργείας· χημικὰς γνώσεις χρησίμους διὰ τὴν σήμερον δὲν πρόκειται νὰ ζητήσῃ κανεὶς ἀπ' αὐτό. Εἰς τὴν τέχνην ὅμως πρόδος δὲν ὑπάρχει, παρὰ μόνον εἰς τὰ τεχνικὰ μέσα. Ἡ Ἁγία Σοφία δὲν ἀποτελεῖ οὔτε πρόδον οὔτε καὶ ἀπισθοδρομίαν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Παρθενῶνα, οὔτε ἀχρηστεύει τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὁ Ἅγιος Πέτρος

τῆς Ῥώμης. Κατὰ μείζονα λόγον ἰσχύει τοῦτο εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ἵπου καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα εἶναι ἀπλούστερα καὶ ἐπομένως ὀλιγώτερον ὑποκείμενα εἰς πρόδον, παρὰ εἰς τὰς εἰκαστικὰς. Καὶ ἐνταῦθα μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Dante δὲν ἀχρηστεύεται ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Βιργίλιος· ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον ὀλοκληρωμένην, τὴν ἀπόλυτον αἰσθητικὴν ἀξίαν καὶ δι' αὐτὸ μετέχει τῆς αἰωνιότητος—σύγκρισις δὲ μεταξὺ αὐτῶν μόνον ὡς ὑποβοηθητικὴ πρὸς σύλληψιν τῆς ἰδιοφυίας ἐκάστου εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ¹⁾.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ κόσμος τῆς φιλολογίας δὲν εἶναι ὁ κόσμος τῆς σχετικότητος καὶ τοῦ ἐγχρόνου· εἶναι ὁ κόσμος, ποῦ ἀνήγειρε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὑπεράνω τοῦ χάους τῆς ὑπάρξεως, ὁ κόσμος τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας, ὁ κόσμος τῆς ἰδέας.

II

Ἐξ ὅσων ἀνέπτυξα εἰς τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς ὀμιλίας μου, ἔγινε, νομίζω, φανερὰ ἡ σημασία καὶ ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλολογίας διὰ τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν—κατὰ θεωρίαν τοῦλάχιστον. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ—εἴδομεν—ἀναχωρεῖ πάντοτε, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς νέαν δημιουργίαν ἀξιών, ἀπὸ τὴν αὐτοεπίγνωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῶν ἀξιών του· ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι προσιτὰ εἰς ἡμᾶς καθ' ἑαυτὰ, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐπέκτασιν συγκεκριμένων, ἀντικειμενικῶν, ἱστορικῶν ἐκδηλώσεών των, ὡς ὕλικὰ πράγματα καὶ ἐνέργειαι, ποῦ ἐγκλείουν ὀρισμένον νόημα. Διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὸ νόημα τοῦτο καὶ νὰ ζήσωμεν καὶ πάλιν τὰ ὕλικα ταῦτα πράγματα ὡς ζωῆς ἐκδηλώσεις καὶ ζωντανὴν παραγωγὴν ἀξιών, χρειαζόμεθα ἐρμηνεῖαν τῶν ἐκδηλώσεων τούτων, καὶ τὴν ἐρμηνεῖαν ταύτην παρέχει κυρίως μὲν ἡ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ ἐπιστήμη, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἄμεσος παράδοσις δὲν ἐξικνεῖται. Ἐὰν δημιουργήματα ἐκεῖνα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅσα

¹⁾ Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς π ρ ο ὀ δ ο ὡ ὡς παραβίασιν ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Ο Αἰωνὸς Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου* πραγματεσίαν τοῦ Π. Κανελλοπούλου εἰς τὸ Ἐργεῖον τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν II (1931) σελ. 91 κέ.

ἔξωτερικεύθησαν διὰ τῆς γλώσσης, ἰδιαιτέρως δὲ τὰ λογοτεχνικὰ ἔρμηνευσίῃ ἢ φιλολογία.

Θὰ ἤθελα τῶρα νὰ δείξω εἰς γενικὰς μὲν γραμμάς, ἀλλὰ πάντως περισσότερον συγκεκριμένα, εἰς τί συνίσταται εἰδικῶς ἡ ἔρμηνεία αὕτη, ποῦ προσφέρει ἡ φιλολογία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ φανῆ, ἐλπίζω, σαφέστερα καὶ τὸ ἔργον τοῦ φιλολόγου καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν.

Τῆς φιλολογικῆς ἔρμηνείας διακρίνω τρία εἴδη, ἢ ὀρθότερον, τρία διάφορα στάδια, διάφορα ὅχι ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης—τὸ ἀντικείμενον μένει τὸ αὐτὸ πάντοτε καὶ εἶναι τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος καὶ τὰ ξενικά—, ἀλλ' ὡς πρὸς τοὺς ἐπι μέρους σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ἡ ἔρευνα, καὶ κυρίως ὡς πρὸς τὰς ἐκάστοτε ἀκολουθουμένας μεθόδους, ἢ μᾶλλον τὰς πνευματικὰς λειτουργίας καὶ τὰ διαφέροντα, ποῦ ἐνεργοῦν ἐκάστοτε. Ἡ ἐνότης τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ καθ' ὅλου ἔργου πάσης φιλολογικῆς ἔρμηνείας, ἀκόμη περισσότερον ὅμως ἢ ἐνότης τοῦ ἐρευνῶντος ὑποκειμένου, τῆς πνευματικῆς ζωῆς δῆλα δὴ τοῦ φιλολόγου ὡς προσωπικότητος, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ χαράξωμεν ἐν τῇ πράξει σαφεῖ καὶ διακεκριμένα τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν σταδίων τούτων. Εἰς κάθε φιλολογικὴν ἐργασίαν ὑπάρχουν πάντοτε σχεδὸν στοιχεῖα καὶ τῶν τριῶν εἰδῶν τῆς ἔρμηνείας—ὅσον καὶ ἂν ἐπικρατῇ τὸ ἓνα ἐξ αὐτῶν—, μεγίστη δὲ εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, καὶ ἡ ἀμοιβαία των ἐξάρτησις. Ἄφ' ἑτέρου ὅμως εἰς θεωρητικὴν καὶ φιλοσοφικὴν τῆς φιλολογικῆς πράξεως ἐπισκόπησιν, ὅπως ἢ παροῦσα, διαγράφονται ἀρκετὰ σαφῶς οἱ ἰδιάζοντες χαρακτῆρες ἐκάστου τῶν σταδίων τῆς ἔρμηνείας καὶ τὰ τυπικά των γνωρίσματα.

Εἶναι δὲ τὰ τρία ταῦτα στάδια ἔρμηνείας τῶν γραμματειακῶν μνημείων, κατὰ σειρὰν ἐξαρτήσεως καὶ προτεραιότητος (προτεραιότητος μεθοδικῆς μᾶλλον ἢ χρονολογικῆς), τὸ ἐπιστημονικόν, τὸ καλλιτεχνικόν καὶ τὸ ἀνθρωπιστικόν ¹⁾.

¹⁾ Διὰ τῆς παραδοχῆς τῶν τριῶν σταδίων τῆς ἔρμηνείας ὀλοκληροῦνται, νομίζω, εἰς ἐνιαίαν ἀντίληψιν αἱ διαφορετικαὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐπιστημολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς φιλολογίας, εἰς τὴν ὁποίαν διαβλέπουν ἄλλοι μὲν ἀπλῆν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, ἄλλοι δὲ ἐλευθέραν διείσδυσιν εἰς τὰ δημιουργήματα

Α

Κατὰ τὸ ἐπιστημονικόν στάδιον τῆς ἔρμηνείας ὁ φιλόλογος ἔργον ἔχει νὰ συγκεντρώσῃ, μελετήσῃ, συστηματοποιήσῃ καὶ χρησιμοποιήσῃ χάριν τῶν συγχρόνων του ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ὅσα ὁ συγγραφεὺς, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου του, προῦπέθετε, καὶ ἐδικαιούτο νὰ προῦποθέτῃ, ὡς γνωστὰ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν φανερὰ εἰς τὸ κοινόν, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀπηυθύνετο. Μὲ ἄλλας λέξεις, τοῦ φιλολόγου ἔργον εἶναι τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του νὰ καταστήσῃ συγχρόνους καὶ ὁμοειθεῖς τοῦ συγγραφέως, νὰ τοὺς τοποθετήσῃ δῆλα δὴ ἐντὸς τῆς ἀμέσου πνευματικῆς παραδόσεως τῆς κοινωνίας τοῦ συγγραφέως, τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος προῦποθέτει ὡς ζωντανήν.

Ἐπιτρέψατέ μου, ἀντὶ θεωρητικῶν ἀναπτύξεων, νὰ διασαφήσω τὸ πρῶγμα μ' ἓνα παράδειγμα ποιήματος συγχρόνου, τὸ ὁποῖον δὲν περιῆλθεν εὐτυχῶς ἀκόμη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ φιλολόγου καὶ εὐχόμεθα ν' ἀργήσῃ ἀκόμη πολὺ νὰ περιέλθῃ—ζωντανοὶ πάντα νὰ μένουν μεταξύ μας ὁ ποιητὴς καὶ ἡποίησις του. Ὁ Διγενὴς καὶ ὁ Χάροντας τοῦ Κωστίη Παλαμῆ εἶναι ποιήματα γνωστότατον καὶ δι' αὐτὸ κυρίως το ἐξέλεξα μεταξύ τῶν ἄλλων.

Καθάλλα πάει ὁ Χάροντας
τὸ Διγενὴ στὸν ἔλδη.

τῆς τέχνης τοῦ λόγου, γνομένην ὑπὸ συγγενοῦς φύσεως, ἄλλοι τέλος ἀναξωγόνησιν, χάριν τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τοῦ παρόντος, τοῦ ἀξιολογικοῦ περιεχομένου τῶν μεγάλων λογοτεχνημάτων. Φιλολογία εἶναι καὶ τὰ τρία, ἀλλὰ τὸ καθένα ἀντικειροσσωπεί μίαν κατεύθυνσιν τοῦ ἔργου τοῦ φιλολόγου, τὸ ὁποῖον δι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἴσχυρεῖ νὰ εἶναι ἀόστηρως καὶ ἀποκλειστικῶς ἐπιστημονικόν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἴσχυρεῖ νὰ ἔχῃ ζωτικότητα καὶ γονιμότητα χωρὶς τὸ ἐπιστημονικόν στοιχεῖον. Ἡ καλυμφοφία αὕτη τοῦ φιλολογικοῦ ἔργου, ποῦ ἔχει τὰς βαθυτέρας ῥίζας της εἰς τὴν φύσιν τῆς τέχνης γενικῶς καὶ τῆς τέχνης τοῦ λόγου εἰδικότερον, μας παρουσιάζεται ζωηρὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλολογίας καὶ εἰς τὰς συγχρόνους συζητήσεις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ φιλολόγου, τὰς ὁποίας εὐρίσκει ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης εἰς τὸ ἄρθρον μου Ἰστορικὴ καὶ λογογία τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας. Ἀποτελεῖ δὲ ἡ καλυμφοφία τὸ κυριώτερον ὀβλήτηρον, ἀλλὰ καὶ τὴν σταθερὰν πηγὴν κινήσεων διὰ τὸ ἔργον τοῦ φιλολόγου. Ποῦ, κατὰ τὴν γνώμην μου, κεῖται ἡ ἐνότης, θὰ εἴρη ὁ ἀναγνώστης, ἐλπίζω, εἰς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναπτυσσόμενα.

καὶ ἄλλους μαζί. . Κλαίει, δέρονται
τὰνθρώπινο κοπάδι.

Καὶ τους κρατεῖ στοῦ ἀλόγου του
δεμένους τὰ καπούλια,
τῆς λεβεντιῦς τὸν ἄνεμο,
τῆς ὁμορφίᾳς τὴν πούλια.

Καὶ σὰν νὰ μὴν τον πάτησε
τοῦ Χάρου τὸ ποδάρι,
ὁ Ἄκρίτας μόνο ἀτύραχα
κοιτάει τὸν καβαλλάρη.

— Ὁ Ἄκρίτας εἶμαι, Χάροντα
Δὲν περνᾶ μὲ τὰ χρόνια.
Μ' ἄγγιξες, καὶ δὲ μ' ἐνοιοσες
στὰ μαρμαρένια ἰλιώνια;

Εἴμ' ἐγὼ ἡ ἀκατάλυτη
ψυχὴ τῶν Σαλαμίνων.
Στὴν Ἐπιτάλοφην ἔφερα
τὸ σπαθί τῶν Ἑλλήνων.

Δὲ χάνομαι στὰ Τάρταρα,
μονάχα ξαποσταίνω.
Στὴ ζωὴ ξαναφαίνομαι
καὶ λαοὺς ἀνασταίνω.

Τὸ ποίημ' αὐτό, εἶπομεν, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς φιλολογίας. Καὶ δὲν ἀνήκει, διότι ἡ μεσολάβησις τοῦ φιλολόγου εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς περιττὴ ἢ ζωντανὴ παράδοσις τῆς κοινωνίας μας παρέχει εἰς ἐμὲ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην ὅλα τὰ στοιχεῖα πρὸς ἄμεσον κατανόησιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ποιήματος— λέγω τὴν ἄμεσον καὶ ὄχι τὴν καλλιτεχνικὴν, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσω κατωτέρω. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ τί λέγει ὁ ποιητὴς καταλαμβάνει ἓνας σύγχρονος μορφωμένος Ἕλληνας, εἰς τὸν ὅποιον ἀπευθύνεται—καὶ ἡ κατανόησις αὕτη εἶναι περισσώτερον ἢ ὀλιγώτερον βεβαίη, ἀναλόγως τῆς εὐρύτητος καὶ τῆς ἐντάσεως, μὲ τὴν ὁποίαν ἢ

ἀτομικὴ τοῦ πνευματικῆ ζωῆ ἔχει περιλάβει τὴν ζωντανὴν παράδοσιν τῆς συγχρόνου τοῦ κοινωνίας.

Φαντασθῆτε τώρα, ὅτι τὸ ποίημα πρόκειται ν' ἀναγνώσῃ ἓνας Ἕλληνας μετὰ 300 ἔτη ἢ ἓνας σύγχρονος Γάλλος. Ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος, τὰ ὅποια εἰς ἐμὲ τὸν σημερινὸν εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν φανερά καὶ τὰ ὅποια ὁ ποιητὴς προϋποθέτει γνωστά, πρέπει νὰ τα μάθῃ, δῆλα δὴ ν' ἀντικατασταθοῦν μὲ τὰντίστοιχα τῆς ἰδικῆς τοῦ ἀμέσου παραδόσεως στοιχεῖα.

Πρῶτα πρῶτα ἡ γλῶσσα. Αἱ λέξεις πρέπει νὰ του ἐξηγηθοῦν ὅλαι ἢ σχεδὸν ὅλαι μία πρὸς μίαν. Καὶ ὄχι ἀπλῶς εἰς τὸ κύριόν των νόημα· καὶ ἡ μεταφορικὴ ἐκάστης λέξεως χρήσις καὶ αἱ σημασιολογικαὶ τῆς ἀποχρώσεις καὶ τὸ χρῶμα τὸ συναισθηματικὸν καὶ ἡ μουσικότης τῆς λέξεως— ὅλα πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν. Τί σημαίνει κλαίει, δέρονται; Τί ἀπόχρωσιν παρουσιάζει ἡ ἔκφρασις τὰνθρώπινο κοπάδι ἐν σχέσει πρὸς τὸ ταυτόσημον τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων; Ἡ λέξις λεβεντιῦς κρύπτει ἓνα πλῆθος παραστάσεων, ἓνα δλόκληρον ἐσωτερικὸν κόσμον ἐξυπνᾷ ὁ στίχος τῆς ὁμορφίᾳς τὴν πούλια. Ὅλα αὐτὰ, γνωστὰ ἀφ' ἑαυτῶν εἰς τὸν σύγχρονον Ἕλληνα, δὲν θὰ εἶναι διόλου εἰς τὸν κατόπιν ἢ εἰς τὸν ξένον.

Ἄλλ' ὄχι μόνον ἡ σημασία· καὶ οἱ τύποι τῶν λέξεων οἱ γραμματικοὶ ἔχουν πολλὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ποιήματος. Εἶναι οὐσιῶδες π. χ. δι' ἓνα ξένον νὰ γνωρίζῃ, ὅτι εἰς τοὺς στίχους

Καὶ σὰν νὰ μὴν τον πάτησε
τοῦ Χάρου τὸ ποδάρι

τοῦ Χάρου εἶναι γενικὴ καὶ ὄχι αἰτιατικὴ. Βάλετε αἰτιατικὴν καὶ θὰ το ἀντιληφθῆτε

Καὶ σὰν νὰ μὴν τον πάτησε
τὸ Χάρο τὸ ποδάρι

Τελείως διαφορετικὸν νόημα. Ὡσαύτως δὲν στερεῖται σημασίας, ὅτι εἰς τοὺς ἐπομένους στίχους

ὁ Ἀκρίτας μόνο ἀτάραχα
κοιτάει τὸν καβαλλάρη

ἡ λέξις ἀτάραχα εἶναι ἐπίρρημα εἰς τὸ κοιτάει καὶ ὄχι ἐπίθετον εἰς τὸ Ἀκρίτας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἀταραξία δὲν παριστάνεται ὡς γενικὴ ἐσωτερικὴ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ Ἀκρίτα· ἀποδίδεται περισσότερον συμπυκνωμένη εἰς τὸ κοίταγμα τοῦ ἥρωος.

Ἀκόμη μεγαλύτεραν σημασίαν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ἔργου ἔχει ἡ γνῶσις τῆς συντακτικῆς χρήσεως καὶ τῆς συντακτικῆς τοποθετήσεως τῶν λέξεων. Θὰ ἐχρειάζετο ὁλόκληρον τὸ ποίημα ν' ἀναλύσω, ἂν ἐπρόκειτο νὰ φέρω παραδείγματα· ἐφιστῶ μόνον τὴν προσοχὴν εἰς τοὺς δύο πρώτους στίχους

Καβάλλα πάει ὁ Χάροντας
τὸ Διγενῆ στὸν Ἄδη
καὶ ἄλλους μαζί. . .

Τὴν χρῆσιν ἐδῶ τοῦ ἐνεπτότος πάει, τὴν σημασίαν τῆς τοποθετήσεως τῆς λέξεως καβάλλα ἐν ἀρχῇ (σκεφθεῖτε, ἂν ἔλεγεν ὁ ποιητής: ὁ Χάροντας πάει καβάλλα κλπ.), καὶ τῆς φράσεως καὶ ἄλλους μαζί. . . εἰς τὸ τέλος, ὅλ' αὐτὰ ἐννοοῦμεν καὶ αἰσθανόμεθα ἡμεῖς χωρὶς διδαχὴν—ὄχι ὅμως ὁ ξένος ἢ ὁ μεταγενέστερος.

Χωρὶς διδαχὴν ἐπ' ἴσης αἰσθάνεται καὶ ἀπολαύει ὁ σύγχρονος Ἕλλην τὰ ῥυθμικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος. Πιθανὸν νὰ μὴ γνωρίζῃ νὰ ὀνομάσῃ τὸ εἶδος τοῦ στίχου καὶ ν' ἀγνοῖ καὶ τὴν λέξιν ὁμοιοκαταληξία· γνωρίζει ὅμως, ὅτι εἶναι στίχοι, καὶ αἰσθάνεται τὸ αἶσθημα τοῦ ῥυθμοῦ μετὰ τὴν κανονικὴν ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν ῥυθμικῶν ἐνοτήτων—διότι ἔχει ἤδη ἐκ τῆς ἀμέσου παραδόσεως τὸ αὐτὸ ῥυθμικὸν αἶσθημα, τὸ ὁποῖον, περισσότερον ἴσως ἐκλεπτυσμένον καὶ συνειδητόν, ἔχει καὶ ὁ ποιητής. Ὁ ἴδιος ὅμως ἀναγνώστης δὲν θὰ αἰσθανθῇ κανένα ῥυθμικὸν αἶσθημα ἀκούων ἀρχαίους ἑλληνικοὺς στίχους· χρειάζεται νὰ διδαχθῇ στοιχεῖα μετρικῆς ἀρχαίας, διὰ νὰ ἠμπορῇ ν' ἀντιληφθῇ κἂν, ὅτι πρόκειται περὶ στίχων.

Ἄλλ' ὄχι μόνον μορφικὰ στοιχεῖα προϋποθέτει γνωστὰ εἰς τοὺς συγχρόνους ὁ ποιητής. Ἐξ ἴσου πολλὰ εἶναι τὰ πραγματικά, διὰ τὰ

ὁποῖα χρειάζονται οἱ ξένοι ἢ οἱ μεταγενέστεροι τὴν μεσολάβησιν τοῦ φιλολόγου. Ἀπὸ τὴν ἀμέσον παράδοσιν τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνετράφη, γνωρίζει ὁ σύγχρονος Ἕλλην τί εἶναι ὁ Χάροντας, τί εἶναι ὁ Ἄδης, τίς εἶναι ὁ Διγενής, ποῦ κεῖται ἡ Ἐπιτάλορη, τί ἐννοεῖ ὁ ποιητής μετὰ τὴν ψυχὴν τῶν Σαλαμίνων, μετὰ Τάρταρα. Ἡ εἰκὼν τοῦ Χάρου καβαλλάρη του εἶναι οἰκεία, διότι ἔτσι φαντάζεται καὶ ἄλλως τὸν Χάρον. Τὰ μαρμαρένια ἄλωνα ἐννοεῖ ἀμέσως, διότι γνωρίζει τὸν μῦθον τῆς πάλης τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου. Ἡ πούλια ζῆ ὡς «ἐφραπάρθενος χορὸς» εἰς τὸν κόσμον τῆς φαντασίας του· ἐντεῦθεν καὶ δὲν δυσκολεύεται νὰ ἐννοήσῃ τὴν εἰκόνα

τῆς ὁμορφιᾶς τὴν πούλια.

Γνωρίζει ἐπ' ἴσης τὴν ταπεινωτικὴν συνήθειαν, ποῦ προϋποθέτουν οἱ στίχοι

καὶ τοὺς κρατεῖ στοῦ ἀλόγου του
δεμένους τὰ καπούλια. . .

Ἐκτὸς τούτου, τὸ ποίημα ἐγράφη εἰς ὄρισμένην χρονικὴν στιγμήν τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, ποῦ ζῆ ὁ ποιητής, ἢ τῆς ζωῆς τῆς ἀτομικῆς τοῦ ποιητοῦ. Ἀπὸ τὴν ζωὴν αὐτὴν ἐπῆρεν ὁ ποιητής ὄρισμένας ἀφορμὰς, ὄρισμένας παρορμήσεις, ὄρισμένας προθέσεις. Ὁ σύγχρονος μορφωμένος ἀναγνώστης θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίζῃ τὰς προϋποθέσεις αὐτάς, ἄνευ τῶν ὁποίων τὸ ποίημα θὰ τοῦ ἦτο τόσον ὀλίγον σαφές, ὅσον καὶ μία ἐπιστολή, ποῦ εὗρσκει εἰς τὸν δρόμον, ἢ ὁποῖα, ἂν καὶ γραμμὴν εἰς τὴν γλῶσσάν του, δὲν του εἶναι τελείως νοητή, διότι του μένουν ἀγνωστοὶ πολλὰ προϋποθέσεις οἰκειᾶ εἰς τοὺς ἀλληλογραφοῦντας. Ὁ σύγχρονος π. χ. ἀναγνώστης, ποῦ διαβάζει τὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ τὸ 1897, ὅταν ἐγράφη, ἢ γνωρίζει τί σημαίνει διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους μας αὐτὴ ἡ χρονολογία, δὲν θὰ δυσκολευθῇ ν' ἀντιληφθῇ τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ ποιήματος. Ἐν μέσῳ τῆς ἐθνικῆς καταισχύνῃς καὶ τοῦ καθολικοῦ ἀπελπισμοῦ ὑψώνει προφητικὰ ὁ ποιητής τὴν φωνὴν του, διὰ νὰ κηρύξῃ υπερέφανος τὴν πίστιν του εἰς τὸ μέλλον καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς φυλῆς, ποῦ αἰῶνες ὅλοι συμφορῶν δὲν ἠμπόρουν νὰ

καταλύσουν και δὲν θὰ κατελύσῃ οὔτε τώρα ἢ πρόσφατος συμφορὰ τοῦ 1897.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ μυθολογικαί, ἱστορικαί, γεωγραφικαί, βιοτικαὶ λεπτομέρειαι εἶναι εἰς τὸν μὴ σύγχρονον και ὁμογενῆ τοῦ ποιητοῦ ἀπρόσιτοι ἄνευ εἰδικῆς διδασχῆς.

Ἄλλὰ και κἄτι ἄλλο ἀκόμη ἀναγινώσκων εἰς ἓνα περιοδικὸν ἢ μίαν συλλογὴν ποιημάτων τὸ ἀνωτέρω ποίημα με τὸ ὄνομα *K. Παλαμᾶς*, εἶμαι βέβαιος, ὅτι τὸ ποίημ' αὐτὸ ἔγραψε πράγματι ὁ *K. Παλαμᾶς*, ἀφ' οὗ ὁ ἴδιος ἐπεστάτησεν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ γραπτοῦ μνημείου, ποῦ ἔχω εἰς τὰς χεῖράς μου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἔχω τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὄχι μόνον τὸ ποίημα ὡς ὅλον, ἀλλὰ και κάθε λέξις καθ' ἑαυτὴν ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν ποιητὴν ἀκριβῶς, ὅπως εἶναι τυπωμένη. Δὲν ἀποκλείονται βεβαίως και σφάλματα ἢ και νοθεῖαι, ἀλλὰ γνωρίζω, ὅτι ὁ ποιητὴς ζῆ και θὰ ἐπανορθώσῃ κἄποτε σιωπηρῶς ἢ ῥητῶς τὰ σφάλματα και θὰ ἐλέγξῃ τὰ ὑποβολιμαῖα. Τὸ ἴδιον ὁμως δὲν συμβαίνει με τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, και δὴ τοῦ μακρινοῦ. Τὸν Πλάτωνα ἀναγινώσκω σήμερον εἰς ἔντυπα ἢ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα οὔτε ἔγραψεν οὔτ' ἐπεθεώρησεν ὁ συγγραφεὺς. Ποῖος θὰ ἐγγυηθῆ εἰς ἐμέ, ὅτι πράγματι τοῦτο και κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἔγραψεν ὁ Πλάτων; Τὴν βεβαιότητ' αὐτὴν θὰ μου προσφέρῃ ἢ φιλολογία.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καθίσταται ὁ φιλόλογος ὁ ἀπιραίτητος μεσάζων μεταξὺ τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος ἢ τῶν ξενικῶν ἀφ' ἑνὸς και τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς ἀφ' ἑτέρου — δι' ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀμέσου παραδόσεως τῆς κοινωνίας τῶν συγγραφέων.

Πρῶτον εἰς τὴν γλώσσαν. Με ὑπομενετικὴν προσπάθειαν και ὀξεῖαν παρατηρητικότητα θὰ συγκεντρώσῃ ἐπαγωγικῶς ἓνα πλῆθος ὑλικῶν γλωσσικῶν παρατηρήσεων, ἀναφερομένων εἰς τὴν σημασίαν, τοὺς τύπους και τὴν πλοκὴν τῶν λέξεων, θὰ τὰς ὑποβάλλῃ διὰ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου εἰς τὴν βάσανον τῆς κριτικῆς και κατόπιν θὰ συστηματοποιήσῃ ταύτας εἰς συγγράμματα καθολικῆς σημασίας. Ὅπως τὰ λεξικά, τὰ γραμματικὰ και συντακτικὰ ἔγχειρίδια κτλ. Ἄλλὰ τὸ ἔργον του κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον ἔχει γίνε. Θὰ πρέπη τώρα τὰ πορίσματα

τῆς σημασιολογικῆς και γραμματικῆς ἐρεῦνης τῆς γλώσσης ἀπὸ τὴν γενικότητα, ποῦ παρουσιάζονται εἰς τὰ ἔγχειρίδια ταῦτα, νὰ ἐξειδικεύσῃ και πάλιν πρὸς κατανόησιν ἑνὸς ἐκάστου γραμματειακοῦ μνημείου. Σκοπὸς του θὰ εἶναι νὰ κατανοήσῃ τὰ διανοήματα τοῦ συγγραφέως, καθ' ὃν τρόπον ἐκεῖνος ἤθελε νὰ κατανοηθοῦν, και νὰ τα διατυπώσῃ, καθ' ὃν τρόπον ὁ ἴδιος συγγραφεὺς, ἂν ἔξῃ εἰς τὴν ἐποχὴν του και ἐλάλει τὴν γλώσσάν του, θὰ τα διετύπωνε. Χρειαζεται πρὸς τοῦτο ταυτόχρονος και ἐξ ἴσου ζωηρὰ συνειδήσις τοῦ ἴδιου και τοῦ ἀλλοτρίου γλωσσικοῦ στοιχείου, ὥστε νὰ ἐννοῆσῃ τὴν ξένην λέξιν, μόνον διότι και σὺ θὰ ἠμποροῦσες νὰ τὴν ἔλεγες, και νὰ τὴν ἀποδίδῃς εἰς τὴν γλώσσάν σου, ὡς ἐὰν σὺ αὐτοτελῶς εἶχες συλλάβῃ και ἀισθανθῆ τὸ περιεχόμενόν της. Ἀπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν σημασιῶν, ποῦ παρέχει τὸ λεξικόν, θὰ ἐκλέξῃ τὴν καταλληλοτέραν ἀπόδοσιν, ἢ μᾶλλον θάνακαλύψῃ, εἰς ποῖον σημεῖον τῆς σημασιολογικῆς ἐξελίξεως μιᾶς λέξεως, τῆς ὁποίας ὁδοδεῖται ἄπλοῖ εἶναι αἱ διάφοροι σημασίαι, ποῦ ἀναγράφει τὸ λεξικόν, πρέπει νὰ τοποθετήσῃ τὴν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο χρῆσιν τῆς λέξεως. Διότι κάθε χρῆσις λέξεως ἔχει τὸν χαρακτῆρα ἀτομικῆς πράξεως, ἀδιάφορον ἂν ὁ χαρακτῆρ οὗτος εἶναι ἐμφανέστερον ἢ ὀλιγώτερον σαφῶς ἀτομικός. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προχωρεῖ ὁ ἐρμηνευτὴς ἀπὸ τὴν ἐνότητα τῆς σημασιολογικῆς ἀξίας ἑνὸς γλωσσικοῦ στοιχείου πρὸς τὴν ποικιλίαν τῶν τρόπων τῆς χρήσεως αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν γενικὴν εἰς τὴν τοπικὴν του σημασίαν. Και ὅπως εἰς τὴν καθημερινὴν ὁμιλίαν δὲν ἐννοοῦμεν μόνον αὐτὰ ταῦτα, ἴσα μας λέγει ὁ συνομιλητὴς μας, ἀλλὰ και πολλά, ποῦ ἐκεῖνος παρσιωπᾷ, και τὰς συναισθηματικὰς ἀποχρώσεις τῶν λόγων του και τὰς μὴ ἀκκωφρασμένας σκέψεις, τῶν ὁποίων καρπὸς εἶναι ἢ ἐκπεφρισμένη φράσις του, τοιοῦτοτρόπως και ὁ μελετητὴς τῶν γλωσσικῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαβάξῃ μεταξὺ τῶν γραμμῶν, νὰ ἀισθάνεται ὄχι μόνον τὰς ποιοτικὰς κατὰ τὸ περιεχόμενον διαφορὰς τῶν γλωσσικῶν στοιχείων, ἀλλὰ και τὰς ποσοτικὰς διαφορὰς κατὰ τὸν τόνον, με τὸν ὁποῖον ἐκφέρεται ἕκαστον γλωσσικὸν στοιχεῖον, νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ διακρίνῃ, ποῦ ὁ συγγραφεὺς παραλιμνιάζει ἔτοιμα γλωσσικὰ στοιχεῖα, ὅπως τα εὗρίσκει, ποῦ τα τροποποιεῖ και διατὶ τα τροποποιεῖ, διατὶ ἐκφεύγει τοῦ γενικοῦ κα-

νόμος, διατι προτιμᾶ ἐκεῖνα τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα (αὐτὰς τὰς λέξεις, αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοὺς γραμματικούς τύπους, αὐτὰς τὰς συντάξεις κτλ.) καὶ διατι ἀποφεύγει ἄλλα, διατι παρουσιάζει ἀνωμαλίας, ποίαν ἀπόχρωσιν δίδει εἰς αὐτὴν τὴν λέξιν κτλ.

Ἐνάλογον ἐργασίαν θὰ ἔχη νὰ ἐπιτελέσῃ ὁ φιλόλογος καὶ κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν ἄλλων μορφικῶν στοιχείων, ἴτοι τῶν καλλιτεχνικῶν μέσων, τὰ ὅποια χρησιμοποιεῖ ὁ λογοτέχνης, ὅπως εἶναι τὰ μέτρα, ὁ ῥυθμός, τὰ σχήματα τοῦ λόγου, ἡ περιοδολογία, οἱ κανόνες τῆς συνθέσεως καὶ διατάξεως τῆς ὕλης κτλ. Καὶ ἐδῶ ὁ φιλόλογος θὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τὰς ἐπὶ μέρος παρατηρήσεις, κατόπιν κριτικῆς βασάνου καὶ ταξινομήσεως, εἰς τὸ σύστημα καὶ θὰ ἐκθέσῃ τοὺς καρποὺς τῆς ἐρεῦνης αὐτοῦ εἰς συστηματικὰ ἔργα μετρικῆς, ῥητορικῆς, ποιητικῆς κτλ., ἐξ αὐτῶν δὲ πάλιν θὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ κείμενα, διὰ νὰ δεῖξῃ εἰς τὰ ἐπὶ μέρος τὴν ἐφαρμογὴν τῶν συναχθέντων κανόνων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόκλισιν ἀπ' αὐτῶν καὶ τοὺς λόγους (λόγους προσωπικούς, ἱστορικούς ἢ αἰσθητικούς) τῆς ἀποκλίσεως ταύτης καὶ τὰ ἰδιάζοντα γνωρίσματα ἑνὸς συγγραφέως, μιᾶς ἐποχῆς, ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους.

Εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μορφικῶν στοιχείων πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὴν παρακολούθησιν τοῦ ἐλέγχου τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, τὴν κριτικὴν τῆς γνησιότητος αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ ἢ εἰς τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα, τὴν παρακολούθησιν τῶν τυχῶν τοῦ κειμένου ἀπὸ τοῦ συγγραφέως μέχρι τῆς ἐποχῆς μας κτλ. Καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν προχωροῦμεν εἰς τὴν συστηματικὴν ἐκθεσιν κανόνων καὶ μεθόδων (παλαιογραφία, κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ τῆς γνησιότητος, ἐκδοτικὴ κτλ.), διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρος γραμματικὰ μνημεῖα.

Ἄλλ' ὁ φιλόλογος δὲν θάρκεσθῃ εἰς τὰ μορφικὰ στοιχεῖα· θὰ προσπαθήσῃ ν' ἀναπλάσῃ διὰ τῆς ἐρεῦνης ὀλόκληρον τὸν πνευματικὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζη ὁ συγγραφεὺς καὶ οἱ σύγχρονοί του. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, αἱ παραδόσεις, οἱ μῦθοι, τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα, αἱ πολιτικαί, νομικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ συνθήκαι, ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος. αἱ ἱστορικαὶ τύχαι, οἱ γεωγραφικοὶ ὕφοι, τὰ γεγονότα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέως ἢ τῶν περὶ αὐτόν, ὅλα

αὐτὰ εὐρίσκουν ἔκφρασιν ἄμεσον ἢ ἔμμεσον εἰς ἓνα γραμματικὸν μνημεῖον, ὅλα πρέπει νὰ εἶναι γνώστὰ, διὰ νὰ κατανοηθῇ πλήρως τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ. Καὶ ἐδῶ ὁ φιλόλογος θὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὕλικόν τῶν παρατηρήσεων καὶ εἰδήσεων καὶ γεγονότων εἰς μίαν συνολικὴν εἰκόνα τῶν ἐπὶ μέρος στοιχείων τούτων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ θάποθησαυρίσῃ εἰς εἰδικὰ συγγράμματα συστηματοποιημένας καὶ κριτικῶς ἐπεξεργασμένας τὰς γνώσεις ταύτας¹⁾. Ἄλλὰ καὶ πάλιν ὁ φιλόλογος τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς τῆς πολυῖστορίας—ἢ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λείψῃ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπιστήμης, τὴν ὅποιαν ὁ Kant ἐχαρακτήριζεν ὡς «γνώσιν τῶν βιβλίων»—θὰ χρησιμοποίησῃ διὰ τὸν κύριον αὐτοῦ σκοπόν, τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν κειμένων ἐκείστων.

Τοὺς καρποὺς τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐρεῦνης τῶν μορφικῶν καὶ πραγματικῶν στοιχείων τῶν γραμματικῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς χρησιμοποίησεως αὐτῶν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐπὶ μέρος, παρουσιάζει ὁ φιλόλογος εἰς τὰς ἐκδόσεις καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῶν συγγραφέων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τὴν ὑψίστην καὶ αὐτοτελεστίτην ἐκδήλωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς φιλολογικῆς ἐργασίας. Χρησιμοποιῶν ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης ἓνα πολυμερὲς καὶ ἄρτιον ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, ὅχι μόνον τοποθετεῖται ἐντὸς τῆς ἀμέσου παραδόσεως τῆς κοινωνίας, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔζη

¹⁾ Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τὸ ἔργον τῆς φιλολογίας συμπίπτει πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἄλλων ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας κτλ. Ἡ οὐσιώδης ἄμωσ διαφορά εἶναι—ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν φιλόλογος ἢ ἱστορικός θὰ εἶναι ὁ μελετητὴς τῶν στοιχείων τούτων τοῦ πολιτισμοῦ—ὅτι ἡ ἔρευνα αὕτη δὲν εἶναι διὰ τὴν φιλολογίαν σκοπῆς ἀποσκοπούμενη, ἴσως διὰ τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ μέσον μόνον πρὸς κατανόησιν τῶν κειμένων. Πρὸς αὐτὰ πρέπει νὰ προχωρήσῃ ὁ φιλόλογος καὶ χάριν αὐτῶν ἀποκτᾷ συνολικὴν κερύσασιν τοῦ πολιτισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρήχθησαν, διὰ νὰ τὴν φέρῃ εἰς ἐπαρῆν πρὸς αὐτά. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα θὰ τοῦ δώσωμεν τὸ ζωντανὸν περιβάλλον—καὶ θὰ εἶναι ζωντανόν, ἂν διὰ τὸν φιλόλογον καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ συγχερόμενου τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ζωντανά—ἀπὸ τὸ ὅποιον θὰ ἐννοήσῃ τὰ ἔργα τῆς λογοτεχνίας. Καί, ἐνῶ ὁ ἱστορικός χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς τὴν παράδοσιν, ὁ φιλόλογος γίνεται φορεὺς τῆς παραδόσεως αὐτῆς, διότι ἔργον τοῦ εἶναι ἴχι τὰ γενόμενα, ἀλλὰ τὰ ὄντα καὶ τὰς ἀξίας νὰ συλλάβῃ.

καὶ πρὸς τὴν ὁποῖαν ἀπηυθύνετο ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ καὶ ἐξυψοῦται μέχρι τῶν ἀνωτέρων φορέων τῆς παραδόσεως ταύτης, κατορθώνει μάλιστα πολλάκις νὰ ἐννοῇ ἓνα ἔργον, ἂν ὄχι βαθύτερα, πάντως συνειδητότερα παρ' ὅτι το ἐνόει ὁ συγγραφεὺς του. Διότι πρέπει ὁ φιλόλογος — αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦλάχιστον — νὰ ἐννοῇ ἓνα ἔργον βαθύτερα παρ' ὅτι ὁ δημιουργὸς του, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος μὲν ἀσυναίσθητος πολλάκις, πάντως δὲ χωρὶς ἐπίγνωσιν τῆς μελλοντικῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως, δημιουργεῖ, ἐν ᾧ ὁ φιλόλογος συνειδητὰ διανοεῖται ἐπ' αὐτοῦ καὶ, βοηθούμενος ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ νοοτροπίας τῆς ἐποχῆς ἢ τοῦ ἔθνους του πρὸς τὰ τότε, συλλαμβάνει γνωρίσματα καὶ διαφορὰς ἀνεπισθητούς εἰς τὸν συγγραφέα. Ὁ μεγαλύτερος ἄλλως τε πολέμιος τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως εἶναι ἡ ἰδέα, ὅτι καὶ εἶναι αὐτονόητον, καὶ ἀπ' αὐτὴν κατέχεται ἰσχυρότερα ὁ σύγχρονος καὶ συγγενῆς ἢ ὁ μεταγενέστερος καὶ ξένος.

Αὐτὰς τὰς ὑπηρεσίας προσφέρει εἰς τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν διὰ τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐρμηνείας τῶν στοιχείων τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου ἐκάστου γραμματικῶν μνημείων ὁ φιλόλογος εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον τῆς ἐργασίας του. Χωρὶς αὐτὰ τὰ στοιχεία, χωρὶς ἐπομένως τὸν φιλόλογον, ὅστις μας τα παρέχει, θὰ ἦσαν τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος ἐξ ἴσου ἀπρόσιτα εἰς ἡμᾶς, ὅπως π. χ. καὶ τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ κρητικῶν πολιτισμοῦ. Διὰ τῆς ἐργασίας ταύτης, τὴν ὁποῖαν μὲ πᾶσαν ἀντικειμενικότητα, ἐφαρμόζουσα τὰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰς μεθόδους τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς συγκρίσεως, ἐπιτελεῖ, καθίσταται ἡ φιλολογία μήτηρ καὶ τροφὸς ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, εἰς τὰς ὁποίας παρέχει τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως τῶν πηγῶν των.

B

Ἀλλὰ τὸ ἔργον τῆς ἐρμηνείας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σταματήσῃ εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον. Ἡ φιλολογία, ὡς ἐπιστήμη, μας παρέχει, εἴπομεν, συστηματοποιημένα ὅλα τὰ στοιχεία τῆς ἀμέσου παραδόσεως, τὰ ὁποῖα ἕκαστος συγγραφεὺς προῦποθέτει γνωστὰ εἰς τοὺς συγχρόνους του. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς συγχρόνους του δὲν ἀρ-

κοῦν τὰ στοιχεῖα ταῦτα, διὰ νὰ κατανοήσουν καὶ ἀφομοιώσουν τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα, ὅσα ἀντιπροσωπεύουν ἀνωτέρας πνευματικῆς ἀξίας—καὶ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα ἢ φιλολογία κατὰ προτίμησιν, ὅπως εἶδαμεν, μελετᾷ. Ἡ ἐρμηνεία π. χ. μιᾶς ἀποδείξεως πληρωμῆς, ἐνὸς προικοσυμφώνου, μιᾶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, ποῦ μας διέσωσαν τυχὸν οἱ πάπυροι ἢ οἱ λίθοι, τελειώνει μὲ τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον. Διὰ νὰ ἐννοήσω ὅμως ἓνα ποίημα ἢ ἓνα φιλοσοφικὸν ἔργον, δὲν εἶναι ἀρκετὸν νὰ γνωρίζω ὅλα τὰ ἐπὶ μέρος γλωσσικά, μετρικά, πραγματικά κ. ἄ. στοιχεία, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπαρτίζεται καὶ εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τἀναλύσῃ ἢ ἐπιστημονικῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας οὔτε θὰ τα ἀισθανθῶ ὡς ἐκδηλώσεις πνευματικῆς ζωῆς. ἂν φιλοτιμῶς ἐπισωρεύσω, ὅπως νομίζουν μερικοί, ὅλον τὸ πλῆθος τῶν γνώσεων, ποῦ προῦπέθετεν ὁ συγγραφεὺς εἰς τοὺς συγχρόνους. Διότι ἢ ἐπισώρευσις αὕτη θὰ εἶναι πρόσθεσις μηχανικὴ καὶ ἀπὸ τὴν πρόσθεσιν προέρχεται ἓνα ἄθροισμα, ὄχι ὅμως καὶ ἓνα ὅλον.

Καὶ ἀκριβῶς ὡς ὅλον ἐνιαῖον μὲ κεντρικὴν ἰδέαν, ὠρισμένην ἀρετηρίαν καὶ συγκεκριμένον τέλος πρέπει νὰ κατανοηθῇ κάθε ἄξιον λόγου γραμματικῶν προτῶν καὶ ὡς ὅλον πάλιν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς καθολικωτέρας ἐνότητος, ἐντὸς τοῦ πλαισίου μιᾶς ἐποχῆς, ἐνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους, τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ἐνὸς ἀνδρός ἢ ἐνὸς ἔθνους. Χρειαίεται δὴλα δὴ νὰ συμπληρωθῇ ἢ ἀναλυτικὴ ἐξέτασις τοῦ ἔργου διὰ τῆς συνθετικῆς συλλήψεως τῆς ἐνότητος τοῦ ὅλου, ἢ ὁποῖα πάλιν θὰ βοηθήσῃ εἰς πληρεστέραν καὶ βαθυτέραν κατανόησιν τῶν μερῶν, μέχρι καὶ τοῦ ἐλάχιστου στοιχείου. Ἡ συνθετικὴ δὲ αὕτη ἐξέτασις, τὴν ὁποῖαν ἐπιβάλλει ὁ καθολικὸς χαρακτὴρ τῶν λογοτεχνικῶν δημιουργημάτων, περιλαμβάνουσα εἰς ἀδιάσπαστον ἐνότητα καὶ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, θὰ μας ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τοὺς δύο κινδύνους, εἰς τοὺς ὁποίους φέρεται συνήθως ἢ στεγνὴ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία, τὴν τυπολατρειαν (formalismus) ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν ὀλισμὸν τῶν ἱστορικῶν λεπτομερειῶν. Πρὸς πραγματοποιήσιν ὅμως τοῦ ἔργου τούτου πρέπει ὁ φιλόλογος νὰ διαθέτῃ διαφορετικὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, περισσότερον δημιουργικὰς ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ

τὴν σύγκρισιν, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦν εἰς τὸ πρῶτον στάδιον.

Ἐξ ἑτέρου ἢ ἐπιστημονικῆ ἐρμηνεία, ὅπως κάθε ἐπιστημονικῆ ἐρευνα, τὸ ἀντικείμενόν της ἐξετάζει πάντοτε καὶ ἀποκλειστικῶς ὡς κάτι στατικόν, ἀκίνητον δὴ καὶ ἀμετάβλητον—ὡς κάτι νεκρόν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν. Ἀλλὰ τὰ γραμματειακὰ μνημεῖα εἶναι δημιούργημα πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἀκριβῶς ὡς δείγματα ζωῆς, ὅχι ὡς ἀντικείμενα ἱστορικῆς περιεργείας, ἔχουν ταῦτα σημασίαν καὶ διὰ τὴν ἰδικήν μας, τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν. Τῆς φιλολογίας ἄρα τὸ ἔργον δὲν ἠμπορεῖ νὰ σταματήσῃ εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ ταξινόμησιν τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων καὶ τῶν στοιχείων τῆς συστάσεως καὶ ἐξελλξεως αὐτῶν, ὅπως θὰ ἔκαμνεν ἴσως ἡ ὀρυκτολογία, ἀλλὰ πρέπει νὰ τα παρουσιάσῃ μέσα εἰς τὸν ὄσον καὶ τὸν παλμὸν τῆς ζωντανῆς πραγματικότητος τοῦ πνεύματος, ὡς πράξεις καὶ κόμματα ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ δημιουργοῦ ἢ τοῦ περιβάλλοντός του.

Πνευματικὴ ὅμως ζωὴ, εἶδομεν, νοεῖται μόνον ἐξ ὑποκειμένου καὶ εἰς τὸ παρόν. Εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον τῆς ἐρμηνείας ἐπειύχαμεν ἤδη τὸ δεύτερον· μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ φιλόλογου, ποῦ μας προσέφερσεν ὅλα τὰ ἐφικτὰ στοιχεῖα τῆς ἀμέσου παραδόσεως, κατορθώσαμε νὰ συγχρονισθῶμεν πρὸς τὸν λογοτέχνην.

Ἀλλὰ καὶ δι' ἓνα σύγχρονον λογοτέχνημα δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζω τὴν γλῶσσαν, νὰ αἰσθάνωμαι τὰ λοιπὰ μορφικὰ στοιχεῖα, νὰ ἐννοῶ τὸ περιεχόμενον ἐκάστης φράσεως. Ἀπὸ τὸ δημιουργοῦν ὑποκείμενον πρέπει ν' ἀναχωρήσω, διὰ νὰ προχωρήσω εἰς τὴν βαθυτέραν του κατανόησιν. Ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, ἀπὸ τὸν δημιουργὸν πρὸς τὸ ἔργον ὁδηγεῖ ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀληθινὰ ζωντανὴν ἐκδήλωσιν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προσλαμβάνει χαρακτηριστῆρα ἀναδημιουργίας. Διότι καὶ τῆς τέχνης τὸ ἔργον δὲν εἶναι, ὅπως κοινῶς ἐπαναλαμβάνεται, ἡ μίμησις τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις τῶν αἰσθητικῶν συγκινήσεων τοῦ καλλιτέχνου. Ἢμποροῦν αἱ συγκινήσεις αὐταὶ νὰ ἔχουν τὴν πηγὴν καὶ τὴν ἀφαιτηρίαν των εἰς ἐντυπώσεις τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου ἢ τῆς φύσεως; διὰ νὰ γίνουν ὅμως αἱ ἐντυπώσεις αὐταὶ τέχνη, πρέπει ν' ἀποτελέσουν μέρος ἐνδὸς ἄλλου κόσμου, πλουσιωτέρου καὶ βαθυτέρου, ποῦ κρύπτει ὁ καλλιτέχνης εἰς τὰ στήθη του.

Μέσα εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν τοποθετῶν διὰ τῆς φαντασίας μου τὸν ἑαυτὸν μου, ταυτιζόμενος, οὕτως εἶπεῖν, πρὸς τὸν δημιουργὸν ὅχι μόνον ἀντικειμενικῶς (ἐπιστημονικὸν στάδιον), ἀλλὰ καὶ ὑποκειμενικῶς, πρέπει νὰ εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἐπαναλάβω τὸν δρόμον ὁλόκληρον, τὸν ὁποῖον διήνυσεν ὁ λογοτέχνης ἀπὸ τὴν στιγμὴν τῆς πρώτης συλλήψεως¹⁾, νὰ ζήσω καὶ ἐγὼ εἰς ὅλην τὴν ἔντασιν καὶ τὸ πλάτος της τὴν ἔσωτερικὴν ζωὴν τοῦ καλλιτέχνου, ἡ ὁποία εὔρε τὴν ἔξωτερικεύσιν της εἰς τὸ ἔργον του. Καὶ διὰ νὰ εἶναι ἡ κατανόησις ἀκόμη βαθυτέρα, πρέπει νὰ εἶμαι εἰς θέσιν ν' ἀναδημιουργῶ κάθε φροῦν καὶ ὄλον τὸν δρόμον, ποῦ ἔχει κάμει ὁ ποιητῆς ἀπὸ τῆς πρώτης του ἐμφανίσεως μέχρι τῆς δημιουργίας τοῦ προκειμένου ἔργου—ὀρθότερον ἀκόμη, μέχρι τῆς παρουσίας στιγμῆς. Διότι πολλάκις καὶ τὰ κατόπιν ἔργα βοηθοῦν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν προτοῦ, ὁ δὲ λογοτέχνης εἰς κάθε μερικὴν δημιουργίαν του ξαναζῆ ὁλόκληρον τὴν πνευματικὴν του ζωὴν.

Πρὸς τοῦτο χρειάζεται βέβαια νὰ κατέχω—καὶ κατέχω ὡς σύγχρονος—ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀμέσου παραδόσεως τῆς κοινωνίας, ποῦ ζῆ καὶ ὁ λογοτέχνης καὶ ἐγώ. Ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν αὐτά. Διὰ τοῦτο καὶ κάθε σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν ἠμπορεῖ, χωρὶς ἄλλην προπαιδείαν, νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ βαθύτερον αἰσθητικὸν νόημα τῶν σημαντικωτέρων πνευματικῶν προϊόντων τῆς ἐποχῆς του καὶ νὰ συλλάβῃ τὰς προσωπικότητας τῶν δημιουργῶν των. Ἐδῶ ἀνοίγεται ἡ ἀποστολὴ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία, διαφέρουσα εἰς πολλὰ τῆς φιλο-

¹⁾ Ἡ ἀναδημιουργία αὕτη δὲν ἀρχίζει πάντοτε ἀπὸ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐκκίνησεν ὁ λογοτέχνης. Εἶναι γνωστὸν ἄλλως τε (πρὸς παραδείγματι, ὅσα γράφει ὁ Κ. Παλαμῆς εἰς τὸν πρόλογον τοῦ *Λαοκαλόγου* τοῦ *Γύφτου*), ὅτι πολλάκις λεπτομέρειαι τινες ἐκουσιώδεις ἀποτελοῦν τὴν ἀφαιτηρίαν μεγαλεπήβολου συνθέσεως. Τὸ ἴδιον συμβαίνει κάποτε καὶ εἰς ἐπιστημονικὰς συγγραμμάς, διότι καὶ εἰς αὐτάς δὲν λείπει ὁ χαρακτήρ τῆς δημιουργίας. Ὁ φιλόλογος πρέπει, ἐπ' ὅσον ἠμπορεῖ, νὰ ἐξακριβώσῃ, ἀπὸ ποῦ ἤρχισεν ὁ λογοτέχνης. Ἀλλ' εἰς τὴν ἐρμηνείαν του θάφορηθῆ ὅχι ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἤρχισεν ὁ συγγραφεύς, ἀλλ' ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου κατὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀλήθειαν ἀρχίζει τὸ ἔργον. Τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀποτελεῖ οὐσιωδέστατην διαφορὰν μεταξὺ τῆς πρώτης δημιουργίας καὶ τῆς φιλολογικῆς ἀναδημιουργίας. Καὶ ἐδῶ παρουσιάζεται τὸ ἴδιον φαινόμενον, ὁ φιλόλογος νὰ συλλάμβανῃ πολλάκις βαθύτερον τὸ ἔργον ἢ ὁ δημιουργὸς του.

λογίας ¹⁾, κατὰ τοῦτο ὅμως ὁμοιάζει πρὸς αὐτήν, ὅτι μεσολαβεῖ καὶ αὐτὴ μεταξὺ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ κοινοῦ.

Ὅτι ἰσχύει διὰ τὰ σύγχρονα ἔργα, ἰσχύει πολὺ περισσότερον διὰ τὰ προγενέστερα καὶ τὰ ξένα. Καὶ ἐδῶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία τοῦ φιλολόγου παρέχει τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἢ ἄμεσος παράδοσις τῆς κοινωνίας παρεῖχεν εἰς πάντα σύγχρονον καὶ ὁμογενῆ τοῦ συγγραφέως. Ἄλλ' αὐτὸ βοηθεῖ εἰς ἐξωτερικὴν μόνον, ἐπιφανειακὴν κατανόησιν τῶν σπουδαίων λογοτεχνημάτων. Διὰ νὰ τα ζήσωμεν ὡς ἐκδηλώσεις ἀνωτέρας πνευματικῆς ζωῆς, πρέπει νὰ προχωρήσωμεν ἀπὸ τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἔργου πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴν ψυχικὴν ζωὴν τοῦ δημιουργοῦ του, διὰ νὰ ἡμποροῦμεν κατόπιν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸν δρόμον ἀπ' αὐτῆς πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν, αἰσθητὴν ἐξωτερικεύσιν. Καὶ εἰς αὐτὸ θὰ μας βοηθήσῃ ὁ φιλόλογος.

Μὲ τὴν αυθεντικὴν δύναμιν τῆς φαντασίας του, μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς διεισδύσεως εἰς ἄλλοτρια πνευματικὴν ζωὴν, μὲ βαθυτάτην ἐσωτερικὴν συγκλίνησιν θὰ συναρμολογήσῃ ἀπὸ τὸ ὑλικόν τῶν γεγονότων καὶ τῶν παρατηρήσεων μίαν ὄντοτητα, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐμφυσήσῃ ζωὴν ἀπὸ τὴν ζωὴν του. Ὁ Πλάτων δὲν θὰ εἶναι πλέον ἄθροισμα βιογραφικῶν εἰδήσεων καὶ κειμένων· θάναστηθῆ ἐνιόπιόν μας ὡς ἰσχυρὰ προσωπικότης μ' ἔντονον πνευματικὴν ζωὴν καὶ θὰ ἡμποροῦμεν ὅλοι μας ἀπὸ τὴν σκοπιὰν τοῦ Πλάτωνος νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ζωὴν καὶ νὰ ξαναζήσωμεν τὰς περιπετείας καὶ τὰ ὄνειρα, τοὺς πόθους καὶ τὰς ἀγωνίας ἐκείνου.—Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν στοιχείων, ποῦ συνεκέντρωσεν ὁ φιλόλογος εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον, θὰ μας βοηθήσῃ κάποτε νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ Faust, τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ Goethe τον συνέλαβεν, τὴν σημασίαν ποῦ εἶχε διὰ τὴν ὁλότητα τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, τὰς προθέσεις τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἔργου ἀπὸ τῆς πρώτης του συλλήψεως μέχρι τῆς ὁριστικῆς του μορφῆς.

¹⁾ Τὰ κυριότερα σημεῖα τῆς διαφορᾶς μεταξὺ λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ φιλολογίας ἐξέθεσα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἄρθρου μου Γ ρ α μ μ α τ ο λ ο γ ι α ἐν τῇ Μ. Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδείᾳ. Ἐλαίξω κάποτε νὰ ἐπανέλθω ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἐπιχειρῶν συστηματικώτεραν διαπραγματεύσιν τοῦ ἔργου καὶ τῶν τρόπων τῆς ἐργασίας τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς.

καὶ θὰ εἶναι τοῦτο γένεσις καὶ ἀνάπτυξις ζωντανῆς ὄντοτος, ὄχι σειρά γεγονότων καὶ κειμένων.—Μὲ προσοχὴν καὶ κριτικὸν πνεῦμα συγκεντρώνει ὁ φιλόλογος εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν στάδιον τοῦ ἔργου του καὶ συστηματοποιεῖ ὅλας τὰς εἰδήσεις καὶ τὰ μνημεῖα, ποῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἄλλ' αἱ εἰδήσεις αὗται θὰ εἶναι ὑλικόν ἄψυχον καὶ ἄχρηστον τελείως, ἐφ' ὅσον δὲν κατορθώνει ὁ φιλόλογος ν' ἀρχιτεκτονήσῃ τὸ οἰκοδόμημα τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἀρχαίων πίστεως καὶ νὰ μας βοηθήσῃ νὰ ξαναζήσωμεν καὶ ἡμεῖς τὰς θρησκευτικὰς συγκινήσεις τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὴν ἀπλοϊκὴν θρησκευτικότητα τοῦ βοσκοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ κρυστάλλινα νερά τῆς πηγῆς, ποῦ μὲ τὸ τραγούδι των διακόπτουν τὴν αὐστηρὰν σιωπὴν τοῦ δάσους καὶ δίδουν ζωὴν καὶ θαλερότητα εἰς ἕνα ὀλόκληρον κόσμον φυτικῶν ὑπάρξεων καὶ σκορποῦν χαρὰν καὶ δροσίζουσιν ἀνθρώπους καὶ ζῶα, διαβλέπει τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, τῆς ὄραίας καὶ καλῆς Νύμφης, ἡ ὁποία ἐκδηλώνει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὴν ἀγάπην τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, πρὸς τὰ ζῶα, πρὸς τὰ δένδρα, πρὸς τὸ βουνόν, πρὸς τὴν χαρὰν, τὴν ὠραιότητα, τὸ φῶς—μέχρι τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος ἑνὸς Αἰσχύλου, ὅστις μέσα εἰς τὴν σάλαγον τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν καὶ τὰ σκότη τῆς ἀνθρωπίνης μοίρας αἰσθάνεται νὰ γιγαντώνεται ἡ πρωτεῖνὴ του πίστις πρὸς τὴν παντοδυναμίαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Διὸς

*Ζεὺς λατὴν αἰθήρη, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός,
Ζεὺς τοι τὰ πάντα, χῶτι τῶνδ' ὑπέρτερον.*

Καὶ θὰ μας ἀναπαυστήσῃ ὁ φιλόλογος τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν μιᾶς ἐποχῆς τόσον ζωηρά, ὥστε νὰ τὴν ζήσωμεν καὶ ἡμεῖς ἀληθινὰ καὶ νὰ τὴν ζήσωμεν ὄχι ὡς οἰοιδήποτε τῶν συγχρόνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνθρώπων, ἀλλ' ὅπως τὴν ἔζησαν οἱ καλύτεροι πνευματικοὶ τῆς παριέγοντες—ὕψηλά, ἔντονα, συνειδητά.

Ἄλλ' ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος τρόπος τῆς ἐρμηνείας, ποῦ ἀναχωρεῖ πᾶντοτ' ἀπὸ τοῦ λογοτέχνου τὸ ὑποκείμενον, δὲν ἐφαρμόζεται μόνον εἰς τὰς γενικωτέρας ταύτας γραμματολογικὰς συνθέσεις. Δύνσται καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῶν μερῶν ἑνὸς λογοτεχνήματος, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐπὶ μέρους

γλωσσικῶν στοιχείων, μιᾶς συντακτικῆς πλοκῆς ἢ μιᾶς λέξεως.

Θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθῆ βαθυτάτα ὁ φιλόλογος τὴν συγκίνησιν, μὲ τὴν ὁποίαν π.χ. ὁ Εὐριπίδης εἰς τὸν Ἰππόλυτον (1102 κ.ἐξ.), ἀμέσως μετὰ τὴν βιαίαν σκηνὴν μεταξὺ τοῦ Θησέως καὶ τοῦ υἱοῦ του καὶ τὰς ἀδυσωπήτους ἀρὰς τοῦ ἐξωργισμένου πατρὸς, ὅταν ὁ θεατῆς μέσα εἰς τὴν κνιγιρὰν πλεκτιάνην, εἰς τὴν ὁποίαν περιπλέκουν τοὺς θνητοὺς οἱ θεοί, ἀρχίζει ν' ἀμφιβάλλῃ διὰ τὴν θείαν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀξίαν τῆς πίστεως καὶ βαρεῖα εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα ἀπὸ τὸ κακόν, ποῦ ἔρχεται καὶ πρόκειται νὰ κλήξῃ ἀθόραν καὶ εὐγενεὶαν ὑπαρξιν, ὑψώνει διὰ τοῦ χοροῦ φωνεῖν καὶ παρήγορον τὴν φωνήν του

*ἢ μέγα μοι τὰ θεῶν μελεδήμαθ', ὅταν φρένας ἔλθῃ,
λύπας παραιρεῖ κτλ.*

Καὶ ὅταν ὁ Νέστωρ φωνάζῃ εἰς τὸν Ἄγαμέμνονα

ἀλλ' ἄγε . . . ὄφρα κε θάσσων ἐγείρωμεν ὄξυν Ἄρηα,

δὲν θάρκεσθῆ ὁ φιλόλογος εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ λεξικοῦ, ὅτι Ἄρης σημαίνει καὶ πόλεμος, ἀλλὰ θά μας ζωντανεύσῃ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς λαϊκῆς τῶν ἀρχαίων νοοτροπίας, ποῦ δὲν κατώρθωνε καὶ δὲν ἠθέλε νὰ χωρίσῃ ἀπὸ τὴν ἀντλήσιν τοῦ θεοῦ τὸ προσωπικὸν καὶ τὸ πραγματικὸν στοιχεῖον καὶ ἐπετύγγανε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ μεταβαίνῃ ἀκόπως ἀπὸ τὴν ὁλόσωμον πλαστικότητα τῆς προσωπικῆς ἐμφανίσεως τοῦ θεοῦ εἰς τὴν ἀφηρημένην ἔννοιαν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐκδηλώνεται ἡ δύναμις του—ἢ μᾶλλον καὶ τὰ δύο νὰ αἰσθάνεται ὡς μίαν ἐνότητα ζωντανὴν καὶ ἀδιάσπαστον. Αὐτὴν τὴν ἐνότητα πρέπει νὰ τὴν αἰσθανθῶμεν καὶ ἡμεῖς, ἂν θέλωμεν νὰ κατανοήσωμεν μὲ τὸ γλωσσικὸν αἶσθημα τοῦ ἀρχαίου ὄντος, ὅπως ἡλιος, γῆ, τύχη, χάρις, δίκη, ἔλεος, ἀνάγκη κτλ. Ὡσαύτως δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζω ὅτι νόμος σημαίνει ἐκεῖνο, ποῦ σήμερον ὀνομάζομεν ἡμεῖς νόμον, οἱ ξένοι loi, Gesetz κλπ. Πρέπει νὰ εἰσδύσω εἰς τὴν νοοτροπίαν τοῦ ἀρχαίου, διὰ τὸν ὁποῖον νόμος εἶναι ὅτι νομίζεται, ὅτι ἔχει πέραςιν, καὶ ἀνάλογον πρὸς τὸ νόμισμα. εἶναι ἐπομένως κατῆ, ποῦ ἠμπορεῖ καὶ πρέπει νὰ μεταβληθῆ, ἐφ' ὅσον δὲν ἱκανοποιεῖ τὸ αἶσθημα τοῦ δικαίου, ποῦ ἔχει ὁ λαός, εἰς τὸν ὁποῖον

ἔχει πέραςιν ὁ νόμος. Καὶ μας ἀποκαλύπτονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπὸ τὴν ἱστορίαν μιᾶς καὶ μόνης λέξεως αἱ βαθύτεραι πτυχαὶ τῆς πολιτικῆς διανοήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὅποιον πρῶτον καὶ εἰς μέγιστον ἀριθμὸν παρήγαγεν ἄνδρας, οἵτινες ὡς ἀποστολὴν τῆς ζωῆς των ἔθεσαν ὄχι τόσον τὴν ἑρμηνείαν τοῦ κρατοῦντος νόμου, ὅσον τὴν θεωρητικὴν ἢ πρακτικὴν (ὡς νομοθέται ἢ οὐτοπισταὶ) ὑπόμισιν τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως σύμφωνα μ' ἓνα ὑψηλότερον καὶ πλατύτερον αἶσθημα τοῦ δικαίου

Τοιαύτη ἐξέτασις τῶν γλωσσικῶν στοιχείων δὲν εἶναι πλέον μηχανικὴ μετείγγισις τοῦ κατὰ προσέγγισιν περιεχομένου αὐτῶν εἰς τὰντίστοιχα τῶν συγχρόνων γλωσσῶν, οὔτε πρόχειρος ταυτισμὸς ἀρχαίων πρὸς νεώτερα. Ἀποδίδει εἰς τὰς λέξεις καὶ τὰς συντακτικὰς πλοκάς αὐτῶν δρασερότητα καὶ πλουσίαν εἰς ἀποχρώσεις ποικιλίαν καὶ καθιστᾷ τὴν γλωσσολογικὴν δημιουργίαν τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου συνειδητὴν καὶ προσιτὴν εἰς αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν. Τοιαύτη ἐξέτασις π.χ. θά μου ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπανεύρω εἰς τοὺς στίχους τοῦ Αἰσχύλου

*ὄνειρόφαντοι δὲ πενθήμονες
πάρεται δόξα φέρουσι χάριν ματαίαν*

ὄλην τὴν στυλπνότητα καὶ διαύγειαν τῶν νεοκόπων λέξεων, ποῦ εὐρίσκω π.χ. εἰς τοὺς συγχρόνους στίχους τοῦ Γρυπάρη

*ποῦ τοῦ τὸ ζαλαφρόντισμα τοῦ τυχοστρατοκόπου
σὺν πεταλοῦδες χνουδοστές με τραγουρᾷτε!)*

Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι πλέον ἔργον καθαρῶς ἐπιστημονικόν. Προϋποθέτει βεβαίως τὴν ἐπιστήμην καὶ στηρίζεται εἰς αὐτήν—καὶ διὰ τοῦτο μόνον ὁ ἐπιστημονικῶς μορφωμένος ἠμπορεῖ νὰ το κατανοήσῃ κατὰ τρόπον ἐκδηλον καὶ ἀσφαλῆ. Ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἄλλας ἰδιότητας, ἀναφερομένας εἰς τὸ συναίσθημα καὶ τὴν δημιουρ-

*) Αὐτὸν τὸν τρόπον τῆς παρακολουθήσεως τῶν γλωσσικῶν στοιχείων εἴχεν ἡμεῖς ὅπου ὁ Nietzsche, ὅταν ἔγραψε: Ἡ φιλολογία σε μαθαίνει νὰ διαβάσῃς καλὰ, ἀλλὰ δὴ νὰ διαβάσῃς ἀργά, βαθεῖα, βλέποντας ἐμπρὸς καὶ πίσω σου, μὲ ἀνοιχτάς οὐκείους, μὲ ἀνοικτὰς θύρας, μὲ δάκτυλα καὶ μάτια τραφερά.

γικήν φαντασίαν. Χρειάζεται νὰ αισθάνεται ὁ φιλόλογος μέσα του ἀγάπην βαθεῖαν πρὸς τὸ ἔργον, ποῦ θὰ ἐρμηνεύσῃ, καὶ κάποιαν συγγένειαν εἰς τὸν ῥυθμὸν καὶ τὰς κατευθύνσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ δημιουργοῦ του, ὥστε νὰ γίνεται ἡ ἡγὸς τῶν πόθων καὶ τῶν συγκινήσεων ἐκείνου. Χρειάζεται νὰ ζωντανεύῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ εἰς τοὺς ἄλλους κατόπιν σχέσεις καὶ προθέσεις ὅχι ἀμέσως φανεραῖς. Χρειάζεται πλουσίαν συναισθηματικότητα ἐν συνδυασμῷ πρὸς λεπτήν διάνοιαν, διὰ νὰ ζῆ ὅχι μόνον τὰς ἀντικειμενικὰς ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀληθείας τῆς ἀμέσου ζωῆς, ἐκεῖνας ποῦ ὀνομάζουσι οἱ Γάλλοι *verités de coeur*. Χρειάζεται ἀσφαλὲς καλαισθητικὸν κριτήριον καὶ ἐμπειρίαν, διὰ νὰ διακρίνῃ τὰ τυχαῖα, ὅσα δὲν πηγάζουσι ἀπὸ τὴν ἀληθινὴν φύσιν τοῦ καλλιτέχνου, ἀπὸ τὰ οὐσιώδη καὶ σημαντικά. Χρειάζεται δημιουργικὴν φαντασίαν, ποῦ θὰ τον βοηθήσῃ νὰ βλέπῃ παραστατικὰ ἐνώπιόν του καταστάσεις καὶ πρόσωπα. Ἰδιαιτέρως ὅμως χρειάζεται ὁ φιλόλογος νὰ ἔχῃ τόσην εὐρύτητα καὶ πολυμέρειαν εἰς τὸν πνευματικὸν του κόσμον καὶ τόσον ἔντονα νὰ συμμετέχῃ εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς ἐποχῆς του, ὥστε νὰ ἤμπορῇ ν'ἀπελευθερώνηται ἀπὸ τὸ πλαίσιον τῆς ἰδικῆς του προσωπικότητος καὶ τοῦ περιβάλλοντός του καὶ νὰ εἰσδύνη μὴ πρωτεύειν ἐνκαμψίαν εἰς τὰς ψυχὰς διαφορωτάτων προσώπων καὶ καταστάσεων, διὰ νὰ προσφέρῃ εἰς ὅλα μὲ τὴν ἰδίαν ἀγάπην καὶ τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμόν πνοὴν καὶ θερμότητα.

Εἰς τοῦτο τὸ στάδιον τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας, ἣτις ἀποτελεῖ καλλιτεχνικὴν ἀναδημιουργίαν, ἀναφέρεται προφανῶς ὁ Wilamowitz, ὅταν παρομοιάζῃ τὸν φιλόλογον πρὸς ἡθοποιόν. "Ὅπως ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ ἄψυχον γράμμα ἀνιστᾷ καὶ ζωντανεύει μὲ τὴν δύναμιν τῆς τέχνης του καὶ μὲ τὴν θερμὴν τῆς ψυχῆς του τὰς μορφὰς τοῦ Hamlet ἢ τοῦ Οἰδίποδος, ὅπως τὰς εἶδαν καὶ τὰς ἐξῆσαν οἱ ποιηταὶ των, ὁμοίως καὶ ὁ φιλόλογος δανεῖζει εἰς τὰς σκιὰς τοῦ παρελθόντος αἷμα ἀπὸ τὴν καρδίαν καὶ φωνὴν ἀπὸ τὰ στήθη του· διὰ νὰ προσφέρουν ζωντανὴν καὶ γόνιμον τὴν συναναστροφὴν των εἰς τὴν σύγχρονον πνευματικὴν ζωὴν.

Γ

Ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία, ὅπως σας τὴν παρέστησα μέχρι τοῦδε εἰς τὰ δύο πρώτῃ της στάδια, ἔχει κατ'ἐξοχὴν ἱστορικὸν χαρακτήρα, ἀποσκοπεῖ δὴλα δὴ ν'ἀναπαραστήσῃ, κατὰ τὸ δυνατόν πιστὰ καὶ ζωηρά, πρόσωπα καὶ ἔργα, ὅπως ἦσαν εἰς τὴν τότε πραγματικότητα— μακρὰν, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἐργασία αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως τελείως ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸ παρὸν, ἐφ'ὅσον συντελεῖται ἐντὸς καὶ διὰ τοῦ προσώπου τοῦ ἐρευνητοῦ, ὅστις ὡς ἄτομον, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐρευνητὴς, εἶναι στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἀνησυχίας τοῦ παρόντος. Εἶναι ἐπ'ἴσης, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν καθαρῶς ἱστορικὸν τῆς χαρακτήρα, ἐξυπηρευτικὴ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς, ἐφ'ὅσον πνευματικὴ ζωὴ εἶναι κατὰ μέγα μέρος αὐτοεπίγνωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, συνειδητὴ δὴλα δὴ γνωριμία πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ, αἱ ὅποιαι, ὅπως εἶπομεν, ἔχουσι πάντοτε ἱστορικὸν χαρακτήρα. Συνείδησιν ἄλλως τε ἑαυτοῦ ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος ὅχι δι' ἀπλῆς ἀνιστορήτου ἐνδοσκοπήσεως, ἢ ὅποια θὰ παραμείνῃ ἄγονος, ἀλλὰ διὰ τῆς μελέτης καὶ κατανοήσεως τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, τῆς ὅποιας ὑπῆρξεν ὁ δημιουργός.

Ἄλλ' ἀφ' ἐτέρου πνευματικὴ ζωὴ δὲν εἶναι μόνον αὐτοεπίγνωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Πνευματικὴ ζωὴ σημαίνει τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πόθων καὶ ζητήσεων τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου μὲ τὰς ἱστορικὰς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς δημιουργίαν νέων ἀξιών. Καὶ ἡ δημιουργία αὕτη τοῦ νέου ἰσχύει ὅχι μόνον εἰς τὰς ἐποχὰς καὶ τὰ πρόσωπα, ποῦ δημιουργοῦν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ ὅπου συντελεῖται ἀπλῆ ἀναπαραγωγὴ πολιτιστικῶν ἀξιών. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπλῆ θεωρία καὶ γνῶσις τοῦ παρελθόντος ἢ πνευματικὴ ζωὴ, ἀλλ' ἐπ'ἴσης καὶ πρὸ πάντων μεταβολὴ καὶ κίνησις καὶ δημιουργία, εἶναι νοῦ ἐνέργεια, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ τὸν ὄρισμόν, ποῦ τῆς δίδει ὁ Ἀριστοτέλης. Μόνον ἄρα διὰ τῆς συνδέσεως τῶν ἀξιών τοῦ παρελθόντος πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τοὺς πόθους τοῦ παρόντος δύναται νὰ γίνῃ ἡ ἐπιστήμη (καὶ κατ'ἀκολουθίαν ἢ φιλολογία) παράγων ζωῆς πνευματικῆς καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον καὶ τὴν ἀπο-

στολήν της, ἡ ὁποία δὲν στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχὴν fiat veritas, pereat vita, ἀλλ' ἐμψυχώνεται ἀπὸ τὴν ἀκλόνητον πίστιν, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι, κατὰ τὸν ποιητὴν, μέγα καλὸν καὶ πρῶτον. Καὶ ἡ σύνδεσις αὐτῆ πραγματοποιεῖται εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ φιλόλογου κατὰ τὸ τρίτον στάδιον τῆς ἑρμηνείας τῶν λογοτεχνικῶν μνημείων, τὸ ὁποῖον οἰκοδομεῖται μὲν καὶ προϋποθέτει τὰλλα δύο, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν κορωνίδα καὶ τὴν ὑψίστην προσφοράν τοῦ φιλόλογου εἰς τὸ ἔργον τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἑρμηνεία, ποῦ περέχεται εἰς τὸ στάδιον τοῦτο, δὲν εἶναι ἐπιστημονικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐξήγησις τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῶν γραμματειακῶν μνημείων, οὔτε συνθετικὴ ἀναδημιουργία καταστάσεων καὶ προσώπων τοῦ παρελθόντος. Εἶναι φύσεως αὐστηρῶς πρακτικῆς, πρακτικῆς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ὑψηλῆς πρακτικῆς (erhöhte Praxis) τοῦ Nietzsche. Τὴν ὠνόμασα ἀνθρωπιστικὴν, διότι ἔχει χαρακτήρα παιδαγωγικόν, ἂν εἰς τὴν λέξιν δώσωμεν ὄχι στενωπὴν σχολειακὴν σημασίαν, ἀλλὰ τὴν ὑψηλὴν καὶ καθολικωτέραν ἔννοιαν, ποῦ ἔχει ἡ λέξις παιδεία παρὰ Πλάτωνι, ὡς ἡ ἀρμονικὴ καὶ μετὰ λόγου καλλιέργεια καὶ διάπλασις τῶν ἀνθρωπινωτέρων στοιχείων τῆς προσωπικότητος. Διότι ἡ ἀποστολὴ τοιαύτης ἑρμηνείας ταυτίζεται πρὸς τοὺς σκοποὺς, ποῦ ἐπεδίωξε καὶ ἐπραγματοποίησεν ὁ ζωντανὸς ἀνθρωπισμὸς τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἀναγενήσεως: τὴν ἐρευνᾶν τοῦ μεγάλου προβλήματος, ποίας δυνατότητος καὶ ἐνεργείας, ποίας ἀξίας καὶ ποίας ἀνωτερότητας ἐγκλείει ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄνθρωπος, τὴν πίστιν ὅτι μόνον μακρὰ καὶ βυθεῖα ἀνιστροφὴ πρὸς τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ ὠραῖον γεννᾷ ὠραῖα καὶ ὑψηλὰ διανοήματα καὶ πράξεις, τὸν πόθον νὰ περιλάβουν εἰς τὴν ψυχὴν των, ὅσον εἶναι δυνατόν, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πολυχρωμίαν τῆς ζωῆς.

Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ὁ φιλόλογος δὲν ἀπαντᾷ πλέον εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖος ὑπῆρξεν ὁ Πλάτων π. χ. ἢ τί σημασίαν εἶχε διὰ τὴν ἐποχὴν του ὁ Προμηθεὺς τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ ἐρώτημά του εἶναι, τί εἶναι καὶ τί ἠμπορεῖ νὰ εἶναι διὰ τὴν ἐποχὴν μας ὁ Πλάτων, τί σημαίνει δι' ἡμᾶς ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης. Εἰς τὰ προηγούμενα στάδια ὁ φιλόλογος ζητεῖ νὰ εἰσαγάγῃ τὸν ἄνθρωπον τοῦ τῶρα εἰς τὴν παράδοσιν τῆς κοινωνίας τοῦ λογοτέχνου ἢ νὰ τοῦ ἀναπλάσῃ.

παραστατικὰ ἐκείνου τὴν ἐποχὴν καὶ τὴν προσωπικότητα. Τὸ ἱστορικὸν περίβλημα λοιπὸν, ὑπὸ τὸ ὁποῖον μας παρουσιάζονται αἱ ἀξίαι τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέλημα τῶν δύο ἐκείνων σταδίων· αὐτὸ μανθάνομεν νὰ βλέπωμεν, νὰ ἐννοοῦμεν, νὰ ἀπολαύωμεν. Εἰς τὸ ἀνθρωπιστικὸν στάδιον θὰ ἐκδύσωμεν τὰ ἔργα καὶ τὰ πρόσωπα τὸ περίβλημα τοῦτο, θὰ τα ἐλευθερώσωμεν ἀπὸ τὴν συμβατικότητα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ ἔθνους των, διὰ νὰ σταθοῦν ἐνώπιόν μας ὡς ἀπόλυτοι ἀξίαι, ὡς κἄτι αἰώνιον καὶ ἀχρόνως ἀληθινόν. Ἄν δὲ κάθε ἀνώτερον δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι ἀνώτερον μετέξει τῶν ιδεῶν, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων, ἔργον τοῦ φιλόλογου εἰς τὸ ἀνθρωπιστικὸν στάδιον εἶναι νὰ δείξῃ καθαρὰν καὶ φωτεινὴν τὴν ἰδέαν, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτεται δι' αὐτῶν εἰς τὴν γῆ-νιν μας ὑπαρξιν.

Ἄλλ' ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἀπολύτου θὰ γίνῃ εἰς ἀνθρώπους συγχρόνους καὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς τὰ προβλήματα καὶ τὰς ζητήσεις θὰ ἔχουν μέσα των καὶ ὁ ἀποκαλύπτων φιλόλογος καὶ ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους γίνεται ἡ ἀποκάλυψις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἑρμηνεία λαμβάνει τὸν χαρακτήρα συγχρονισμοῦ, συγχρονισμοῦ ὄχι πλέον τῶν ἀνθρώπων τοῦ τῶρα πρὸς τοὺς λογοτέχνας τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ τῶν λογοτεχνῶν ἐκείνων πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τῶρα. Καὶ καταβιβάζει ὁ φιλόλογος διὰ τῆς ἑρμηνείας του τοὺς μεγάλους τοῦ πνεύματος εἰς τὴν κονίστραν τῶν συγχρόνων πνευματικῶν ἀγώνων καὶ τοὺς ἀποδεικνύει παράγοντας ζωντανοῦ, ἐν δημιουργίᾳ εὗρισκομένου πολιτισμοῦ. Ὁ Αἰσχύλος, ὁ Πλάτων, ὁ Δημοσθένης, ὁ Ρωμανὸς δὲν ἀποτελοῦν πλέον μορφὰς ἐνδόξους ἱστορικῆς κινητικῆς· γίνονται σύγχρονοι πνευματικαὶ δυνάμεις, ποῦ ἔχουν νὰ προσφέρουν ἀδρὰν τὴν συμβολὴν των εἰς τὰς ἰδικὰς μας πνευματικὰς ἀνάγκας, τιμῶμενοι ἢ ἀποκηρυττόμενοι, ἀγαπώμενοι ἢ πολεμούμενοι—πάντοτε ὅμως μελετώμενοι. Καὶ τὸ ἔργον τοῦ φιλόλογου εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ἐπιτυγχάνει τόσον περισσότερον, ὅσον ἀναγκαιοτέραν μας ἀποδεικνύει, διὰ τῆς στενῆς πρὸς τὸ παρὸν συνδέσεως, τὴν παρουσίαν καὶ ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων τοῦ πνεύματος.

Βεβαίως δὲν εἶναι ὅλα τὰ ἔργα καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ παρελθόντος ἐπιδεκτικὰ τοιαύτης ἑρμηνείας. Παρατηρεῖται ἄλλως τε γεινκῶς

Αὐτὸ εἶναι εἰς τὰς γενικὰς τοῦ γραμμᾶς τὸ ἔργον τοῦ φιλολόγου εἰς τὸ ἀνθρωπιστικὸν στάδιον τῆς ἐρμηνείας. Καὶ ἐδῶ εἶναι ἔργον ἀνθρώπου μεσολαβοῦντος μεταξὺ τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλ' ἢ μεσολάβησις αὕτη προσλαμβάνει ἐνταῦθα σημασίαν καὶ ἀξίαν ἀνυπολόγιστον—ταυτοχρόνως ὅμως καὶ εὐθύνας τεραστίας. Διότι εἰς τὰς χεῖρας τοῦ φιλολόγου κεῖται, ἂν ἓνα πνευματικὸν διημιούργημα τοῦ παρελθόντος θάποτελέσῃ πνευματικὸν παράγοντα καὶ φωτεινὸν πρότυπον τοῦ παρόντος ἢ θὰ μείνῃ νεκρὸν ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἢ καλαιστοιτικῆς θεωρήσεως. Ἡμπορεῖ ὁ Α ἢ ὁ Β φιλόλογος νὰ περιορίσῃ τὴν ἐνέργειάν του εἰς τὸ πρῶτον ἢ τὸ δεύτερον στάδιον τῆς ἐρμηνείας καὶ ἢ ὑπερεστιά του θὰ εἶναι ἀξία παντὸς ἐπαίνου. Ἐφ' ὅσον ὅμως θὰ δεχθῇ νὰ βαστάσῃ τὸ βῆρος τῆς ἀνθρωπιστικῆς του ἀποστολῆς, πρέπει νὰ ἐξετάσῃ ἑαυτὸν, ἂν διαθέτει πράγματι τὰ ἐφόδια, ποῦ χρειάζονται.

Καὶ χρειάζεται ὁ φιλόλογος πολλὰ καὶ δυσἀπόκτητα ἐφόδια. Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ γνωρίζῃ τὴν σύγχρονον ζωὴν, μὲ τὴν ὁποίαν θὰ φέρῃ εἰς ἐπαφὴν τοῦ παρελθόντος τὰ δημιουργήματα. Νά τὴν γνωρίζῃ εἰς ὅλον της τὸ πλάτος πρῶτον. Ἀνοικτὰ αἰσθητήρια δι' ὅλα τὰ γεγονότα τοῦ περιβάλλοντος, ὀξεῖα παρατηρητικότης, πολυμέρεια μορφώσεως, εὐστροφία τοῦ πνεύματος, ψυχὴ πλουσίως καὶ βλαύτατα καλλιεργημένη, ἄρμονικὴ ἀγωγή τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς διανοήσεως, τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως, συνδυασμὸς θεωρητικῆς σκέψεως καὶ πρακτικῆς παρατηρήσεως, λεπτὴ αἴσθησις πρὸς διακρίσιν μεταξὺ τοῦ νεκροῦ καὶ τοῦ ζωντανοῦ, τοῦ νεκροῦντος καὶ τοῦ ζωοποιουῦντος, ἰδίαι δὲ καὶ πρὸ πάντων γνῶσις βαθεῖα καὶ πολυμερὴς τῶν ἀνθρώπων, ἢ ὀρθότερον τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μὲ ὅλας της τὰς δυνατότητας, τὰς ὑπεροχὰς καὶ τὰς ἀδυναμίας—εἶναι τὰ ὅπλα, μὲ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ὑψηλοῦ καθήκοντος τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἐρμηνείας τῶν μεγάλων.

Πρέπει ὅμως νὰ γνωρίζῃ τὴν ζωὴν καὶ εἰς ὅλον της τὸ βάθος. Ἐνωριμία τῆς ζωῆς ἐνταῦθα δὲν σημαίνει νὰ βυθισθῆς εἰς τὸν στρόβιλον καὶ τὴν δίνην τῆς καθημερινῆς τῶν πραγμάτων ῥοῆς, νὰ «δοκιμάσῃς ὅλα», ὅπως νομίζουν μερικοί ¹⁾, καὶ δὴ τὰς κατωτέρας τῆς ζωῆς ἐκδηλώσεις, διὰ νὰ ἴμφορῆς νὰ ἐννοήσῃς καὶ νὰ τὰς ἀναπαραστήσῃς σημαίνει νὰ ἴμφορῆς νὰ παρακολουθῆς τὴν δίνην αὐτὴν ἀφ' ὑψηλοῦ, ἀλλ' ὄχι ἀπὸ μακριὰν καὶ διὰ μέσου τῶν βιβλίων μόνον, μὲ συμμετοχὴν ²⁾ ἑσωτερικῶν (ὄχι τὴν ἐπιφανειακὴν ἐκείνων, ποῦ «τα δοκιμάζουν ὅλα»), νὰ κατορθώσῃς ν' ἀναγνωρίζῃς τὰς κατευθύνσεις τῆς ῥοῆς αὐτῆς καὶ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων, νὰ τακτοποιῆς μὲ κριτικὸν πνεῦμα εἰς τὴν σκέψιν σου τὸ πλῆθος τῶν καθημερινῶν γεγονότων, νὰ συλλαμβάνῃς μὲ διαύγειαν πνεύματος τὰς ἐν ἐνεργείᾳ δυνάμεις τῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀγῶνά των, ν' ἀποτελῇ ἢ ψυχὴ σου τὸ κέντρον, εἰς τὸ ὁποῖον θ' ἀντικατοπτρίζεται συνειδητοποιημένη ἢ ἐποχὴ σου. Ἐὶς τὸ παράγγελμα τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς νεωτέρας φιλολογικῆς ἐπιστήμης Φρ. Λύγ. Wolf: *Habe Geist und wisse Geist zu erwelken* (ἔχε πνεῦμα καὶ γνώριζε πνεῦμα νὰ ἐξυπνῶς) πρέπει εἰς κάθε περίστασιν νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ πραγματοποιῇ ὁ φιλόλογος. Καὶ ἂν αἱ ἰδιότητες, ποῦ ἀνέφερα, εἶναι φιλοσόφου ἰδιότητες, πρέπει ἴσως δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας περισσότερον ἢ δι' ἄλλους νὰ τονισθῇ, ὅτι δι' ὅλας μὲν τὰς ἐπιστήμας ἢ φιλοσοφικὴ προπαιδεῖα τοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν γονίμου καὶ μὴ σχολαστικῆς καλλιέργειας των, ἰδιαίτατα ὅμως ὑπὲρ τὸ πρότυλον τῆς

¹⁾ Ὅτε διὰ τὸν δημιουργικὸν καλλιτέχνην εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ἄμεσος αὐτὴ γνωριμία μὲ τὰς κατωτέρας ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς. Εἰς τὸ ἔργον του Ἡ Αὐτοῦ Βασιλικῆ Ὑψηλοῦ ἀναπτύσσει ὁ Theodor Mann διὰ στόματος τοῦ ποιητοῦ Martini τὴν ἀποψιν αὐτῆν: *Τῆς ζωῆς ἡ ἀπόλαυσις μας εἶναι ἀπηγορευμένη, αἰσθητῶς ἀπηγορευμένη—το γνωρίζομεν παλὸν καλά. Καὶ λέγων ἀπόλαυσις τῆς ζωῆς, δὲν ἐννοῶ μόνον τὴν εὐτυχίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν μέριμνάν καὶ τὸ πάθος, μὲ μίαν λέξιν κάθε σοβαρότερον δεσμὸν μὲ τὴν ζωὴν. . . . Ἡ ἀποχὴ εἶναι ὄρος τοῦ συμβολαίου μας μὲ τὴν Μεθοῦαν· ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ἡ δύναμις μας, ἡ ἀξιοπρέπειά μας, καὶ εἶναι ἢ ζωὴ δι' ἡμᾶς ὁ ἀπηγορευμένος παράδεισος, ὁ μέγας μας πειρασμός, εἰς τὸν ὁποῖον ἐνῶτε ὑποκύταμεν, ποτὲ ὅμως πρὸς τὸ καλὸν μας.*

²⁾ Κρῖτα σταχυὴ μάτια δὲν ξέρον, τί ἀξίζουν τὰ πράγματα, λέγει ὁ Nietzsche.

μοποιήσιν τοῦ παρόντος. Ἐὶς τὸ ἴδιον πρέπει νὰ λεχθῇ ἐναντίον τῆς παρεξηγήσεως, ὅτι κατανόησις καὶ ζωοποίησις τῶν ἔργων τοῦ παρελθόντος, σημαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ ἔγκρισιν τοῦ περιεχομένου των. Ἐόντιμον δὲν ἴμφορῶν ποτὲ νὰ εἶναι αἱ ἀλήθειαι αἱ ἀπρόσωποι, ἀλλ' ἢ θέλησις τῆς ἀληθείας, ποῦ ὁδηγεῖ εἰς δημιουργίαν προσωπικῶν ἀληθειῶν.

φιλολογικῆς ἐπιστήμης πρέπει ν' ἀναγραφῆ με χρυσᾶ γράμματα: *Μηδεὶς ἀφιλοσόφητος εἰσὶτω.*

Ἄλλὰ δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζῃς τὴν ζωὴν τοῦ παρόντος. Πρέπει καὶ νὰ τὴν ζῆς. Πρέπει καὶ νὰ αἰσθάνεσαι μέσα σου ἔντονα καὶ ζωηρὰ τὰς ἀνάγκας τῆς καὶ τὰς ἀνησυχίας τῆς, τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας τῆς, τὰς ἀναζητήσεις καὶ τὰ προβλήματα τῆς, ἂν θέλεις νὰ γονιμοποιήσῃς δι' αὐτὴν τὸ παρελθόν. Χωρὶς τὸ ἔνστικτον διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ παρόντος, με νεκρὰν τὴν καρδίαν καὶ τυφλὰς τὰς αἰσθήσεις πρὸ τῶν ἀναγκῶν του, χωρὶς τὸν διαυγῆ ἐνθουσιασμόν διὰ κάθε ὥραϊον καὶ εὐγενικόν, δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς καὶ τὸ παρελθόν ν' ἀντιληφθῆ, παρὰ ὡς σκιώδη καὶ ἀναιμικὴν ὑπαρξιν. "Ὅστις δὲν ἔζησε κατὰ ἐντοπιότερα καὶ ὑψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, δὲν θὰ γνωρίξῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τοῦ παρελθόντος, λέγει ὁ Nietzsche.

Πρέπει νὰ γνωρίζῃς ἐνεργῶς καὶ νὰ αἰσθάνεσαι τὴν σύγχρονον λογοτεχνικὴν ζωὴν, ἂν θέλεις νὰ ζωντανεύσῃς δι' αὐτὴν τὰ ποιήματα τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Καλλιμάχου. Πρέπει νὰ παρακολουθῆς με ὀφθαλμοὺς προσεκτικοὺς καὶ ἐμπείρους ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὰς ἀνησυχίας, ποῦ συνδέονται με τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς σημερινῆς δημοκρατίας, διὰ ν' ἀντιληφθῆς καὶ νὰ ζήσῃς τὰς ἀγωνίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀναχωρεῖ τοῦ Πλάτωνος ἡ πολιτικὴ διανόησις, καὶ νὰ δεῖξῃς, τί ἠμπορεῖ αὕτη καὶ σήμερον νὰ μας προσφέρῃ. "Ὅστις δὲν παθαίνεται ἐσωτερικῶς, μαζὶ με τοὺς ἐκλεκτοτέρους ἀντιπροσώπους τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς, διὰ τὸ αἰώνιον πρόβλημα τῆς θείας δικαιοσύνης, ὅστις εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ψυχικὸν του κόσμον δὲν ἔζησε τὴν τραγικότητα τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων, εἰς τοὺς ὁποίους πολλάκις ἡ ἠθικὴ τάξις ἐπιβάλλει ὡς καθῆκον τὴν πρᾶξιν, ἢ ὁποία ἀφ' ἑτέρου τους ὀδηγεῖ εἰς τὸν ἠθικὸν ὄλεθρον, θὰ κάμνη καλὰ ν' ἀπέχη ἀπὸ πάσης προσπαθείας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν βαθυτέραν ἀξίαν τῆς Ὁρασειας.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ ἄλλο χρειαζεται ὁ φιλόλογος τὸ βαθύτατον αἰσθημα τῆς εὐθύνης διὰ τὸ μέλλον τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐντὸς τῶν ὁποίων ζῆ. Χωρὶς τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ παρόντος καὶ τὴν στροφὴν πρὸς τὸ μέλλον, μένει καὶ τὸ παρελθόν, ὡς ζωντα-

νὸς παράγων τοῦ πολιτισμοῦ, σκοτεινὸν καὶ ἀδιερεύνητον. «Τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ παρελθόντος» — λέγει ὁ Nietzsche, τὸν ὁποῖον συχνὰ ἀναφέρω, διότι βαθύτατα παντὸς ἄλλου ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἐρμηνείας — *εἶναι πάντοτε μαντείου ἀποφθεγμα μόνον ὡς ἀρχιτέκτονες τοῦ μέλλοντος, ὡς γινῶσται τοῦ παρόντος θὰ το ἐννοήσετε*. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ἡ φιλολογία — καὶ ὡς φαίνεται μία διαρκῆς παρελθοντολογία — ἐργάζεται, ὅπως κάθε ζωντανὴ ἐπιστήμη, κυρίως διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ παρόντος, διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ μέλλοντος.

III

Κυρῖαι καὶ Κύριοι,

Τὴν λέξιν φιλόλογος ἐδημιούργησε κατὰ πρῶτον ὁ Πλάτων πρὸς χαρακτηρισμόν ἐκείνου, ὅστις κατέχεται ἀπὸ τὸν ἔρωτα πρὸς τοὺς λόγους — πρὸς τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀξίας, θὰ ἐλέγαμεν εἰς τὴν σημερινὴν φιλοσοφικὴν γλῶσσαν. Ὁ ἔρωσ αὐτὸς κατευθύνει καὶ θερμαίνει τὴν προσπάθειάν μας, δίδει ἓνα βαθύτερον νόημα εἰς τὸ ἔργον μας. Με τὰς πεπερασμένας ἀνθρωπίνας δυνάμεις τοῦ πνεύματός μας σπανίως ἐπιτυγχάνομεν οἱ φιλόλογοι ἕκαστοι νὰ περιλάβωμεν εἰς τὴν ἀτομικὴν παραγωγικὴν ἐργασίαν μας ὀλοκλήρον τὴν φιλολογίαν με τὰ τρεῖς στάδια τῆς ἐρμηνείας τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων τοῦ παρελθόντος: ἀπλοῖ ἐργάται, ὄχι ἀρχιτέκτονες, τῆς ἐπιστήμης οἱ περισσότεροι, μικρὰν μόνον συμβολὴν προσφέρομεν εἰς τὸ οἰκοδόμημα τῆς, ὅσην αἱ περιστάσεις καὶ αἱ ἀτομικαὶ μας ἱκανότητες μας ἐπιτρέπουν. Διὰ τοῦτο ὁμίλησα περὶ τῆς φιλολογίας, ὅπως ὑπάρχει (καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τοῦ ἀσημοτέρου φιλόλογου) ὡς ἰδέα, ὅπως πραγματοποιεῖται εἰς τὴν κοινὴν προσπάθειαν γενεῶν ὀλοκλήρων, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἔργα τῶν ὀλίγων, τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῆς ἐκπροσώπων. Ἄλλὰ καὶ ἐκεῖνος, ποῦ προσθέτει νέα προσκτήματα εἰς τὸν θησαυρὸν τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, καὶ ὅστις κατορθώνει ν' ἀναστήσῃ ζωντανὴν μίαν προσωπικότητα παρωχημένην, καὶ ἐκεῖνος ποῦ χρησιμοποιεῖ διὰ τὰ προβλήματα καὶ τὰς ἀνησυχίας τοῦ παρόντος τοῦ παρελθόντος τὰς πνευματι-

κὰς ἀξίας καὶ τὰς καλλιτεχνικὰς μορφάς, καὶ ὅστις, χωρὶς ἀτομικὴν συμβολὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς φιλολογίας, γονιμοποιεῖ μὲ πίστιν καὶ ἀγχίνουσαν τῶν δημιουργικῶν φιλολόγων τὰ διδάγματα διὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματός του ἢ διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς νέας γενεᾶς, ὅλοι ἀπὸ τὸν ἴδιον ἔρωτα ἐμψυχωνόμεθα, ὅλοι προσφέρομεν τὴν μικρὰν ἢ μεγάλην συμβολὴν μας εἰς τῆς ἐποχῆς μας τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Αὐτὴν τὴν συμβολὴν προσεπάθησα εἰς τὴν ἡμίλειαν μου σαφέστερον νὰ καθορίσω.

Καὶ εἶναι τὸ ἔργον μας μία διακονία. Διακονία πρὸς τὴν κοινωνίαν, ὅπως τὸ ἔργον κάθε ἀληθινὰ ζωντανῆς ἐπιστήμης. Διακονία ἐπ' ἴσης πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς δημιουργοὺς, πρὸς τοὺς ὁποίους χειραγωγοῦμεν τοὺς συγχρόνους μας. Διακονοὶ τῶν μεγάλων καὶ ὑπερέται, γνωρίζομεν ὅτι δι' ἐκείνους καὶ δι' ἐκείνων ὑπάρχομεν εἰς ἐκείνους, ὅχι εἰς ἡμᾶς, ἀνήκει ἡ ἀθανασία, καὶ τῆς ἀθανασίας ἐκείνων κήρυκες προσφέρομεν εἰς αὐτοὺς μὲ ταπεινοφροσύνην καὶ σεβασμὸν τὴν λατρείαν μας—ὑπερήφανοι, ὅταν ἐκεῖνοι τιμῶνται, εὐτυχεῖς, ὅταν ἐκεῖνοι θαυμάζονται. Ἐδῶ κεῖται ἡ δύναμις μας, δύναμις ἠθικὴ, ὅπως κάθε γνησίᾳ δύναμις.

Ἄλλ' ἂν ἡ ἐπαφὴ μας πρὸς τοὺς ἥρωας τοῦ πνεύματος εἶναι πολὺ στενὴ, ὥστε νὰ μὴ υπερτιμῶμεν τὴν ἰδικὴν μας προσφορὰν πρὸς τὴν κοινωνίαν, συναισθανόμεθα ὅμως πλήρως τὴν ἀξίαν, ποῦ ἔχει τὸ ἔργον μας διὰ τὴν προσωπικὴν μας πνευματικὴν ὑπόστασιν—τὴν ὑπερηφάνειαν, ὅτι εἴμεθα σύντροφοι καὶ ἑρμηνεῖς τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ νοῦ, τὴν εὐτυχίαν μιᾶς διακονίας, ποῦ ἐξευγενίζει καὶ ἐξωραΐζει ὁ ἔρωτα, τὴν ἀγαθὴν ἐλπίδα, ὅτι ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἴσως—κατὰ τὸν Πλάτωνα—ἐπὶ τὸ πολὺν πέλαγος τετραμμένος τοῦ καλοῦ καὶ θεωρῶν πολλοὺς καὶ καλοὺς λόγους καὶ μεγαλοπρεπεῖς τίττει καὶ διαροήματα ἐν φιλοσοφίᾳ ἀφθόνῳ.

Μ' αὐτὴν τὴν ἐλπίδα ἐγίναμεν φιλόλογοι.

Μ' αὐτὴν τὴν ἐλπίδα, Κύριοι Φοιτηταί, χαιρετίζω τὴν πρώτην μας γνωριμίαν.

Ἡ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Ἡ ἸΔΕΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *

Böhm-Bawerk, Kapital und Kapitalzins, I. Band, Innsbruck, 1914. — *Τοῦ αὐτοῦ*, Macht oder ökonomisches Gesetz?, ἐν «Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung», Band 26. — *Bücher*, *Karl*, Volkswirtschaftliche Entwicklungsstufen, ἐν «Grundriss der Sozialökonomik», I. Abt., I. Teil, Tübingen 1924. — *Dobretsberger*, J., Historische und soziale Gesetze, ἐν «Handwörterbuch der Soziologie», Stuttgart 1931. — *Durkheim*, *Emile*, Les règles de la méthode sociologique, Paris 1927. — *Eulenburg*, F., Über Gesetzmässigkeiten in der Geschichte, ἐν «Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», Band 36. — *Froyer*, *Hans*, Typen und Stufen der Kultur, ἐν «Handwörterbuch der Soziologie», Stuttgart 1931. — *Cornéllissen*, *Christian*, Théorie de la valeur, Paris 1913. — *Gide et Riste*, Histoire des doctrines économiques, Paris 1913. — *Honigshelm*, *Paul*, Die geistesgeschichtliche Stellung der Anthropologie, Ethnologie, Urgeschichte und ihrer Hauptrichtungen, ἐν «Festschrift, Publication d'hommage offerte au P. W. Schmidt», Wien 1928. — *Καλιτσουνάκι*, *Δημ.*, Ὁ Werner Sombart καὶ ἡ συστηματοποίησης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, εἰς «Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», ἔτος 10., τεύχος I'. — *Κανελλοπούλου*, *Παναγ.*, Ἱστορία καὶ κριτικὴ τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν, Μέρος πρῶτον, τεύχος πρῶτον, ἐν Ἀθήναις 1929. — *Τοῦ αὐτοῦ*, Κάρλοσ Μάρξ, συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν, ἐν Ἀθήναις 1931. — *Τοῦ αὐτοῦ*, Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis, ἐν «Ar-

* Παραπέμποντες ἐν τῷ κειμένῳ εἰς σελίδας τῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ μνημονευομένων ἔργων, δὲν θὰ ἐπαναλαμβάνωμεν τὸν τίτλον τούτων. Κατ' ἐξαιρέσειν θὰ σημειώμεν τὴν πρώτην τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὸν τίτλον λέξεων, ἐφ' ὅσον θὰ πρόκειται περὶ ἔργου συγγραφέως, τοῦ ὁποίου τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ μνημονεύμενα ἔργα εἶναι πλείονα τοῦ ἐνός.

chiv für angewandte Soziologie», III. Band, Heft 2. — *Toῦ αὐτοῦ*, Die Grundrichtungen der Gesellschaftslehre Lorenz v. Steins, ἐν «Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie», Band 39, Heft 3/4. — *Toῦ αὐτοῦ*, Ἡ σύγχρονος κοινωνία καὶ τὰ προβλήματα της (συμβολὴ εἰς τὴν συστηματικὴν κοινωνιολογίαν), ὑπὸ ἐκτύπωσιν. — *Marx, Karl*, Misère de la Philosophie, Paris 1922. — *Toῦ αὐτοῦ*, Zur Kritik der politischen Ökonomie, Berlin 1924. — *Toῦ αὐτοῦ*, Das Kapital, I. Band, Hamburg 1909. — *Oppenheimer, Franz*, System der Soziologie, Band IV, Abt. I, Jena 1929. — *Roscher, Wilhelm*, System der Volkswirtschaft, I. Band: Grundlagen der Nationalökonomie, Stuttgart 1879. — *Salin, Edgar*, Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Berlin 1929. — *Salz, Arthur*, Macht und Wirtschaftsgesetz, Berlin 1930. — *Schmidt und Koppers*, Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, Regensburg 1924. — *Schmoller, Gustav*, Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre und -methode, ἐν «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», III. Aufl., Band 8, Jena 1911. — *Schumpeter, J.*, Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte, ἐν «Grundriss der Sozialökonomik», I. Teil, Tübingen 1924. — *Smith, Adam*, Untersuchung über Natur und Ursachen des Volkswohlstandes, Jena 1923. — *Sombart, Werner*, Die drei Nationalökonomien, München und Leipzig, 1930. — *Toῦ αὐτοῦ*, Nationalökonomie, ἐν «Weltwirtschaftliches Archiv», 30 Band, Heft 1. — *Stein, Lorenz*, Geschichte der sozialen Bewegung, Band I, München 1921. — *Toῦ αὐτοῦ*, System der Staatswissenschaften, Stuttgart und Augsburg 1856. — *Σφουρῆ, Κ. Δ.*, Γεωοικονομία καὶ οἰκονομία, εἰς «Ἀρχαίων οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», ἔτος 10, τεῦχος I'. — *Tarde, Gabriel*, Les lois sociales, Paris 1921. — *Wieser, Fr. v.*, Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft, ἐν «Grundriss der Sozialökonomik», I. Abt, II. Teil, Tübingen 1924. — *Walras, M. E. L.*, Éléments d'économie politique pure, Paris 1926. — *Weber, Alfred*, Ideen zur Staats- und Kultursoziologie, Karlsruhe 1927. — *Toῦ αὐτοῦ*, Kultursoziologie, ἐν «Handwörterbuch der Soziologie», Stuttgart 1931. — *Weber, Max*, Wirtschaft und Gesellschaft, ἐν «Grundriss der Sozialökonomik», III. Abt., Tübingen 1921 κλπ. — *Toῦ αὐτοῦ*, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1922. — *Zολώτα, Σεν.*, Ἡ θεωρία τοῦ Bücher περί οἰκονομικῶν σταδίων καὶ ἡ παγκόσμιος οἰκονομία, Θεσσαλονίκη 1930. — Τὰ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σημειώματι μνημονευόμενα βιβλία δὲν ἀποτελοῦν τὰ μόνα, εἰς τὰ ὅποια θίγονται προβλήματα σχετικὰ πρὸς τὰ ἐν τῇ κατωτέρῳ πραγματείᾳ ἀναπτυσσόμενα, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἰδιαιτέρως ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

1.—Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τείνει νὰ ἀποξενωθῇ πλήρως ἀπὸ τοῦ ἀληθοῦς καὶ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου ἀνταποκρινομένου προσορισμοῦ της. Ἡ τίσις βεβαίως αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶς τυχαία, δηλαδή δὲν ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς λόγους συνδεομένους

πρὸς τὰς ἀτομικὰς κλίσεις τῶν περὶ τὴν οἰκονομίαν ἀσχολουμένων συγχρόνων ἐρευνητῶν. Τὸ ὅτι, εὐρυνθέντος τοῦ κύκλου τῶν οἰκονομικῶν μελετῶν, ἰδίᾳ δὲ τοῦ κύκλου τῶν ἀκαδημαϊκῶς περὶ τὴν οἰκονομίαν ἀσχολουμένων, εἰσεχώρησαν κατ' ἀνάγκην εἰς αὐτὸν καὶ ἄνθρωποι ξένοι πρὸς τὰ θεμελιώδη θεωρητικὰ προβλήματα της (ἄνθρωποι ἀριερωμένοι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν), ταῦτα βεβαίως συνέβαλεν ὡσαύτως εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ φαινομένου, ἀπὸ τῆς πιστοποιήσεως τοῦ ὁποίου ὀρμήθημεν ἀνωτέρω. Ὁ κύριος ὅμως λόγος, ὅστις προεκάλεσε τὴν σημειουμένην ἀποξένωσιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ προσορισμοῦ της, εἶναι ἄλλος. Οὗτος συνδέεται πρὸς τὴν ὅλην κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκειται ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς μας. Διὰ νὰ νοηθῇ τοῦτο πλήρως πρέπει νὰ ἀντιπαρατάξωμεν τὴν κατάστασιν ταύτην πρὸς ἐκείνην, ἡ ὁποία ἐκράτει καθ' ἣν ἐποχὴν ἐγεννήθη ἢ μᾶλλον ἀπεκρυστάλλωθη ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ὡς ἀὐτοτελὴς κλάδος ἐρεύνης.

2.—Πότε ἐσημειώθη ἡ ἀποκρυστάλλωσις, περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁ λόγος; Ἐὰν ὀρίσωμεν τὴν ἐμποροκρατίαν ὡς τὴν κατεύθυνσιν ἐκείνην τοῦ πνεύματος, δι' ἧς ἐπετεύχθη ἡ ἀποκρυστάλλωσις τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ὡς ἀὐτοτελοῦς κλάδου ἐρεύνης, θὰ περιπέσωμεν εἰς σφάλμα βαρύτερον. Ὁ *Bodinus*, ὁ ὁποῖος συμβολίζει καθαρότατα τὴν μετάβασιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Μεσαίωνος εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως, εἶναι, ὡς γνωστόν, ἄχι μόνον ἐκεῖνος, ὅστις ἐνεκαινίασε τὴν νεωτέραν πολιτειολογίαν, δημιουργήσας πρῶτος καὶ τὸ πρόβλημα τῆς κυριαρχίας τῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξεπορεύθησαν αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἐμποροκρατίας. Ἡ πολιτεία ἐμφανίζεται συμφῶνως πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτας ὡς ὁ μόνος ἑυθυμστὴς αὐτῆς ταύτης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἐὰν διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως ἦρθῃ ἡ ἐξάρτησις τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου ἀπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ, τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τῆς θεολογίας καὶ ἐκκλησίας, ἐξάρτησις, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ θεωρητικὰ συστήματα τῶν σχολαστικῶν τοῦ Μεσαίωνος, ἡ ἄρσις τῆς ἐξαρτήσεως ταύτης δὲν ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀὐτονόμησιν τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς περὶ αὐτὴν

ἀσχολουμένης ἐπιστήμης. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐθεώρει τὴν οἰκονομίαν ἢ Ἀγαγέννησις, διαφέρει ἀπὸ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐθεώρει ταύτην ὁ Μεσαίωγ, μόνον ὡς πρὸς τὸ ἔξης σημεῖον: ὅτι τὴν θεολογίαν ἐξετόπισεν ἢ πολιτειολογία. Τὴν θέσιν τῆς ὀρησικείας κατέλαβεν ἢ πολιτεία. Ἡ οἰκονομία ἐμφανίζεται ὑποτεταγμένη ὄχι πλέον εἰς τὴν θεολογίαν, ἀλλ' εἰς σκοποὺς πολιτικούς. Ἐὰν ὀνόμασαν οἱ ἐμποροκράται τὴν περὶ τὴν οἰκονομίαν ἀσχολουμένην ἐπιστήμην «πολιτικὴν οἰκονομίαν», τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν λόγον, ὅτι ὁ τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἐγκαινιάσας *Antoine de Montchrestien* ἤθελε νὰ ἐμφανίσῃ τὴν «νέαν» ταύτην ἐπιστήμην ὡς τὴν ἐξασφαλίζουσαν τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν εὐτυχίαν οὐχὶ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τῆς πολιτείας. Ἡ ἔννοια τῆς ἰδιωτικῆς ἢ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς «λαϊκῆς» οἰκονομίας ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς ἐμποροκράτας. Ὅτι μάλιστα χαρακτηριστικώτερον: οἱ ἐμποροκράται δὲν συνέτιξαν γενικὰ οἰκονομικὰ συστήματα, ἀλλ' ὀρμώμενοι θεωρητικῶς ἀπὸ πολιτειολογικῶν μόνον ἀρχῶν, συνέτασσαν ἀπλῶς εἰδικὰς προτάσεις πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν συμφερόντων ὀρισμένου πάντοτε κράτους, τοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου ἦσαν ὑπῆκοοι καὶ εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ὁποίου ἦσαν πολλάκις καὶ ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσιακῆς τῶν θέσεως τεταγμένοι.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται, ὅτι οἱ ἐμποροκράται δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς ἐγκαινιάσαντες τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην ὡς αὐτοτελῆ κλάδον ἐρεῖνης. Περισσότεραν αὐτοτέλειαν ἐμφανίζουν ὀρισμένοι τῶν εἰς τὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλους παρεμβιλλομένων περὶ οἰκονομίας σκέψεων (εἰάν ὄχι ἢ περὶ «νομίσματος» θεωρία του, πάντως αἱ περὶ ἀξίας καὶ χρήσεως παρατηρήσεις του) καὶ αἱ ὑπὸ τῶν ἐμποροκρατῶν συνταχθεῖσαι μελέται. Ὡς οἱ ἐγκαινιάσαντες τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην ὡς αὐτοτελῆ κλάδον ἐρεῖνης δέον νὰ θεωρηθῶν οἱ φυσιοκράται, ἰδίᾳ δὲ οἱ τὸν *homio oeconomicus* ἐρευνῶντες καὶ τὸ ἐξωτικὸν τοῦτο ὄν εἰς αὐτοτελὲς «ἰδανικὸν» κριτήριον πείσεως οἰκονομικῆς δράσεως ἀναγαγόντες ἀντιπρόσωποι τῆς φιλελευθέρας κλασσικῆς σχολῆς. Οὔτε οἱ ἐμποροκράται, οὔτε οἱ τὸ πρῶτον τὰς ἀρχὰς αὐτῶν κριτικῶς ἀντιμετωπίσαντες (οἱ Γάλλοι *Boisguillebert, Vauban, Cantillon, D'Argenson* καὶ οἱ Ἄγ-

γλοι *North, Petty* καὶ ἄλλοι), ὧν οἱ πλείστοι ὑπεστήριξαν ἀρχὰς ἀντιθέτους πρὸς τὴν ἐμποροκρατίαν μόνον καὶ μόνον ἐφ' ὅσον ἐξυπηρετοῦντο τοιοῦτοτρόπως τὰ ἰδιωτικά αὐτῶν συμφέροντα, κατώρθωσαν νὰ δημιουργήσουν συστηματικὴν καὶ αὐτοτελῆ οἰκονομικὴν ἐπιστήμην. Ὡς ὁ πρῶτος, πρὸς τὸ ἄνομα τοῦ ὁποίου συνδέεται ἡ δημιουργία τοιαύτης ἐπιστήμης δέον νὰ χαρακτηρισθῇ (καὶ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν πλείστων ἱστορικῶν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης), ὁ *François Quesnay*. Τόσον ὁ ἰδρυτὴς οὗτος τῆς φυσιοκρατίας, ὅσον καὶ οἱ ἰδρυταὶ καὶ κύριοι ἀντιπρόσωποι τῆς κλασσικῆς σχολῆς, οἱ *Adam Smith, Robert Malthus* καὶ *David Ricardo*, ἐμφανίζονται ἐρευνῶντες συστηματικῶς καὶ αὐτοτελῶς τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα καὶ ὀρμώμενοι πρὸς τοῦτο ἐξ ὀρισμένων ἰδανικῶν κριτηρίων, τοῦ «*ordre naturel*» οἱ φυσιοκράται, τῆς ἰδέας τοῦ «*homio oeconomicus*» οἱ κλασσικοί. Ἀνεξαρτήτως τῶν μειονεκτημάτων, τὰ ὁποῖα προήλθον κατ' ἀνάγκην ἐκ τῆς τοιαύτης «ἀξιολογικῶς» μονομεροῦς ἐρεῖνης, μειονεκτημάτων συνισταμένων κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι διὰ τῆς ἐρεῖνης ταύτης ἐνεφανίσθη ἐν πολλοῖς ἢ οἰκονομία ὡς ἐκτὸς χρόνου κινουμένη ἢ μᾶλλον ἀπλῶς κειμένη, διὰ τῶν φυσιοκρατῶν καὶ κλασσικῶν ἐπετεύχθη πάντως ἡ ἀναγωγὴ τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου εἰς ἀντικείμενον συστηματικῆς παρατηρήσεως. Οἱ *Lorenz von Stein* καὶ *Karl Marx* ἀπήλλαξαν μάλιστα μετὰ ταῦτα τὴν νέαν ταύτην ἐπιστήμην ἀπὸ τῶν μειονεκτημάτων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὁ λόγος, τοιοῦτοτρόπως δὲ ὑπετάγη μὲν ὀριστικῶς πλέον καὶ πλήρως ἢ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ὑπὸ γενικώτερα κοινολογικὰ κριτήρια, κατοχυρώθη ὅμως ἐξ ἐπόψεως συστηματικῆς ἀπὸ πείσεως διεσπάρσεως στοιχείων ξένων πρὸς τοὺς καθαρῶς θεωρητικῶς αὐτῆς σκοποὺς.

β.—Ποῖοι ἦσαν οἱ θεωρητικοὶ σκοποί, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁποίων ἐγεννήθη ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη;

Ἡ τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην δημιουργήσασα φυσιοκρατικὴ, ἰδίᾳ δὲ ἡ κλασσικὴ σχολὴ ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη εἰς ἐποχὴν ἐξαιρετικῶς κρίσιμον διὰ τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Πρόκειται περὶ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ κεφαλαιοκρατία, διελθοῦσα τὸ στάδιον τῆς παιδικῆς τῆς ἡλικίας (ἡλικίας, καθ' ἣν εἶχεν ἀνάγκην

τῆς ἀμέσου καὶ σχεδὸν δικτατορικῆς κηδεμονίας τοῦ κράτους, τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας), ἐχειραφετήθη ἀπὸ τῆς πολιτείας, ἐνεφανίσθη ὡς παράγων ξένος πρὸς αὐτὴν καὶ ἐνόμισεν, ὅτι, ἀπαλλασσομένη τῆς ἐξουσίας τῶν πολιτικῶς ὀργανωμένων ἀνθρώπων, ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ ἑαυτὴν ὡς τελούσαν ὑπὸ ἰδιόρρυθμόν τινα νομοτέλειαν συγγενῆ πρὸς ἐκείνην, ἣ ὅποια κυβερνᾷ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ φορεὺς τῆς κεφαλαιοκρατίας καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν συνδεθείσης προόδου τῆς τεχνικῆς, ἢ ἀστικῆς τάξης, εὐρισκομένη εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀγωνιζομένης καὶ δὴ ἐπιτυχῶς ἀγωνιζομένης τάξεως, ἐπίστευεν ἀκόμη (διότι εἶχε συμφέρον νὰ πιστεύῃ) εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐθεώρει μάλιστα ταύτην ἐξενουμένην μέχρι σημείου, ὅπου ἀσφαλῶς δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξις, δηλαδὴ ἐθεώρει ταύτην διέπουσαν ὄχι μόνον τὴν σφαῖραν τοῦ τεχνικοῦ, μηχανικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν σφαῖραν τοῦ ψυχοπνευματικοῦ καὶ τὸ καλλιτέχνημα ὡς κυρίαν αὐτοῦ ἐκδίλωσιν γνωρίζοντος πολιτισμοῦ.

Ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν αὐτῆς τῆς πίστεως, δι' ἣς κατὰ περιάδοξον τρόπον παρεμερίσθη ἡ δύναμις τοῦ μεγάλου καὶ δημιουργικοῦ ἀτόμου διὰ νὰ ἀννηθῇ ἐπὶ τεχνητῶς κατασκευασθέντος βιῶθου τὸ συναλλασσόμενον καὶ συμβαλλόμενον μικρὸν «ἄτομον» τῆς καθημερινῆς ζωῆς (ὑπ' αὐτὴν μόνον τὴν ἔννοιαν δέον νὰ νοηθῇ ὁ ὑπὸ τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐγκαινισθεὶς «ἄτομικισμός»), ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν λοιπὸν αὐτοῦ τοῦ «ἄτομικισμοῦ» ἐδημιουργήθησαν τὰ συστήματα τῶν φυσιοκρατῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς κλασσικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τὰ θεμελιώδη προβλήματα, εἰς τὴν λύσιν τῶν ὁποίων ἀπέβλεψαν τὰ συστήματα ταῦτα, ἐπήγασαν ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ συγκροτηθῇ «ἰδανικῶς» (καὶ ὡς ἰδανικὰ κριτήρια ἐχρησίμευσαν εἰς μὲν τοὺς φυσιοκράτας τὸ «ordre naturel», εἰς δὲ τοὺς κλασσικοὺς ὁ «homo oeconomicus») ἡ οἰκονομία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ ὡς ἄνω ὀρισθέντος ἄτομικισμοῦ. Οἱ κλασσικοί, οἱ ὅποιοι εἶχαν ὑπερνικήσει τὴν μονομέρειαν τῶν φυσιοκρατῶν, μονομέρειαν, ὑπ' ἣν ἐνεφανίσθη μόνον ἡ τάξις τῶν ἀγροτῶν ὡς classe productive, ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐκτιμῶσιν αὐτὴν ταύτην τὴν ἀνωτέραν ἀποστολὴν τῆς ἐργατικῆς τάξεως, περιλαβόντες καὶ αὐτὴν (ἢ μᾶλλον: ἰδίως αὐτὴν) ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς «τάξεως

τῶν βιομηχανῶν». Ἡ ἰδέα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν βίβιν, ἀπ' ἣς ὠρμήθη ἡ ἰδανικῶς ζητηθεῖσα συγκρότησις τῆς νέας οἰκονομίας. Τοιοῦτοτρόπως ἐνεφανίσθησαν οἱ κλασσικοὶ—χωρὶς βεβαίως νὰ ἔχουν συνείδησιν τοῦ ὀρθοῦ μεθοδολογικοῦ ὀριμητηρίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δέον νὰ θεωρηθοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς ἐκανήσαντες—μελετῶντες τὴν πραγματικότητα τῆς οἰκονομίας ἐπὶ τῇ βίβει ὀρισμένων ἰδανικῶν τύπων, τοὺς ὁποίους, ἂν καὶ δὲν εἶδον ὡς τοιαύτους εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐσχημάτισαν ἐν τούτοις διὰ γενικεύσεως τῶν νοημάτων, τὰ ὅποια πάντως ἐχρησίμευσαν ὡς κίνητρα (ἐν πολλοῖς μάλιστα ὡς κίνητρα συνειδητὰ) τῆς οἰκονομικῆς δράσεως τῆς δημιουργουμένης ἀστικῆς κοινωνίας. Τὸ ἔργον τῶν πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἔργον μεγαλειῶδες. Ἡ ὑπὸ τοῦ *Martine* γενομένη εἰς βάρος τοῦ ἔργου τῶν κριτικῆ ἐσήμανεν ἁπλῶς (καὶ εἰς τοῦτο ἄλλως τε ἀπέβλεψε μόνον ὁ κατὰ βάθος ὡς συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τῶν ἐμφανισθεῖς *Martine*) συνειδητοποίησαν τοῦ ὀρθοῦ μεθοδολογικοῦ κριτηρίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὠρμήθησαν (χωρὶς ἴσως νὰ ἔχουν συνείδησιν τούτου) οἱ κλασσικοί. Οὗτοι ἐνόμισον (ἐξαιρέσει ἐλαχίστων νεωτέρων καὶ μεθοδολογικῶς ἠσκημένων ἀντιπροσώπων τῆς κλασσικῆς σχολῆς, ὡς ὁ *Bayeol*), ὅτι τὰ διάφορα «ἰδανικὰ κριτήρια», ἐπὶ τῇ βίβει τῶν ὁποίων παρετήρουν καὶ ἔκρινον τὴν πραγματικότητα, οὐκ ἦτο δυνατόν νὰ ἰσχύσουν ὡς κριτήρια διὰ πᾶσαν ἐν γένει οἰκονομικὴν πραγματικότητα. Μὴ ἔχοντες συνείδησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ κριτήρια αὐτὰ ἐσχημάτισθησαν δι' ἰδανικῆς γενικεύσεως νοημάτων, ἅτινα ἦντλησαν οὗτοι ἐκ τῆς δράσεως τῶν ἀνθρώπων ὀρισμένης ἐποχῆς, ἐνεφανίσθησαν ἀνάγοντες ταῦτα εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀπολύτου καὶ ὑπεριστορικοῦ. Ὁ *Martine* ὑπερενόησε τὴν πλάνην αὐτὴν καὶ ὑπερενόησε μάλιστα ταύτην εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος δὲν εἶχεν ἀκόμη ὀδηγήσει εἰς τὴν ἀχρήστευσιν τῶν ὑπὸ τῶν κλασσικῶν δημιουργηθέντων κριτηρίων. Ὁ «μονοπωλιακὸς καπιταλισμός», ὁ ὁποῖος ἤρξατο ἀναπτυσσόμενος κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δὲν εἶχεν ἀκόμη, καθ' ἣν ἐποχὴν συνέγραψεν ὁ *Martine* τὰ οἰκονομολογικὰ αὐτοῦ ἔργα, περιορίσει τὴν ἰσχὺν τοῦ κριτηρίου τῆς «ἀξίας», τὸ ὁποῖον ἐδημιούρ-

γησαν οἱ κλασσικοὶ καὶ υἱοθέτησεν ὁ *Mare*, κριτηρίου, τὸ ὁποῖον ἰσχύει μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸν βασιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐλευθέρου ἀπλῶς συναγωνισμοῦ καπιταλισμῶν. Καὶ ὅμως: πρὶν ἢ περιορίσει ἢ πραγματικότης τὴν ἰσχὺν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κριτηρίων, ἐδίδαξεν ὁ *Mare*, ὅτι ταῦτα δεόν νὰ θεωρηθοῦν μόνον ὡς σχετικὰ, δηλαδή ὡς δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένον οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν καθεστῶς.

Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς λεγομένης «ὑποκειμενικῆς» ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἐπιστήμῃ κατευθύνσεως ἐκινήθησαν — ἂν καὶ ἐνεφανίσθησαν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς κλασσικοὺς καὶ πρὸς τὴν σοσιαλιστικὴν συμπλήρωσιν τοῦ οἰκοδομήματος τῶν κλασσικῶν — ἐν τῷ κύκλῳ τῶν αὐτῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐγέννησαν κατ' ἀρχὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην. Ὁ *Fr. von Wieser* ἐνεφανίσθη ἐπιδιώκων συνειδητῶς τὴν ἀναγέννησιν τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων τῆς οἰκονομίας, προβλημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἤδη ἀρχίσει νὰ ὑποχωροῦν πρὸ τῶν πρακτικῶν λύσεων τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς (πρόβλ. σ. IX). Τὸ ὅτι ἡ λύσις, τὴν ὁποίαν ἔδωκαν οἱ «ὑποκειμενισταὶ» εἰς τὸ κεντρικὸν αὐτῶν πρόβλημα ἦτο τοιαύτη, ὥστε μετετέθη οὐσιαστικῶς ἢ προσοχὴ των ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς «ἀξίας» εἰς τὴν ἐννοίαν μᾶλλον τῆς «τιμῆς», δηλαδή εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς δημιουργεῖται ἢ τιμὴ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν, τοῦτο δὲν προεκάλεσεν οὐσιώδη μετατόπισιν τοῦ ἐδίαφους, ἐφ' οὗ ἀνέκαθεν κινεῖται ἡ οἰκονομικὴ σκέψις. Τὸ μόνον οὐσιώδες μεθοδολογικὸν μειονέκτημα τῶν «ὑποκειμενιστῶν» (συγκεκριμένως δὲ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς θεωρίας περὶ τοῦ ὄριου ὠφελιμότητος) συνίσταται — ὡς εἶχομεν καὶ ἄλλοτε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσωμεν — εἰς τοῦτο: ὅτι ἐθεώρησαν τὸ περὶ ἀξίας σχῆμα των ὡς ὑπεριστορικόν, δηλαδή ὡς ἰσχύον ἐν σχέσει πρὸς πᾶσαν ἐποχὴν, πρὸς πᾶν οἰκονομικὸν καθεστῶς. Ὁ *Schumpeter* χαρακτηρίζει μάλιστα τὸ μεθοδολογικὸν τοῦτο μειονέκτημα ὡς τὸ κύριον «πλεονέκτημα» τῆς ὑποκειμενικῆς περὶ ἀξίας θεωρίας (σ. 118). Τὸ ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ μίᾳ καὶ τῇ αὐτῇ περιόδῳ λειτουργοῦντα οἰκονομικὰ συστήματα ἰσχύουν διάφορα κριτήρια ἀξίας, τὸ ὅτι ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ πλαισίῳ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας ἢ ἀξία

τῶν μονοπωλιακῶς παραγομένων ἐμπορευμάτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ κριτηρίου, τὸ ὁποῖον εἶναι διάφορον ἐκείνου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐξαρτᾶται ἢ ἀξία τῶν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ παραγομένων ἀγαθῶν, πάντα ταῦτα δὲν ἐλήφθησαν πλήρως ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν δημιουργησάντων τὴν ὑποκειμενικὴν περὶ ἀξίας θεωρίαν. Ἐξαιρέσει μάλιστα ἐλαχίστων, ἰδίᾳ τοῦ *Friedrich von Wieser*, ὁ ὁποῖος τονίζει ῥητῶς (σ. 9 κ. ἐ.), ὅτι τὸ ὑποκειμενικὸν περὶ ἀξίας σχῆμα ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἰδανικὸν τύπον (δηλαδή τύπον μὴ ταυτιζόμενον πλήρως πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἐξιδανικεύοντα αὐτήν), οἱ πλεῖστοι τῶν ὑποκειμενιστῶν δίδουν εἰς ἡμᾶς τὸ δικαίωμα — ἐφ' ὅσον δὲν τονίζουν ῥητῶς τὸ ἐναντίον — νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι θεωροῦν τὰ σχήματί των ὡς πιστῶς ἀπεικονίζοντα τὴν πραγματικότητα. Τὸ τελευταῖον τοῦτο θὰ ἔπρεπε — ἰδίᾳ μετὰ τὰ λογικῶς ἀκλόνητα πορίσματα τῶν μεθοδολογικῶν ἐρευνῶν τοῦ *Max Weber*, πορίσματα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται εὐτυχῶς ἰδιαιτέρως ἐπιχεράσαντά τὸν *Fr. von Wieser* — νὰ μὴ συμβαίνει. Πάντως τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ — καὶ ἐὰν ἀκόμη θεωρηθοῦν, ὅπως θεωροῦνται ὑφ' ἡμῶν, ὡς βαρύνοντα τὴν ὑποκειμενικὴν σχολὴν — δὲν εἶναι ἱκανά, ὅπως ἐμφανίσουν ταύτην ὡς ἀποκλίνουσαν τοῦ ἀληθοῦς καὶ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου ἀνταποκρινόμενου προορισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Πρόκειται περὶ «μεθοδολογικῶν» ἀπλῶς κυριατωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα περιέπεσεν ἐν μέρει ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος σχολὴ ἐν τῷ ὑπερβολικῷ αὐτῆς ζήλῳ, ὅπως ἐκπληρώσῃ τὸν ἀληθῆ ἀκριβῶς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης προορισμῶν. Ἐάν, ἀρχόμενοι τῆς παρουσίας πραγματείας, εἴπωμεν, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τείνει σήμερον νὰ ἀποξενωθῇ τοῦ προορισμοῦ της, δὲν εἶχομεν ὑπ' ὄψιν νὰ ἀποδώσωμεν τὴν τάσιν αὐτὴν εἰς τὴν σχολὴν τῶν ὑποκειμενιστῶν. Ἡ τάσις αὐτὴ συνδέεται πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους ἐκείνους τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὁποῖοι, μὴ ἐκιννοῦντες καὶ ἀπὸ θεωρητικῶν ὀρμητηρίων, ἐγκαταλείπουν πλήρως τὰ προβλήματα, χάριν τῶν ὁποίων ἐγεννήθη ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὡς ἐπιστήμη, καὶ ἐπιδίδονται εἰς συζητήσεις ζητημάτων ξένων πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἢ μᾶλλον ζητημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς ἀντικείμενα ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης μόνον

καὶ μόνον ἐὰν ἤρευνῶντο ἐπὶ τῇ βάσει ὄχι πρακτικῶν σκοπιμότη-
των, ἀλλ' ὠρισμένων καὶ σταθερῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν. Ἐὰν ἤρευ-
νῶντο ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει τοιούτων ἀρχῶν, θὰ ἐπετυγχάνετο μάλ-
ιστα καὶ ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου κυρίως στεροῦνται αἱ περὶ ὧν ὁ λό-
γος ἔρευναι, θὰ ἐπετυγχάνετο τουτέστιν ὁ συνυφασμὸς τῶν φαινο-
μένων ὑπὸ γενικωτέραν ἀρχὴν καὶ δὲν θὰ ἐλύοντο προβλήματα,
ἅτινα ἀναφέρονται κυρίως εἰς ποιοτικὰς σχέσεις, δι' ἀριθμῶν καὶ
ποσοτικῶν σχημάτων*. Αἱ κατευθύνσεις, δι' ὧν ἀπέκλινεν ἡ οἰκονο-

* Ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν ἀφορᾷ ἐν γένει καὶ ὡς τοιαύτας τὰς λεγομέ-
νας «ποσοτικὰς θεωρίας», δηλαδὴ ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι (κατ' ἀρχὴν τοῦλάχιστον)
παριστοῦν ὡς ἀντιστρόφως ἀνάλογον τὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς ποσότητος τοῦ χρή-
ματος καὶ τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος ἢ (ὑπερ τὸ αὐτὸ) ὡς ἀνάλογον τὴν σχέσιν
μεταξὺ τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος καὶ τοῦ μεγέθους, τοῦ ἕτους τῶν τιμῶν.
Αἱ θεωρίαι αὗται, αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται, ἐὰν ὄχι εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, πάντως
εἰς τὸν Ἰωάννην Βοδέινους, συγκεκριμένως ὅμως καὶ κυρίως εἰς τὸν ἐκ τῶν
νεωτέρων κλασσικῶν *J. St. Mill*, δὲν σημαίνουν κατ' ἀνάγκην παραγνώρισιν
τοῦ «ποιοτικοῦ» περιεχομένου τῆς ζωῆς. Αἱ θεωρίαι αὗται ἐγεννήθησαν καὶ
ἀνεπτύχθησαν κυρίως ἐξ ἀφορμῆς τῆς «λεγομένης» ἐπαναστάσεως τῶν τιμῶν,
ἡ ὁποία ἐσημειώθη πρὸ πάντων κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΙ' αἰῶνα, δηλαδὴ ἐγεννήθη-
σαν ὡς ἀπλὴ πιστοποίησις (καὶ δὴ κυρίως ὡς πιστοποίησις καὶ ὑλαγώτερον ὡς
ἐρμηνεία) ὠρισμένου ἱστορικοῦ φαινομένου. Ὡς τοιαύτη δὲ πιστοποίησις ἀπο-
τελεῖ ἡ ποσοτικὴ θεωρία — ὅπως νομίζει ὁ *S. P. Allmann* ἐν τῷ εἰδικῶς
ἀναφερομένῳ τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ ἀρθρῷ του ἐν τῇ προτελευταίᾳ ἐκδόσει τοῦ
«Handwörterbuch der Staatswissenschaften» καὶ ὅπως ἐτόνισε μετὰ τὸν
Allmann καὶ ὁ *Fr. v. Wieser* (σ. 204) — τὴν μόνην καὶ μέχρι τοῦδε τοῦλά-
χιστον μὴ ἀντικατασταθεῖσαν διατύπωσιν, δι' ἧς περιεγράφη θεωρητικῶς ἡ
σχέσις μεταξὺ τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος καὶ τοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν. Τὸ
τελευταῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον παραδέχεται κατ' ἀρχὴν καὶ ὁ *Somihart* εἰς τὴν
ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ καπιταλισμοῦ, εἰς ἣν προβαίνει (*Der
moderne Kapitalismus*, I. Band, σ. 549 κ.ε.) ἀναγνωρίζει αὐτὸς οὕτως ὁ
Max Weber, ὁ ὁποῖος τονίζει μάλιστα συγκεκριμένως, ὅτι, ὡς οὐδέποτε «χον-
δροειδής» καὶ ἐὰν εἶναι ὁ χαρακτήρ τῶς παλαιῶν ποσοτικῶν θεωριῶν, εἶναι
ἀναμφισβήτητον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ «κληρονομική» πολιτικὴ (κατ' ἀκολουθίαν :
ὄχι μόνον ἡ αὔξησις τῆς παραγωγῆς χρυσοῦ, ἀλλ' αὕτη αὕτη ἡ πληθωρικὴ ἔκ-
δοσις χαρτονομίσματος) γεννᾷ κατ' ἀνάγκην τὸν κίνδυνον τῆς πτώσεως τῆς
ἀξίας τοῦ νομίσματος καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ὑπόσεως τῶν τιμῶν (*Προβλ.
Wirtschaft und Gesellschaft*, σ. 113). Παρὰ τὸ γεγονός λαμπρὸν, ὅτι αἱ πα-
λαιαὶ ποσοτικαὶ θεωρίαι, ἐν τῇ «χονδροειδεῖ» οὕτως εἶναι σχηματικότητι των,
παρεῖδον τοὺς μειοῦντας τὴν σημασίαν τῆς κυκλοφορίας καὶ κινήσεως τοῦ
χρήματος παράγοντας καὶ θεσμούς τῆς πίσσεως καὶ ἀπεπύρηναν ὡς ὑπὲρ τὸ
δέον ἀπλὴν τὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς ποσότητος τοῦ χρήματος καὶ τοῦ ἐπιπέδου

μικῆ ἐπιστήμῃ τοῦ θεωρητικοῦ προσορισμοῦ τῆς, ἀναπτυχθεῖσαι ἐν
Ἀμερικῇ καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κατὰ βάθος ἀρνούμενου
τὴν ἐπιστήμην ἀμερικανικοῦ πραγματισμοῦ, εἰσέδυσαν καὶ εἰς τὴν
εὐρωπαϊκὴν ἐπιστήμην.

4. — Οἱ λόγοι βεβαίως, αἱ ὁποῖαι προσεκάλεσαν τὴν περὶ ἧς ὁ
λόγος ἀπόκλισιν, δὲν εἶναι — καὶ τοῦτο ἐτονίσθη ἤδη ἐν ἀρχῇ τοῦ
παρόντος δοκιμίου — ἀπλῶς τυχαῖοι. Οὗτοι συνδέονται καὶ πρὸς
τὴν ἕλην κοινωνικὴν, πνευματικὴν καὶ οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς
ἐποχῆς μας. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐποχὴν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγεν-
νήθη καὶ ἠνδρώθη ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἐποχὴν, ἡ ὁποία — διε-
πομένη ὑπὸ αἰσιοδοξίας καὶ δὴ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ὑπὸ με-
γαλομανίας — ἔδιδε τὸ δικαίωμα εἰς τὸν ἐρευνητὴν νὰ βλέπῃ διὰ
τῆς φαντασίας του τὴν πραγματικότητα προσαρμοζομένην εἰς τὰ
τολμηρότερα τῆς θεωρίας σχήματα, ἢ ἐποχὴ, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζῶ-
μεν ἀπαιτεῖ θυσίαν, ἀνταπάρνησιν, ἀσκητισμὸν ἀπὸ τὴν σκέψιν τοῦ
ἐρευνητοῦ. Ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος δὲν εἶναι εὐχάριστος εἰς τὴν
ἐποχὴν μας. Ἐὰν θέλῃ νὰ μείνῃ πιστὸς εἰς τὸν προσορισμὸν του, θὰ
χαρικτηρισθῇ ὡς ξένος πρὸς τὴν πραγματικότητα, θὰ ζῆσιν μάλιστα
καὶ ὡς ἄνθρωπος ἐν πολλοῖς ἔξω τῶν ὁρίων τῆς, θὰ ἀγωνισθῇ
πρὸς αὐτήν, δὲν θὰ εἶναι μὲ ἄλλας λέξεις ἐπίκαιρος. Ἡ ἐποχὴ μας
δὲν «ζῆ» ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν, ὅπως ἔζη καὶ ἤλπιζε νὰ σωθῇ δι'
αὐτῆς ἡ ἐποχὴ, κατ' ἣν ὁ *Adam Smith* συνελάμβανε τὰς θεωρίας
του. Ἡ ἐποχὴ μας ὑποφέρει ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν, ὁ δ' ἀσχολούμε-
νος ἐπιστημονικῶς περὶ αὐτὴν πρέπει — διὰ νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τῶν

τῶν τιμῶν, ἢ ἐν αὐταῖς περιεχομένη σκέψις ἐκφράζει ὅπωςδήποτε ἀλήθειάν
τινα. Ἡ γενομένη λοιπὸν ἐν τῷ κειμένῳ παρατήρησις εἰς βάρος ἐκείνων, οἵτι-
νες ἀνάγουν τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν εἰς σχέσεις ποσοτικὰς καὶ ἐρμηνεύουν ταύ-
την δι' ἀριθμητικῶν σχημάτων, δὲν ἀφορᾷ τὰς θεωρίας αὐτάς, οὔτε (κατ' ἀρ-
χὴν τοῦλάχιστον) τὰς ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ κυρίως ἐπιχειρηθείσας νεο-
τέρως διατυπώσεις αὐτῶν. Δὲν ἀφορᾷ ὅμως ταύτας, ἐπ' ὅσον ἐπιχειρεῖται δι'
αὐτῶν μόνον ἡ ἀπλὴ πιστοποίησις (ἢ μᾶλλον : φωτογράφησις) ὠρισμένων γε-
γονότων καὶ ἐπ' ὅσον δὲν ἀνάγονται αὗται εἰς τελικὸν θεωρητικὸν σκοπὸν.
Ὅταν συμβαίῃ τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ — παραγνωριζομένοις ἄλλοις σπου-
δαῖων ψυχολογικῶν καὶ κοινωνικῶν παραγόντων — ἀνάγνται αἱ τοιούτου εἰ-
δους πιστοποιήσεις εἰς «νόμους», τότε αἱ ποσοτικαὶ θεωρίαι εἶναι δυνατὸν νὰ
ὀδηγήσων εἰς βαρυτάτας παρερμηνείας τῆς πραγματικότητος.

ἄλλων ἄξιος τοῦ προσορισμοῦ του — νὰ ὑποδείξῃ ἀμέσους πρακτικὰς λύσεις, νὰ συντάξῃ συνταγὰς θεραπείας. Ἐὰν δὲν πράξῃ τοῦτο, οὐκ ἀπομακρυνθῆ τῆς πραγματικότητος, ὑφ' ἣν ἔννοϊαν νοεῖται αὕτη ὑπ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὴν ἀνάγουσιν εἰς ἀπόλυτον ἀξίαν, οὐκ Οὐσιασθῆ, θὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἐπίκαιρος. Δὲν παραινωροῖζομεν βεβαίως τὴν χρησιμότητα, τὴν ὁποίαν ἔχει — ἢ εἶναι δυνατὸν ὑφ' ὁρισμένης προϋποθέσεως νὰ ἔχῃ — ἢ ὑπόδειξις ἀμέσων πρακτικῶν λύσεων καὶ δὴ ἐκείνη, ἢ ὁποία γίνεται, χωρὶς ὃ ἐπιχειρῶν ταύτην νὰ ὀρμηθῆ ἀπὸ θεωρητικοῦ ὀρμητηρίου. Ἡ θεωρία δὲν ὑπάρχει διὰ νὰ ἀρνηθῆ τὴν ὑπαρξίν καὶ ἀξίαν τῆς πολιτικῆς. Ὅτι ὅμως δέον ἐπιπροσθέτως νὰ τονισθῆ εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ πολιτικὴ δὲν πρέπει καὶ νὰ συγχέεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ καὶ εἰν ὡσὶν ὀρμηθῶμεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, ὅτι θεωρία καὶ πολιτικὴ δὲν εἶναι δύο σημαῖρα τόσον ξένα πρὸς ἀλλήλας, ὅσον ὑποστηρίζεται συνήθως, καὶ πάλιν γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: ἢ ὑπόδειξις ἀμέσων πρακτικῶν λύσεων, ἢ γινόμενη συνήθως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ὁρισμένον καὶ μεμονωμένον λαμβανόμενον φαινόμενον, δὲν οὐκ ἦτο ἀγὰ γε ὀρθότερον νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς ἀνάγκης, ὅπως καὶ αὐτὰ αὐτὰ αἱ πολιτικαὶ ὑποδείξεις γίνονται ἐπὶ τῇ βάσει γενικωτέρας τινος θεωρητικῆς ἀρχῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συνυφασμοῦ τῶν φαινομένων, τὸν ὁποῖον ἐπιβιάζει ἢ βαθυτέρα καὶ ἐνιαία γνῶσις τῆς πραγματικότητος; Πῶς εἶναι δυνατὸν φαινόμενα, ὅπως κυρίως τὸ φαινόμενον τῆς πληττούσης σήμερον τὴν ἀνθρωπότητα οἰκονομικῆς κρίσεως, νὰ ἐξετάζονται ἀσχέτως πρὸς τὴν κοινωνικὴν, πολιτικὴν, πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς μας; Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη τῶν κλασσικῶν ἦτο (παρ' ὅλην τὴν ἐν ἀρχῇ τονισθεῖσαν μονομέρειάν της) ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς ὁρισμένην φιλοσοφίαν καὶ κοινωνιολογίαν. Ὁ *Fr. von Wieser* τονίζει ὀρθῶς, ὅτι «τὸ ἐπιστημονικὸν μεγαλεῖον τῶν κλασσικῶν διδασκάλων ἐδοκιμάσθη εἰς τὴν δύναμιν, μεθ' ἧς ἐπραγματεύθησαν οὗτοι τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς Θεωρίας» (σ. 111). Τὸ αὐτὸ οὐκ ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τοῦ *Maria* ἢ καὶ περὶ τῶν ἀντιθέτως πρὸς αὐτὸν ἀναπτυσθέντων Γερμανῶν ῥομαντικῶν, ὡς ὁ *Adam Müller*, τοῦ ὁποῖου αὐτὴ αὕτη ἢ περὶ χρήματος θεωρία δέον νὰ χαρακτηρισθῆ

—καὶ ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ *Edgar Salin* (σ. 78) — ὡς κοινωνιολογικὴ καὶ οὐκ ὡς οἰκονομικὴ. Τὸ ὅτι ἐπιχειρεῖται σήμερον ἢ ἀντιμετώπισις προβλημάτων, ὡς τὸ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως, ὡς προβλημάτων ἀναφερομένων ἀπλῶς εἰς ποσοτικούς παράγοντας (παράγοντας ξένους πρὸς τὴν μόνον καὶ μόνον ποιοτικῶς συντεθειμένην κοινωνικὴν καὶ ἱστορικὴν ζωὴν), τοῦτο οὐκ ἦτο ἀκατανόητον εἰς τοὺς δημιουργοὺς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

5.—Δὲν νομίζομεν ἀναγκαῖον, ὅπως ἐπιμείνομεν εἰς τὴν συνέχαιαν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συλλογισμῶν. Ἐπιμένοντες ἄλλως τε εἰς τοῦτο, οὐκ ἀπεραιωνόμεθα ὑπὲρ τὸ δέον τοῦ σκοποῦ τῆς παρούσης μελέτης. Σκοπὸς μας εἶναι—μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν μέχρι τοῦδε—νὰ ὀρίσωμεν τὴν σημασίαν ἐκείνην τῶν προβλημάτων, ἀπὸ τῆς ὁποίας οὐκ ἠδύνατο ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη (μετὰ τὴν πείραν δύο σχεδὸν αἰώνων) νὰ ἀρυσθῆ τὴν κλονισθεῖσαν τελευταίως θεωρητικὴν τῆς ἀκεραιότητι καὶ πληρότητα.

Τὸ θεμελιώδες πρόβλημα, περὶ τὴν λύσιν τοῦ ὁποῖου—ἀδιάφορον εἰν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς—ἐστράφησαν πᾶσαι αἱ ἔρευναι τῶν ἱδρυτῶν καὶ θεμελιωτῶν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ. Ἐὰν ἐν τῇ ἀνωτέρω παρεμβληθείσῃ παρενθέσει τονίσωμεν, ὅτι αἱ περὶ ὅν ὁ λόγος ἔρευναι δὲν ἐστράφησαν πάντοτε συνειδητῶς περὶ τὸ τεθὲν ἐντιῶθα πρόβλημα, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι ἡ ἔλλειψις ἀσθητῶς συγκεκριμένης μεθοδολογικῆς καὶ γνωσεολογικῆς συνειδήσεως ἠμπόδισε πολλοὺς τῶν ἐρευνητῶν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχουν πλήρη συνείδησιν τοῦ βαθυτέρου σκοποῦ, πρὸς ἐξοικηρέτησιν τοῦ ὁποῖου σχεδὸν κατ' ἀνάγκην ἔτεινον αἱ ἔρευναί των. Ὅταν π. χ. ὁ *Wilhelm Roscher*—παρὰ τὴν χαρακτηριστικῶς τοῦτον ἔλλειψιν συστηματικῆς μεθοδολογικῆς προσπάθειας, ἔλλειψιν ἐκδηλουμένην καθαρῶτα εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ταῦτιζει τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν πολλοῖς ἐγκαινισθεῖσαν ἱστορικὴν μέθοδον πρὸς τὴν «φυσιολογικὴν» (§ 26)—ὀρίξῃ τὴν θεμελιώδη ἔννοιαν τῆς «οἰκονομικῆς ἀξίας ἀγαθοῦ τινος» ὡς ἐξηρητημένην ἐκ τῆς «τελολογικῆς», δηλαδὴ σκοποῦς θετούσης συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου (§ 4), λαμβάνει—ἔστω καὶ ἐμμέσως, ἔστω καὶ ἀσυνειδητῶς—θέσιν ἀπέ-

ναντι τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας, χαράσσωσιν ὁδὸν ἀντίθετον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ὡσαύτως ἐμμέσως (καὶ δὴ ἐν πολλοῖς ὡσαύτως ἀσυνειδήτως) ἠκολούθησαν οἱ φυσιοκράται. Οὗτοι κατηγορήθησαν — καὶ δὴ ὀρθῶς — ὑπὸ τοῦ *Martt* ἐπὶ νατουραλιστικῷ «φρετιχισμῷ» καὶ ἠλέγχθησαν ὑπ' αὐτοῦ, διότι ἐπίστευον, ὅτι «τὸ ἔγγειον εἰσόδημα φέρεται ἐκ τῆς γῆς καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς κοινωνίας (Kapital I, σ. 49. Misère, σ. 206). Αἱ ἀντιθέσεις ὅμως αὐταὶ μεταξύ τῶν φυσιοκρατῶν π. χ. καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἱστορικῆς οἰκονομικῆς σχολῆς (ἀντιθέσεις σοβαρόταται, εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ βαθύτεραν ἐκτίμησιν τῶν ὁποίων δὲν ἔχει ἀκόμη πλήρως προβῆ ἡ ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης) ἐγεννήθησαν κατ' οὐσίαν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θεμελιώδους προβλήματος περὶ τῆς σχέσεως μεταξύ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ. Τὸ πρόβλημα τοῦτο — καὶ ὅπου ἀκόμη δὲν διευκώθη ρητῶς καὶ δὲν ἐπέδρασε συνειδητῶς — ἀπετέλεσε κατ' ἀνάγκην τὸ βαθύτερον κίνητρον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὀρμήθησαν ἄλλοτε αἱ περὶ τὴν οἰκονομίαν στραφεῖσαι ἔρευναι. Σήμερον μάλιστα — ὅποτε ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἐμφανίζεται ἐν πολλοῖς ἀπομακρυνομένη τῆς θεωρητικῆς παραδόσεως, ἢν ἐκκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς οἱ ἰδρυταὶ καὶ πρῶτοι μεγάλοι αὐτῆς φρεῖς — πρέπει τὸ ἀνωτέρω πρόβλημα νὰ ἀποτελέσῃ τὴν συστηματικὴν πλέων βάσιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας δεόν νὰ ὀρμᾶται ἡ οἰκονομικὴ σκέψις. Μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ διατήρησις τῆς ἐν πολλοῖς κλονιζομένης θεωρητικῆς ἀκεραιότητος τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

6.— Ἐρωτᾶται ὅμως ἤδη: Ποία εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ προβλήματος περὶ τῆς σχέσεως ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ; Ἡ ἔννοια τοῦ προβλήματος τούτου εἶναι διττή. Τὸ πρόβλημα ἔχει ἀφ' ἑνὸς μὲν «γνωσιολογικόν», ἀφ' ἑτέρου δὲ «πραγματικόν» χαρακτῆρα. Ὡς πρόβλημα «γνωσιολογικόν» δεόν τοῦτο νὰ τεθῇ ὡς ἑξῆς: ἡ οἰκονομία διέπεται ὑπὸ ἐλευθερίας ἢ ὑπὸ φυσικῆς ἀναγκαιότητος; Ἀποτελεῖ αὕτη ἀντικείμενον ἱστορικῆς ἢ φυσικοεπιστημονικῆς γνώσεως; Ὡς πρόβλημα «πραγματικόν» ἐμφανίζεται τοῦτο ὑπὸ εἰδικωτέραν μορφήν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ ὡς ἑξῆς: ἡ οἰκονομία ὡς ἔννοια οὐχὶ γενικὴ, ἀλλ' εἰδικῶς ἀνταποκρινομένη πρὸς ὀρισμένην περίοδον τῆς ἱστορίας, (ὡς εἴπωμεν π. χ.

ἢ κεφαλαιοκρατικῇ οἰκονομίᾳ) διέπεται ἤρα γε ὑπὸ ἐλευθερίας, δηλαδή ἀναρχεῖται, ἢ τελεῖ ὑφ' ὀρισμένης μορφῆς ὀργανώσεως; Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν αἱ ἔννοιαι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ὀργανώσεως ἢ τῆς ἀναγκαιότητος ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφήν στενωτέραν καὶ δὲν σημαίνουν ὅτι ἐσήμερον ἀνωτέρω, δηλαδή εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος. Ἡ ἐλευθερία σημαίνει ἐνταῦθα ἀπλῶς ἔλλειψιν κοινωνικῆς ὀργανώσεως καὶ ἡ ἐλευθέρᾳ οἰκονομία προὑποθέτει ἀπλῶς τὴν ἔλλειψιν παραγόντων ρυθμιζόντων τὴν λειτουργίαν τῆς κατὰ τρόπον ἐνιαῖον καὶ δὴ *συνήθως* παραγόντων ἔξοικονομικῶν, ὅπως εἶναι τὸ κράτος (ἢ πολιτικὴ δύναμις) ἢ ἐν τῇ κλειστῇ οἰκονομίᾳ ἡ οἰκογένεια ὅχι ὡς οἰκονομικῇ, ἀλλ' ὡς γενικωτέρα κοινωνικῇ (ἐν πολλοῖς μάλιστα ὡσαύτως *πολιτικῇ*) ἐνότῃς. Τὸ ὅτι ἡ ἐλευθερία εἰς τὴν δευτέραν αὐτὴν περίπτωσιν σημαίνει κατὰ ἄλλος διάφορον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον σημαίνει αὕτη εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ γνωσιολογικοῦ τεθέντος προβλήματος, τοῦτο ἦτο γνωστὸν εἰς τοὺς ἰδρυτὰς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὅποιοι δὲν ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς περιπίπτοντας εἰς ἀντίφασιν, ὅταν ὀμιλοῦν περὶ οἰκονομικῶν (δηλαδή «οἰονεῖ» φυσικῶν νόμων) ἐν τῷ πλαισίῳ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπ' αὐτῶν θεωρουμένης «ἐλευθέρας» ἀστικῆς οἰκονομίας. Πάντως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι καὶ ὁ *Schumpeter* ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ τονίσῃ (σελ. 66 κ. ἐπ.), δηλαδή ὅτι οἱ κλασσικοὶ δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρίζονται — ὡς ἐκ τοῦ λόγου ἀπλῶς, ὅτι ὀμιλοῦν περὶ τῶν νόμων τῆς οἰκονομίας — ὡς καταλίγοντες εἰς συνειδητῶς ἐπιδιωχθέντα «νατουραλισμόν». Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ «φυσικοῦ» ἐξηκολούθει ἐν πολλοῖς εἰς τὴν συνείδησιν τῶν κλασσικῶν νὰ εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «φυσικοῦ δικαίου» ἢ ὅτι πολλὰκις ὀμιλοῦντες περὶ τοῦ φυσικοῦ, ἐνόουν οἱ κλασσικοὶ ἀπλῶς τὸ «σύνθηδες» καὶ «κανονικόν». Τὸ αὐτὸ πράγμα, τὸ ὁποῖον ὀνομαζέτο ὑπὸ τῶν *Smith* καὶ *Ricardo* «φυσικὴ τιμὴ», ὀνομαζέθη ὑπὸ τοῦ *J. St. Mill* «ἀναγκαῖα τιμὴ», τέλος δὲ ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ *Cairnes* ὡς «κανονικὴ» ἀπλῶς τιμὴ. Αἱ φρασεολογίαι καὶ ὀρολογίαι μεταβάλλονται ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν, ἢ δὲ μεταβολὴ αὕτη δὲν συνδέεται πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκην πρὸς μετα-

στροφὴν σημειουμένην εἰς τὴν γνωσιολογικὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων. Βεβαίως πολλοὶ τῶν θεωρητικῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Φιλελευθερισμοῦ δὲν ἐχρησιμοποίησαν ἀπλῶς «τυχαίως» τοὺς ὄρους «φύσις» «φυσικὸν» κλπ., ἀλλ' ἐτόνισαν π. χ. ρητῶς, ὅτι οἱ νόμοι τῆς οἰκονομίας ἐξισοῦνται πρὸς νόμους φυσικοὺς (καὶ δὴ, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ὑπὸ τοιαύτην νομοτέλειαν τελοῦσαν οἰκονομίαν ὑφ' ὀρισμένας προϋποθέσεις ὡς «ἐλευθέραν», ἐν τῇ εἰδικωτέρᾳ πλέον τῆς λέξεως ἐννοίᾳ). Ὁ *Herbert Spencer* μάλιστα, εἰς τῶν τελευταίων μεγάλων συνεχιστῶν τῆς κλασσικῆς ἰδεολογίας, προσεπάθη νὰ θεμελιώσῃ τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμὸν ἐπὶ ὀλοκλήρου λεπτομερῶς συγκροτηθέντος νατουραλιστικοῦ συστήματος. Πάντως—καὶ τοῦτο θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ ἐπαναλάβωμεν—εἰς τινὰς τῶν φορέων τῆς κλασσικῆς ἰδεολογίας καὶ δὴ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν *Adam Smith* ἡ χρησιμοποίησις ὄρων νατουραλιστικῶν δὲν ἔχει ἐν πολλοῖς οὐσιαστικὴν σημασίαν, τὰ δὲ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἡ ἐρευνά των, εἶναι δυνατόν κάλλιστα — ὅπως τονίζει καὶ ὁ *Schumpeter* — νὰ υἱοθετηθοῦν, χωρὶς νὰ υἱοθετηθῇ καὶ ἡ πρὸς αὐτὰ κατ' ἐπίφασιν συνδεομένη νατουραλιστικὴ κατεύθυνσις. Ἡ βαθυτέρα μελέτη τῶν γνωσιολογικῶν ἀρχῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ὀρμήθησαν οἱ ἴδρυταὶ τῆς κλασσικῆς σχολῆς, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτυχῶς ἐπιχειρηθῇ. Πάντως ἀναμφισβήτητον εἶναι τοῦτο: ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς πολλοὺς συγχρόνους οἰκονομολόγους, ἰδίᾳ πρὸς τοὺς οἰκονομολόγους «ἀγγλοαμερικανικοῦ τύπου», οἱ κλασσικοὶ καὶ οἱ τὴν παράδοσίν των ὀπωσδήποτε συνεχίσαντες (καὶ εἰς τούτους ἀνήκουν ὄχι μόνον οἱ ἴδρυταὶ τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» σοσιαλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ θεωρητικοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς ἀντιθέτως πρὸς τοὺς κλασσικοὺς ἀνακτυθείσης «ὑποκειμενικῆς» κατεύθυνσεως) ἀπέδωκαν μεγίστην σημασίαν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ ἢ ἐν πάσει περιπτώσει—καὶ ὅπου δὲν ὀρμήθησαν συστηματικῶς ἀπὸ τοῦ προβλήματος αὐτοῦ—ἐνεφανίσθησαν πάντως ἐκδηλοῦντες διαρκῆ ἀνησυχίαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπαρξίν του. Πρόκειται περὶ τῆς ἀνησυχίας ἐγγείνης, ἀνευ τῆς ὁποίας δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θεωρητικὴ γνώσις,

ἐπιστήμη καὶ τάσις πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τὸ ὅτι ἡ ἀνησυχία αὕτη εἶναι ξένη πρὸς πολλοὺς τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, τοῦτο ἀποτελεῖ σύμπτωμα τῆς βαρυτάτης κρίσεως, τὴν ὁποίαν διέρχεται σήμερον ἡ ἐπιστήμη.

7. — Ὑπὸ πολλῶν θεωρεῖται βεβαίως τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀπλοῦν. Ἀπλοῦν θεωρεῖται ἰδίᾳ ὑπ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἀγνοοῦντες τὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος σημειωθείσας πολυποικίλους φάσεις αὐτοῦ, νομίζουσιν, ὅτι πρόκειται περὶ προβλήματος, τοῦ ὁποίου ἡ λύσις σημαίνει τὴν ἀναγνώρισιν ἢ τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἀναγκαιότητος. Ἡ λύσις ὅμως δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς ἀπαντήσεως, ἡ ὁποία θὰ δοθῇ εἰς ἐρώτημα διαζευκτικῶς τιθέμενον. Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι: «ἐλευθερία ἢ ἀναγκαιότης», ἀλλὰ: «τίς ἡ σχέση μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος». Πολλοὶ τῶν ἀπὸ τοῦ *Hegel* ὀρμηθέντων ἐρευνητῶν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ φαινομένου—οἷτω π. χ. κατ' ἐξοχὴν ὁ *Lorenz von Stein* — ἐνόμισαν, ὅτι ἔπρεπε νὰ πιστοποιήσουν τὴν ὑπαρξίν τῆς κρατούσης μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἀντινομίας ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἱστορικῇ ζωῇ. Ὁ *Lorenz von Stein* συγκεκριμένως, ὁ ὁποῖος ὀρμήθη ἀπὸ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ *Hegel*, διδάσκει, ὅτι, ἐν ᾧ ἡ πολιτεία (ἐν τῇ καθαρᾷ αὐτῆς ἐννοίᾳ) ἀποτελεῖ «τὴν πραγματικότητά τῆς ἠθικῆς ιδέας» (*Geschichte* I, σ. 46), ἀποτελεῖ προσωπικότητα καὶ διέπεται ὑπὸ τῆς ἐλευθερίας, (*Geschichte* I, σ. 31, 35, 259 καὶ *System* II, σ. 32, 49 κλπ.) ἡ κοινωνία καὶ ἡ οἰκονομία διέπονται ὑπὸ ἀναγκαιότητος, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀντιτίθεται διαλεκτικῶς ἡ πολιτεία. Ἡ κοινωνία εἶναι, κατὰ τὸν *L. v. Stein*, τὸ «ἀπρόσωπον» (*Geschichte* I, σ. 31), οἷτω δὲ—δεδομένου, ὅτι ἡ ζωὴ ἐν γένει συνίσταται, κατ' αὐτόν, «εἰς τὴν κίνησιν μεταξὺ προσωπικοῦ καὶ ἀπροσώπου» (*op. cit.* I, σ. 16 καὶ 17)—ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἱστορικῇ ζωῇ συνιγώνονται ἀλλήλας αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος. Αὐτὸς οὗτος ὁ *Max Weber*, τοῦ ὁποίου αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐπιστήμην μεθοδολογικὰ ἐρευνᾶ ἐμμανίζονται ἀκολουθοῦσαι τὴν νεοκαντιανὴν κατεύθυνσιν, τονίζει ρητῶς, ὅτι ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἱστορικῇ ζωῇ οἱ ἄμοιροι νοήματος παράγοντες (παράγοντες, οἱ ὁποῖοι προβάλλουσιν ὑπὸ τὴν

μορφήν τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος) δὲν ὑστεροῦν εἰς σημασίαν ἀπέναντι τῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐλευθέρως προσδιδομένων εἰς τὴν πραγματικότητα νοημάτων, ἀλλ' ἐμφανίζονται ἀντιθέτως προκαλοῦντες, ὑποβοηθοῦντες ἢ καὶ ἀναχαιτίζοντες ἐν πολλοῖς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων (*Wissenschaftslehre*, σ. 506 κ.έ., 512 κ.έ.). Τέλος ὁ *Alfred Weber* συνδέει τὴν θεμελιώδη θεωρίαν του περὶ πνευματικοφυζικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ καὶ μηχανικοῦ, τεχνικοῦ ἢ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ιδέαν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος, διδάσκων, ὅτι ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος—ἀντιθέτως πρὸς τὸν πνευματικοφυζικὸν—ὑπόκειται εἰς ἐξέλιξιν καὶ δὲν γνωρίζει ἐκφάνσεις ἀπολύτου τελειότητος, ἀποτελεῖ προέκτασιν τῆς βιολογικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος καὶ διέπεται ὑπὸ αὐστηρᾶς ἀναγκαιότητος (*Ideen* σελ. 38 καὶ 45). Ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Max Weber*, ὁ *Alfred Weber* ἐμφανίζει τὴν οἰκονομίαν ἀνήμεσαν ὡς σύνολον εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀναγκαιῶς ἐξελισσομένου μηχανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐκδηλοῦται ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῆς «*Kultur*» καὶ τῆς «*Zivilisation*». Καὶ ἐὰν ἀκόμη παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ *Alfred Weber* δὲν ἐννοεῖ τὴν ἀντίθεσιν ταύτην ὑφ' ἣν αὐστηρὰν μορφήν ἐμφανίζομεν ἡμεῖς ταύτην ἐνταῦθα καὶ ὅτι, χαρακτηρίζων τὴν ἐξέλιξιν τῆς «*Zivilisation*» ὡς προέκτασιν τῆς «*βιολογικῆς σειρᾶς τῆς ἐξελίξεως*», μεταχειρίζεται τοὺς ὅρους αὐτοὺς μᾶλλον μεταφορικῶς καὶ χωρὶς νὰ θέλῃ νὰ χαρακτηρίσῃ πράγματι τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐξέλιξιν ὡς τελούσαν ὑπὸ φυσικὴν νομοτέλειαν, καὶ καίτιν—συνδυάζοντες τὴν ὅλην θεωρίαν του πρὸς ὅτι εἰδικῶς διδάσκει περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν «*φυσικῶν ὄρων*» ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς (σ. 16 καὶ *Kultursoziologie* σελ. 228)—πρέπει νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι θεωρεῖ ὁποσδήποτε τὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ ἀναγκαιότητος καὶ ἐλευθερίας ὡς ἐξελισσόμενον ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἱστορικῇ ζωῇ. Τὸ ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς οὗτος ὑπάρχει, τὸ ὅτι ἡ φύσις δεσμεύει τὸν ἄνθρωπον—ὅσονδήποτε καὶ ἐὰν ζητῇ οὗτος νὰ ἀκαταλάγῃ τῶν ὑπ' αὐτῆς τιθεμένων φραγμῶν—οὐδ' ὑπ' ἐκείνου εἶναι δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθῇ, ὁ ὁποῖος ὁρμᾶται ἐκ τῆς πλήρους γνωσεολογικῆς διακρίσεως τῆς φύσεως ἀπὸ τῆς ἱστορίας, τῆς ἀναγκαιότη-

τητος ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας. Ὁ μελετῶν ἰδίᾳ τὴν οἰκονομικὴν πλευρὰν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἠναγκασμένος νὰ λάβῃ τοῦτο ἰδιαιτέρως ὑπ' ὄψιν. Τὸ γεγονὸς μόνον, ὅτι ἡ «*γεωοικονομία*» ἀνήχθη εἰς ἰδιαιτέραν ἐπιστήμην, μαρτυρεῖ σαφῶς περὶ τῆς μεγίστης σημασίας, τὴν ὁποῖαν ἔχει ἡ μελέτη τοῦ σημειουμένου μεταξὺ φύσεως καὶ ἱστορίας ἀνταγωνισμοῦ ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ. Αὐτὴ αὕτη ἡ θεωρουμένη ὡς ἡ μᾶλλον ἐλευθέρη καὶ ἀναρχομένη οἰκονομία, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία ἐμφανίζει τὴν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀναπτυσσομένης οἰκονομικῆς δραστῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποτεταγμένην εἰς ὀρισμένους ἀπολύτους περιορισμοὺς ἐλευθερίας. Ὅπου ἀποτελεῖ ἡ φύσις ἄμεσον παράγοντα οἰκονομικῆς παραγωγῆς—τοῦτο δὲ συμβαίνει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν γεωργίαν—, ἐκεῖ, ὅπως τονίζει ὁρθῶς ὁ *Satz* (σ. 166), οἱ φραγμοὶ τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀνυπερνίκητοι. Ὁ νόμος τῆς μειουμένης ἀποδόσεως—νόμος, ὅστις, ὀφειλόμενος εἰς αἷτια καθαρῶς φυσικά, ὑπάρχει, ὅσονδήποτε καὶ ἐὰν καταπολεμηθῇ τεχνητῶς—, ὁ μονοπωλιακὸς χαρακτῆρ τοῦ ἐδάφους ὅσον ἀφορᾷ τὴν ποσότητα καὶ τὸ εἶδος τῆς παραγωγῆς, ἀποτελοῦν ἀπολύτους περιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας.

Βλέπομεν λοιπόν, ὅτι τὸ γνωσεολογικὸν πρόβλημα περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος δὲν εἶναι τόσον ἀπλοῦν, ὅσον φαντάζονται ἕως τινές. Ἡ οἰκονομικὴ εἰδικῶς ἐπιστήμη ὀφείλει περισσότερον τῶν ἄλλων περὶ τὴν ἱστορίαν στρεφομένων ἐπιστημῶν νὰ ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς συστηματικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος τούτου. Τὸ πρόβλημα περὶ τῶν «*φυσικῶν*» ὀρίων τῆς οἰκονομικῆς δράσεως, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐξεπήδησεν ἀκριβῶς ἡ γεωοικονομία, ἀποτελεῖ τὸ δυσχερέστερον, ἀλλὰ καὶ θεμελιωδέστερον πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἐν γένει.

8.—Ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω ἀφοροῦν μόνον τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητος ἐν τῇ γνωσεολογικῇ αὐτοῦ μορφῇ. Ἰδίπομεν ὅμως ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς προηγουμένης παραγράφου, ὅτι ὁ χαρακτῆρ τοῦ προβλήματος τούτου εἶναι διττός. Πλὴν τῆς γνωσεολογικῆς αὐτοῦ μορφῆς, ὑπάρχει καὶ ἡ εἰδικωτέρα «*πραγματικὴ*» μορφή του. Ἐρωτᾶται συγκεκριμένως: Πότε εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὀρισμένη τις καὶ ἐμπειρικῶς δεδομένη

οικονομία ὡς ἐλευθέρα καὶ πότε ὡς ὑποταγμένη ὑπὸ μορφᾶς ὀργανώσεως ἀσκούσας καταναγκασμὸν ἐπ' αὐτῆς; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δέον νὰ δοθῇ ἡ ἀκόλουθος ἀπάντησις: Ἐλευθέρᾳ ἢ ἀναρχομένην εἶναι ἡ οἰκονομία ἐκείνη, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ἢ ἄνευ κανονικῆς ἐπεμβάσεως παράγοντος ξένου πρὸς αὐτήν (ὡς τοιοῦτος παράγων ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν τὸ κράτος, ἡ πολιτικὴ δύναμις) ἢ ἄνευ κανονικῆς πίεσεως ἀσκουμένης ἐκ μέρους παράγοντος ἑνδοοικονομικοῦ μὲν, ἀλλ' αὐτομάτως καὶ σχεδὸν ἀνυπειδίχτως ἐνεργοῦντος. Ἡ κανονικότης τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ κράτους ἢ τῆς πίεσεως τοῦ αὐτομάτως συντελουμένου αὐτοπεριορισμοῦ ἀποτελεῖ πάντως ἀναγκαῖον στοιχεῖον τῆς ἀνελευθερίας (δηλαδὴ τῆς ὀργανωμένης μορφῆς) οἰκονομικοῦ τινος καθεστώτος. Διὰ νὰ χαρακτηρηθῇ οἰκονομία τις ὡς «ὀργανωμένη» δὲν ἀρκεῖ τὸ γεγονὸς, ὅτι τὸ κράτος ἐμβαίνει ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὴν ἑθνησίαν ὀρισμένων τιμῶν ἢ εἰς τὴν δασμολογικὴν προστασίαν ὀρισμένων ἐπιχειρήσεων. Ὄργανωμένη εἶναι ἡ ἢ οἰκονομία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή ἑθμιζέται κατὰ τρόπον ἑνιαῖον καὶ δικτατορικὸν ὑπὸ τοῦ κράτους ἢ ἡ οἰκονομία ἐκείνη, ἡ ὁποία δεσμεύεται αὐτομάτως ἐντὸς ὁρίων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπερπήδησις ὀδηγεῖ ἀναγκαῖως εἰς κρίσιν.

Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον τίθεται ἀνωτέρω, ἔχει ἰδιαιτέρως σπουδαίαν σημασίαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν κρατοῦσαν σήμερον κεφαλαιοκρατικὴν οἰκονομίαν. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν σοσιαλιστικὴν οἰκονομίαν, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ ἐν τῇ πράξει ὡς αὐστηρῶς ὀργανωμένη, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ μορφή τῆς οἰκονομίας θεωρεῖται συνήθως ὡς ἀπολύτως ἐλευθέρᾳ, ὡς ἀναρχομένη. Εἶναι γνωστὴ ἡ περίφημος θεωρία τῶν *Mars* καὶ *Engels*, καθ' ἣν ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἀγορὰ—ἀντιθέτως πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικῶς λειτουργοῦσαν μεμονωμένην ἐπιχείρησιν, ἡ ὁποία εἶναι αὐστηρῶς ὀργανωμένη—διέπεται ὑπὸ ἐλευθερίας ἀποληγοῦσης εἰς ἀναρχίαν.

Ἡ σχέσις τῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν πολιτικὴν δύναμιν (πρὸς τὸ κράτος ἢ πρὸς τὴν καλυπτομένην ὑπ' αὐτοῦ δύναμιν τῆς κρατοῦσης τάξεως ἢ τέλος πρὸς οἵανδήποτε ἐξουσίαν οἰκονομικῶς φύσεως) εἶναι πρόβλημα θεμελιώδες. Ὁ *Fr. v. Wieser* τονίζει ὀρθῶς, ὅτι δὲν εἶναι νοητὴ οἰκονομικὴ θεωρία ἄσχετος πρὸς κοινωνικὴν θεωρίαν

ἀντιμετωπίζουσαν τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς δυνάμεως (σελ. 112). Δὲν εἶναι ἔσπερημένον σημασίας τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἀριωτέρα (ἀπὸ ἀπόψεως λογικῆς συγκροτήσεως καὶ ἱστορικῆς θεμελιώσεως) θεωρία, τὴν ὁποίαν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία τῆς κοινωνιολογίας, ἀναφέρεται εἰς τὰ πρόβλημα τοῦτο καὶ ἀνεπτύχθῃ ἐν τῷ περιφρήμῳ ἔργῳ τοῦ *Max Weber* «οἰκονομία καὶ κοινωνία». Ἐννοοῦμεν τὴν θεωρίαν περὶ τῶν «ἰδεωδῶν τύπων τῆς ἐξουσίας», τύπων, οἱ ὁποῖοι, ἀνταποκρινόμενοι εἰς τὰς συνιστώσας ἐν γένει τὴν «νοηματικὴν συγκρότησιν» πάσης ἀνθρωπίνης δράσεως θεμελιώδεις ἀρχάς, ἐμφανίζουν τὴν ἄσκησιν ἐξουσίας βιαιζομένην ἢ ἐπὶ ἀρχῆς αὐστηρῶς λογικῆς (ἀρχῆς, δι' ἣς ἐμφανίζεται ἡ ἐξουσία φερομένη ὑπὸ αὐστηρῶς λογικῶν κανόνων) ἢ ἐπὶ ἀρχῆς συναισθηματικῆς (εἰδικώτερον: χαρισματικῆς) ἢ τέλος ἐπὶ τῆς παραδόσεως. Δὲν ὑπάρχει κατὰ τὸν *Max Weber* οἰκονομικὸν φαινόμενον ἢ ἐν γένει οἰκονομικὸν σύστημα, τοῦ ὁποίου ἡ σχέσις πρὸς οἵονδήποτε τῶν ἀνωτέρω τύπων ἐξουσίας νὰ μὴν ἀποτελῇ σχέσιν θεμελιώδη, δηλαδὴ σχέσιν ὀρίζουσαν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐξεταζομένου οἰκονομικοῦ συστήματος.

Ἰσχυρὸς ἐκ τῶν νεωτέρων οἰκονομολόγων, ὁ ὁποῖος δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀκολουθήσας κατεύθυνσιν ἀντίθετον πρὸν τὴν ὑπὸ τοῦ *Max Weber* χαραχθεῖσαν, εἶναι ὁ *Faust von Böhm-Bawerk*. Ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ, εἰς τὴν ὁποίαν ἐρευνᾷ οὗτος τὴν σχέσιν τῆς ἐξουσίας πρὸς τὴν οἰκονομικὴν νομοτέλειαν, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὰς ἐννοίας τῆς ἀξίας, τῆς τιμῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν νόμοι ἀποτελοῦν τοὺς ἀπροσβλήτους «ἐξοικονομικοὺς» οὕτως εἰπεῖν ἄρους τῆς ὑπάρξεως πάσης ἐν γένει οἰκονομίας. Ἡ ἐξουσία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κινήθῃ εἰ μὴ ἐντὸς τῶν τιθεμένων ὑπὸ τῶν νόμων τούτων ὁρίων. Ἡ θεωρία αὐτὴ τοῦ *Böhm-Bawerk* ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πιστοποιηθεῖσαν ἤδη ἀνωτέρω τίαιν τῶν ἀντιπροσώπων τῆς σχολῆς τοῦ ὁρίου ὀφελιμότητος, ὅπως ἐμφανίσουν τὸ περὶ ἀξίας σχῆμα των ὡς ὑπεριστοιχικόν, δηλαδὴ ὡς ἰσχυρὸν ἐν σχέσει πρὸς πᾶσαν ἐποχὴν, πρὸς πᾶν οἰκονομικὸν καθεστῶς. Ἴδιᾳ—μεθ' ὅσα συγκεκριμένως ἐλέγχθησαν ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ—δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ κύριον ἐλάττωμα τῆς θεωρίας τοῦ *Böhm-Bawerk* συνίσταται εἰς τὸ ὅτι

οὗτος ἐμφανίζεται συγγέων τὸ «γνωσιολογικὸν» πρὸς τὸ «πραγματικὸν» πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ἦως ἐννοεῖ οὗτος δρῶσαν τὴν οἰκονομικὴν νομοτέλειαν; Ἐπὶ αὕτη κατ' ἀντίθεσιν ἢ ἔστι καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων, τῆς ὁποίας κυρία ἐκδήλωσις εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία; Μὴ θέτων καὶ ὁ *Böhm-Bawerk* τὰ θεμελιώδη γνωσιολογικὰ ταῦτα προβλήματα, ἀπὸ τῆς συστηματικῆς ἀντιμετώπισεως τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε νὰ ὁρμᾶται ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, λείπει τὸ «πραγματικὸν» πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας κατὰ τὸν «προεπιστημονικόν», δηλαδή χωρὶς νὰ ἔχη συνείδησιν τῆς γενικωτέρας σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ὑπ' αὐτοῦ διδομένη λύσις. Ὁ *Hr. von Wieser*, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς συστηματικῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος καὶ προβαίνων εἰς θεμελιώδη διάκρισιν τῶν φυσικῶν ἀπὸ τῶν οἰκονομικῶν νόμων (σ. 28 καὶ 286), δὲν καταλήγει εἰς τοιοῦτον εἶδους «προεπιστημονικῆς» λύσεως, ἀλλὰ—θέλων νὰ συμφωνήσῃ οὐσιαστικῶς πρὸς τὸν *Böhm-Bawerk*—ἀποφεύγει τὸν σκόπελον, ἰσχυριζόμενος τοῦτο: ὁ νόμος τῆς ἀξίας δὲν σημαίνει, ὅτι εἶσαι ἠναγκασμένος νὰ ἐκτιμήσῃς ἀγαθόν τι ἀναλόγως τῆς ἀνωτάτης δυνατῆς ἀρελείας, ἀλλ' ὅτι «ὡς καλὸς νοικοκύρης» δέον νὰ ἐκτιμήσῃς τοῦτο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον (σ. 28). Ἐφ' ὅσον διατυποῦται τοιοῦτοτρόπως ὁ νόμος τῆς ἀξίας, εἶναι φανερόν, ὅτι πρόκειται περὶ «νόμου», ὅστις ὁρμᾶται οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναγκαιότητος, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἰδέας τοῦ καθήκοντος, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας, διότι ἐκφράζει οὐχὶ τὸ τί κατ' ἀνάγκην συμβαίνει, ἀλλὰ τὸ τί δέον νὰ συμβῆ. Καὶ ὁ *Werner Sombart* θεωρεῖ τὸν περὶ ἀξίας νόμον τῶν ὑποκειμενιστῶν (ὡς καὶ πλείστους ὅσους ἄλλους νόμους: τὸν νόμον π. χ. τοῦ *Gresham*, τοὺς περὶ τιμῆς νόμους τῶν κλασσικῶν) ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἀκριβῶς ἐννοίαν, δηλαδή ὡς ἀφορῶντας τὴν σχέσιν σκοποῦ καὶ μέσου, ὡς «rationale», ὡς λέγει, «SinnGesetzmaßigkeit». Ἐρμηνεύοντες ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸν νόμον τῆς ἀξίας καὶ ἐν γένει τοὺς πλείστους τῶν νόμων, ὑπὸ τῶν ὁποίων θεωρεῖ αὕτη αὕτη ἡ «ὑποκειμενικὴ» σχολὴ διεπομένην τὴν οἰκονομίαν, εἰς ποῖον συμπέρασμα πρέπει νὰ καταλήξωμεν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ *Böhm-Bawerk* κηρυττομένην ἀρχήν, καθ' ἣν ἡ βούλησις τῶν ἀν-

θρώπων, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κινηθῇ εἰ μὴ μόνον ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τῶν νόμων τούτων χαρασσομένου πλαισίου; Τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ καταλήξωμεν, εἶναι, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀρχὴ ἀντιφάσκει πρὸς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐρμηνεύει ὁ *Hr. v. Wieser* τοὺς οἰκονομικοὺς νόμους. Οἱ νόμοι αὗτοι, ἐκφράζοντες ἀπλῶς ἐντολὰς ὀρθῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, παύουν νὰ ἔχουν ἀπόλυτον ἰσχὺν καὶ νὰ δεσμεύουν τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου καθ' ὃν τρόπον νοεῖ τὴν δέσμευσιν ταύτην ὁ *Böhm-Bawerk*. Οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος νόμοι—ἐκτὸς τοῦ ὅτι σημαίνουν αὐτοπεριορισμὸν τῆς βουλήσεως καὶ οὐχὶ πίεσιν ἀφειλομένην εἰς φυσικὴν ἀναγκαιότητα—ἰσχύουν μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι κρατοῦν αἱ οἰκονομικαὶ ἐκεῖναι συνθήκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὀφείλει τις πράγματι νὰ ἐκτιμᾷ τὰ ἀγαθὰ καθ' ὃν τρόπον ὀποδεικνύει ὁ περὶ ἀξίας νόμος. Ἀιρομένων τῶν συνθηκῶν τούτων—καὶ εἰς τὴν ἄρσιν των εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ προβῇ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία,—αἴρεται καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν νόμων αὐτῶν, δηλαδή ἡ ἰσχὺς τῆς οἰκονομικῆς σκοπιμότητος, τὴν ὁποίαν ἐκφράζουν οὗτοι (Ἠρβλ. καὶ *Dobretsberger*, σ. 219).

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι ἠναγκασμένη νὰ κινηθῇ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τῶν νόμων τούτων τιθεμένων ὁρίων (ὡς διδάσκει ὁ *Böhm-Bawerk*), ἀλλ' εἶναι δυνατόν, θραύουσα καὶ ὑπερνικῶσα τὰ ὅρια ταῦτα, νὰ δημιουργήσῃ νέαν ζωὴν. Ὑπὸ καθεστῶς π. χ. οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἑυθυμίζομενον ἀσθηρῶς ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δηλαδή κρατικῶς ὀργανωμένον, ὁ ὑπὸ τῶν «ὑποκειμενιστῶν» διατυπούμενος νόμος τῆς ἀξίας παύει νὰ ἔχη ἰσχύν. Ὁ νόμος οὗτος προϋποθέτει τὴν ἀνυπαρξίαν ἀκριβῶς τοῦ κράτους ὡς ἑυθυμιστοῦ τῆς οἰκονομίας, προϋποθέτει σχέσιν μεταξὺ «ποσοτήτων» ἐλευθέρως διατιμιζομένων ὑπὸ τῆς οἰκονομικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, προϋποθέτει τὸν ἐλεύθερον ὑπολογισμὸν τῶν ἀναγκῶν, τέλος δὲ καὶ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ δυναμένου νὰ ὀδηγήσῃ εἰς σχηματισμὸν κεφαλαίου κέρδους. Ἀνὴν ὑπάρχει βεβαίως ἀμυθία, ὅτι πολλὰ ἐξ ἐκεῖνων, τὰ ὁποῖα διδάσκουν οἱ δημιουργήσαντες τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ὀρίου ἀφειλιμότητος, ἐκφράζουν «ψυχολογικὰς» ἀληθείας, τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς, ἀναφερομένη εἰς τὴν ψυχικὴν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ φυσικὴν

σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀπόλυτος. Ὁ στοιχειώδης νόμος τοῦ *Gossen*, ἀπὸ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ὁποίου ὠρμήθη ἢ ἀνωτέρω θεωρία, ὁ νόμος τοῦ κόρου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ ἡ βιανοποίησις τῶν ἀναγκῶν, εἶναι ταυτοχρόνως φυσιολογικὸς καὶ ψυχολογικὸς. Ἐν καὶ ἡ ζωὴ—ἰδίᾳ ἢ ζωὴ τῶν ὁμαδικῶς δρῶντων ἀνθρώπων—ἐμφανίζει πλείστας ὄσας ἐξαιρέσεις τοῦ νόμου τούτου, δὲν νομίζομεν πάντως, ὅτι, βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἐξαιρέσεων τούτων, δυνάμεθα νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὸ κῆρος αὐτοῦ. Ἡ οἰκονομία προϋποθέτει πραγματικῶς τὸν νόμον τοῦτον, ὅπως προϋποθέτει ἀκριβῶς καὶ τὸν νόμον τῆς διαρκῶς μειουμένης ἀποδόσεως τοῦ ἐδάφους καὶ συναντᾷ, ὅπως ἡ ἱστορία ὡς τοιαύτη, φραγμοὺς εἰς τὴν ἀδιαλλαξίαν τῆς φύσεως. Ἐφ' ὅσον ἡ θεωρία περὶ τοῦ ὀρίου ὠφελιμότητος (ἢ διδασκαλία συγκεκριμένως τοῦ *Böhm-Bawerk*) περιορίζεται εἰς τὴν πιστοποίησιν τοιούτων φραγμῶν, ἢ ἀρχῆ, καθ' ἣν ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπερπηδήσῃ τοὺς φραγμοὺς τούτους, εἶναι βεβαίως δεδικαιολογημένη. Ὁ νόμος ὅμως τῆς ἀξίας (ὅπως διατυπῶνται ὑπὸ τῆς ἀνωτέρω θεωρίας) δὲν περιορίζεται εἰς τὴν πιστοποίησιν τῶν ἀνωτέρω φραγμῶν, ἀλλὰ, μεταβιλλόμενος οὐσιαστικῶς εἰς νόμον περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν (καὶ μεταβιλλεται εἰς τοιοῦτον νόμον, ὅταν ἡ ἔρευνα παύῃ νὰ ἔχη ὅπ' ὄψιν τῆς τὴν διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως ἀπομονουμένην «ἀπλὴν οἰκονομίαν» καὶ στρέφῃ τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν «λαϊκὴν οἰκονομίαν», ἰδίᾳ δὲ τὴν ἐξελιγμένην συναλλακτικὴν), καταλήγει εἰς τὴν διατύπωσιν ἀρχῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τῆς ἱστορικῶς περιορισμένης ἰσχύος ὠρισμένου οἰκονομικοῦ συστήματος. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας (ἢ μᾶλλον: ὁ νόμος τῆς βιανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν) μεταβιλλεται ὑπὸ τὸ καθ' ἑαυτῆς τῆς συναλλακτικῆς οἰκονομίας εἰς τὸν νόμον τῆς «ζητήσεως» καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὸν νόμον τοῦ ῥυθμιζομένου ὑπ' αὐτῆς σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν. Ὑπὸ τὴν μορφήν ὅμως ταύτην ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος νόμος δὲν ἀποτελεῖ νόμον φυσικόν. Ἡ ἰσχὺς του εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ ἀρθῇ, ἀφαιρέσει τῆς προϋποτιθεμένης ὑπ' αὐτοῦ ἐλευθέρως σχέσεως μεταξὺ προσφορᾶς καὶ ζητήσεως, σχέσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἄρσις εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἀνα-

γωγῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς τὸν μόνον ῥυθμιστὴν καὶ εἰς τὸν μόνον κύριον τῆς παραγωγῆς.

Ἡ θεωρία λοιπὸν τοῦ *Böhm-Bawerk* πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ κατὰ τρόπον διάφορον ἐκείνου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ ἡ κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τῆς. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος θεωρία ἐκφράζει πρᾶγματι ἀλήθειαν τινα, ἢ ἀλήθεια ὅμως αὕτη δὲν συνίσταται εἰς τὸ ὅτι οἱ περὶ ἀξίας, τιμῆς καὶ κατανουῆς τῶν ἀγαθῶν νόμοι ἀποτελοῦν φραγμοὺς τῆς ἐλευθερίας ἀπολύτους, δηλαδή ἰσχύοντας μὲ φυσικὴν ἀναγκαιότητα ἐν σχέσει πρὸς πᾶσαν ἐν γένει οἰκονομίαν. Ἡ θεωρία τοῦ *Böhm-Bawerk* εἶναι ὀρθή, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ γνωσιολογικόν, ἀλλ' εἰς τὸ «πραγματικόν» πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Μὲ ἄλλας λέξεις: ἡ θεωρία αὕτη (μεθερμηνευομένη ὀρθῶς) σημαίνει, ὅτι ἡ ὠρισμένη ἐκείνη καὶ ἱστορικῶς περιορισμένη οἰκονομία, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν «ἐξελιγμένην συναλλακτικὴν» οἰκονομίαν (ἔτι δὲ εἰδικότερον: ἡ κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία) δὲν εἶναι «ἐλευθέρως» (ἐν τῇ στενωτέρᾳ πλέον τῆς λέξεως ἐννοίᾳ), δὲν ἀναρχεῖται (ὅπως διδάσκουν οἱ *Mars* καὶ *Burgols*), ἀλλ' εἶναι ὠργανωμένη. Εἴπομεν ἤδη, ὅτι ὠργανωμένη εἶναι οὐχὶ μόνον ἡ οἰκονομία ἐκείνη, ἢ ὁποία λειτουργεῖ ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ κανονικῶς ἐκδηλουμένην κηδεμονίαν τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐκείνη, ἢ ὁποία θέτει αὐτομάτως φραγμοὺς εἰς ἑαυτήν, ἐκείνη, ἢ ὁποία αὐτοπεριορίζεται. Οἱ νόμοι, τοὺς ὁποίους διατυπώνει ἡ «ὑποκειμενικὴ» θεωρία, σημαίνουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰς γενικὰς ἀκριβῶς ἀρχάς, ἐπὶ τῇ βίᾳ τῶν ὁποίων συντελεῖται ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος αὐτοπεριορισμός. Ἐὰν αὐτοῖον ἢ πολιτικὴ ἐξουσία, ἀναλαμβάνουσα τὴν ῥύθμισιν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἐμφανίσῃ τὴν σχέσιν τῆς παραγωγῆς πρὸς τὴν κατανάλωσιν ἐξηρημαμένην ἀπὸ τῆς ἐνιαίας δικτατορικῆς θελήσεώς της, αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀρχαί, δι' ὧν αὐτοπεριορίζεται σήμερον ἡ οἰκονομία, θὰ παύσων ἰσχύουσαι, διάφορος δὲ θὰ καταστῇ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τοὺς ὑπὸ τῆς φύσεως τιθεμένους φραγμοὺς, οἱ ὁποῖοι δεσμεύουν ἀπολύτως τὴν ἐλευθερίαν, πάντες οἱ ἄλλοι φραγμοὶ πηγάζουν ἀπὸ τῆς ἐλευθέρως περιοριζούσης ἑαυτὴν βουλήσεως. Πάντως ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον ἔγκειται ἡ ἀξία τῆς ὑπὸ τοῦ *Böhm-Bawerk* γενομένης ἐρεῦνης, εἶναι τοῦτο: ὅτι διὰ τῶν

πορισμάτων τῆς ἐρεῦνης ταύτης (ὡς καὶ ἄλλων συγγενῶν πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ χαραχθεῖσαν κατεύθυνσιν ἐρευνῶν) ἀπηλλιάγη ἢ οἰκονομικῇ ἐπιστήμῃ τοῦ μύθου τῆς λεγομένης ἀναρχίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος.

9.—Εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ μύθου τούτου (ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ὁποίου ἐμφανίζονται τελευταίως ἀπαλλαγέντες καὶ μαρξιστικῶς προσανατολισμένοι οἰκονομολόγοι, ὡς ὁ *Emil Lederer*) συνέβαλεν ἰδιαίτερος καὶ ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ *Arthur Salz* ἔρευνα. Οὗτος, ὀρμώμενος ἀπὸ τῆς συστηματικῆς καὶ ὀρθῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας, συμπληρῶν δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο τὰς μεθοδολογικὰς ἐρεῖνας τοῦ *Max Weber* (πρὸς σ. 27 κ.ε.), ζητεῖ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν κεφαλαιοκρατικὴν εἰδικῶς οἰκονομίαν ὡς αὐστηρῶς ὀργανωμένην, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρῇ τὴν ὀργάνωσιν ἢ ἀνελευθερίαν ταύτην ὡς ὀφειλομένην εἰς ἀπολύτους καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως τεθειμένους φραγμούς. Ὁ *Salz* ζητεῖ ἀπλῶς νὰ καταπολεμήσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ *Mart*, καθ' ἣν ὁ κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς διέπεται ὑπὸ ἀναρχίας, διδάσκων, ὅτι καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία τελεῖ ὑπὸ τὴν πίεσιν αὐτομάτως ἐκδηλουμένου αὐτοπεριορισμοῦ, δηλαδὴ ὑπὸ αὐστηρῶν ὀργάνωσιν. Ὀρμώμενος ἀπὸ συμπερισημάτων τινῶν, εἰς τὰ ὅποια κατέληξεν ὁ *Hartley Withers*, ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ διέπουσα τὴν κεφαλαιοκρατικὴν οἰκονομίαν ἐλευθερία συνίσταται ἁπλῶς εἰς τὸ ὅτι *θυσιάζομεν* τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ὡς παραγωγῶν διὰ νὰ *αἰξήσωμεν* τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ὡς καταναλωτῶν (σ. 148). Ἡ παραγωγὴ πάντως δεσμεύεται ἐντὸς ὁρίων, τὰ ὅποια, τιθέμενα ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦντος τὰς τιμὰς συνήθους καταναλωτοῦ, ἐμφανίζουσιν τὴν κεφαλαιοκρατικὴν οἰκονομίαν αὐστηρῶς ὀργανωμένην, ὁρίων, τῶν ὁποίων ἢ ὑπερπήδησις σημαίνει κατ' ἀνάγκην κρίσιν καὶ καταστροφήν (σ. 149—185).

Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὴν ὀρθότητα τῆς θεωρίας ταύτης, τὴν ὁποίαν ὁ *Salz* προσπαθεῖ νὰ βασίσῃ ἐπὶ σειρᾶς ὀλοκλήρου συμβαρωτάτων καὶ ἐξαιρέτως λεπτῶν ἐπιχειρημάτων. Ἡμᾶς ἐνδιέφερε πρωτίστως τοῦτο: νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι ἡ «ἀνελευθερία» ὡς πραγματικὸν γεγονὸς εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν «ἀνελευθερίαν» ὡς γνωσιολο-

γικὴν ἀρχήν. Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀπόψεως ταύτης χρησιμεύει ἰδιαίτερος καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἔρευνα τοῦ *Salz*, ὁ ὁποῖος δὲν συγχέει ἀκριβῶς τὰ δύο αὐτὰ προβλήματα καί, ἐν ᾧ ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς γνωσιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας, πιστοποιεῖ ἐν τούτοις τὴν ὑπαρξιν «οἰκονομικῆς» νομοτελείας, δι' ἧς ἐμφανίζεται αἰρομένη ἢ ἐλευθερία ὡς *πραγματικὴ* κατάστασις. Οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι δὲν εἶναι νόμοι φυσικοί, ἀλλ' ἀποτελοῦν «ἰδανικοὺς τύπους», ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ κριθῇ ἢ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ὑφ' ὁρισμένας καὶ ἱστορικῶς περιορισμένας οἰκονομικὰς συνθῆκας. Πρόκειται περὶ «ἰδανικῶν κριτηρίων» τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ὑφ' ὁρισμένας προϋποθέσεις ζῶντος ἐμπειρικοῦ ἀνθρώπου.

Ἦδη ὅμως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: πρόκειται ἄρα γε ἀπλῶς περὶ κριτηρίων, εἰς τὴν θέσπισιν τῶν ὁποίων προβαίνει ἐλευθέρως ἢ ἠθικῶς συνείδησις τοῦ οἰκονομολόγου; Πρόκειται περὶ αὐθαιρέτως ἐκφερομένων συμβουλῶν καὶ ἐλευθέρως συντασσομένων συνταγῶν; Ἐὰν συνέβαινε τοῦτο, δὲν θὰ ἐδικαιολογοῖτο ἡ ἀνωτέρω γενομένη παρατήρησις, ὅτι τὰ κριτήρια ταῦτα δεσμεύουν καὶ πράγματι τὴν οἰκονομικὴν δρασίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανίζοντα τὴν κεφαλαιοκρατικὴν οἰκονομίαν ὡς ὀργανωμένην. Ὁ διδάσκων ὅμως, ὅτι τὰ κριτήρια, εἰς τὰ ὅποια δέον νὰ προσανατολιζέται ἡ οἰκονομικὴ δρασίς τοῦ ὑπὸ τὸ κεφαλαιοκρατικὸν σύστημα ζῶντος ἀνθρώπου, ἀκολουθούμενα, ἐμφανίζουσιν τοῦτο ὡς σύστημα ὀργανωμένης οἰκονομίας, σχηματίζει τὰ κριτήρια ταῦτα οὐχὶ κατ' ἐλευθέραν ἠθικὴν ἐκλογὴν, ἀλλὰ διὰ γενεεύσεως νοημάτων, τὰ ὅποια πράγματι πληροῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ κινῶν τούτους εἰς τὴν οἰκονομικὴν των δρασίαν. Ὁ πιστοποιῶν τὰ κριτήρια ταῦτα οἰκονομολόγος δὲν ὑπερπηδᾷ τὰ ὅρια τῆς θεωρίας καὶ δὲν καταλύγει—ὡς θὰ ἐνόμιζέ τις—εἰς πρακτικὴν ἠθικὴν. Εἰς τὴν περίπτωσιν εἰδικῶς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία, τείνουσα νὰ ἀρνηθῇ πᾶν ἐλατήριον ἀναγόμενον εἰς τοὺς «ἀλόγους» παριέγοντας τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς παραδόσεως, προϋπέθεσε τὴν κατάργησιν τῶν εἰδυλλιακῶν σχέσεων, ἐφ' ὧν ἐβασίζοντο ἐν πολλοῖς αἱ προηγηθεῖσαι αὐτῆς μορφαὶ οἰκονομίας, καὶ ἐμφανίζεται κινουμένη ὑπὸ αὐστηρῶς «λογικῶν» ἐλατηρίων, ὑπὸ τῆς

σκοπιμότητος, τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τοῦ ξηροῦ συμφέροντος, ὁ θεωρητικὸς παρατηρητὴς ὀφείλει ἀπλῶς—διὰ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν σκοπὸν του—νὰ ἀναγάγῃ τὰ ἀπαρτίζοντα τοὺς ξηροὺς αὐτοὺς ὑπολογισμοὺς νοήματα εἰς γενικοὺς τύπους καὶ ἐπὶ τῇ βίψει τῶν τύπων τούτων νὰ σχηματίσῃ τὴν εἰκόνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας. Τὸ ὅτι οἱ τύποι αὗτοι, σχηματιζόμενοι διὰ γενικεύσεως, ἐξιδανικεύουν βεβαίως τὴν πραγματικότητα, δηλαδή πρὸς αἰδερμίαν πλέον συγκεκριμένην πραγματικότητα εἶναι δυνατὸν νὰ τιαντισθοῦν, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι δημιουργοῦνται κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ μοῖρα πάσης γενικεύσεως—αὐτῆς ταύτης τῆς φυσικοεπιστημονικῆς—συνίσταται εἰς τὴν ἐξιδανικέυσιν. Αὗτοι οὗτοι οἱ φυσικοὶ νόμοι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν πραγματικότητα. Αὕτη, δεσμευομένη ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, γενικεύεται μόνον διὰ τῆς διαλεκτικῆς συντελουμένης ἀναγωγῆς τῆς εἰς τὸ ἀπόλυτον, εἰς τὸ ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου. Ὅπως ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὁ ὑπ' αὐτῶν θεωριζόμενος νόμος, ἂν καὶ ἐξιδανικεύει τὴν πραγματικότητα, χρησιμεύει ὡς τὸ μόνον μέσον θεωρητικῆς συλλήψεως αὐτῆς, κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ὁ ὑπ' αὐτῆς θεωριζόμενος τύπος ὀρθῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἂν καὶ ἐξιδανικεύει τὴν πραγματικότητα, ἀποτελεῖ τὸ μόνον μέσον θεωρητικῆς κατανοήσεως αὐτῆς. Πάντως οἱ τύποι οὗτοι πρέπει—διὰ νὰ μὴν ἐγκαταλείπεται ἡ σφαῖρα τῆς θεωρίας—νὰ σχηματίζονται διὰ γενικεύσεως νοημάτων, τὰ ὅποια πράγματι κατὰ κανόνα κινοῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὀδηγοῦν τούτους εἰς τὴν ὀρθὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ζητουμένου οἰκονομικοῦ σκοποῦ. Ἐὰν οἰκονομία τις—καὶ τοῦτο σημαίνει ἀκριβῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας—ἐμφανίζεται προσανατολιζομένη εἰς αὐστηρῶς λογικὰ κριτήρια οἰκονομικῆς δράσεως, ἢ οἰκονομία αὕτη πρέπει νὰ χαρακτηρηθῆ ὡς ὀργανωμένη (καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ λειτουργία τῆς δὲν ἑυθμιζέται ὑπὸ ἐξωτερικῶς «ὀρατῆς» οὕτως εἰπεῖν δυνάμεως, ἥπως εἶναι τὸ κράτος). Ἀπόδειξιν σαφεῆ περὶ τοῦ ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία εἶναι αὐστηρῶς ὀργανωμένη ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι πᾶσα (καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀκόμη) ὑπερπλήθισις τῶν φραγμῶν, τοὺς ὁποίους θέτουν τὰ διέποντα

ταύτην αὐστηρῶς λογικὰ κριτήρια (οἱ διέποντες ταύτην οἰκονομικοὶ «νόμοι»), ὀδηγεῖ ἀναποφεύκτως εἰς κρίσιν. Τὸ ὅτι αἱ κρίσεις καθίστανται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν συχνότεραι καὶ ἐντονώτεραι, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ ἀναρχία ἀποτελεῖ στοιχεῖον τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ σημαίνει ἴσως, ὅτι ἡ ὑπαρξίς τῆς ὡς ὀργανωμένης ἀκριβῶς οἰκονομίας κλονίζεται. Οἱ αἰσιοδοξώτεροι τῶν ἰδεολογικῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος (καὶ εἰς τούτους ἀνήκουν π.χ. οἱ *Julius Wolf*, *Schumpeter* καὶ *Salz*) διδάσκουν, ὅτι αἱ ὑπὸ τῶν κρίσεων προκαλούμεναι παθολογικαὶ διαταραχαί τῆς ἑυθμιᾶς τοῦ λειτουργίας συμβάλλουν ἀπλῶς εἰς τὴν ἀνανέωσιν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἄδιάφορον! Ὅπως δὲ καὶ ἐὰν ἐρμηνευθῆ τὸ φαινόμενον τῶν κρίσεων, ἢ δι' αὐτῶν ἐκδηλουμένη ἀναρχία τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. 10.—Ἐκ τῶν ὅσων εἶπομεν μέχρι τοῦδε, διακρίναντες τὸ γνωσιολογικὸν ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας, ἐξάγεται βεβαίως, ὅτι τὰ δύο ταῦτα προβλήματα εἶναι κατ' ἀρχὴν ἄσχετα πρὸς ἀλλήλα. Τὸ ὅτι θὰ ὀρμηθῶμεν ἀπὸ τῆς γνωσιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας, τοῦτο δὲ σημαίνει, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὀρισμένον τι οἰκονομικὸν καθεστῶς ὡς «ἀνελεύθερον», δηλαδή ὡς αὐστηρῶς ὀργανωμένον, ὡς διεπόμενον, ὡς λέγεται συνήθως, ὑπὸ οἰκονομικῶν «νόμων». Καὶ ὅμως: ἂν καὶ τὰ δύο ταῦτα προβλήματα εἶναι κατ' ἀρχὴν ἄσχετα πρὸς ἀλλήλα, ἔμμεσός τις σχέσις μεταξὺ τούτων ὑπάρχει καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοῆται. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς σχέσεως ταύτης εἶναι ἐξαιρέτως δυσχερὴς καὶ προϋποθέτει ἰδιαιτέραν προσοχήν.

Ἐπαναλαμβάνομεν: ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας ὡς γνωσιολογικὴ ἀρχὴ δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀναγνώρισιν οἰκονομικοῦ τινος συστήματος ὡς ἀνελεύθερου. Ἐρωτᾶται ὅμως: ἐὰν εἶναι τοῦτο ἀληθές, ποῦ εὑρεθῆ ἢ σχέσις μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατ' ἀρχὴν διαφόρων πρὸς ἀλλήλα προβλημάτων. Ἡ ζητούμενη σχέσις εὑρεθῆ εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ ἀπὸ τῆς γνωσιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας ὀρισμένος ἐρευνητὴς θὰ θεωρήσῃ ὀρισμένην καὶ ἐμπειρικῶς δεδομένην οἰκονομίαν ὡς ἀνελεύθεραν, συγκεκριμένως δὲ εἰς τὸν τρόπον,

καθ' ἃν θὰ συνδέσῃ ταύτην πρὸς τὰς προηγηθείσας αὐτῆς ἢ τυχὸν ἐπομένας εἰς αὐτὴν μορφὰς οἰκονομίας. Ὁ τρόπος οὗτος ποικίλλει ἀναλόγως τῆς γνωσιολογικῆς ἀρχῆς, ἀφ' ἧς θὰ ὁρμηθῇ τις.

Ἀντιθέτως πρὸς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται τοὺς ἐμφανίζοντας οἰκονομίαν τινα ὡς ὁργανομένην (ὡς «ἀνελευθέρια») οἰκονομικοὺς νόμους ὡς νόμους φυσικοὺς, ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, σχηματίζων (ὡς ἐλέχθη ἤδη) τοὺς τύπους τῆς ὑφ' ὁρισμένον οἰκονομικὸν καθεστὸς ἐπιβαλλομένης οἰκονομικῆς δρασεως διὰ τῆς γενικεύσεως («ἐξιδανικεύσεως») νοημάτων, ἅτινα ἐλευθέρως (ἀδιάφορον ἂν διὰ λόγου σκοπιμότητος) προσδίδουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς πράξεις των, θὰ σχηματίσῃ κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν εἰκόνα ὀλοκλήρου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται «οἰκονομικοῦ καθεστώτος» δι' ἀναλόγου γενικευτικῆς διαδικασίας. Τὸ «ἐπιβάλλον» τὸν προσηγορευτολισμὸν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης πιστοποιουμένους τύπους «καθεστώτος» δὲν εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἀναγκαιῶς δεδομένον, ἀλλ' ἀποτελεῖ ὡσαύτως τύπον, εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ὁμοίου ὁδηγεῖ ἡ ἐξιδανικεύσις ἐλευθέρως συλλαμβανομένων νοημάτων. Ὁ τύπος τῆς ὑφ' ὁρισμένον καθεστὸς ἐπιτασσομένης ὀρθῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς σημαίνει διὰ τὸν ὁρμώμενον ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας ἐρευνητὴν τύπον, ὁ ὁποῖος ἰσχύει μόνον ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ διατηρήσουν τὸ ἐν λόγῳ καθεστὸς. Ἡ πολιτικὴ π. χ. ἐξουσία εἶναι δυνατόν κίλλιστι, μεταβάλλουσα ἐν μέρει ἢ καὶ ἐν γένει τὰς συνιστώσας τὸ καθεστὸς τοῦτο συνθήκας, νὰ καταστήσῃ ἀχρήστους τοὺς ὑπ' αὐτὸ ἰσχύοντες τύπους ὀρθῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ τοὺς λεγομένους οἰκονομικοὺς νόμους. Τὸ ὅτι τοῦτο προὑποθέτει δύναμιν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθῇ ὑπὸ τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου δὲν μεταβάλλει τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος. Τὰ καθεστῶτα, ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἀνεκτύχθη ἡ οἰκονομία τῶν ἀνθρώπων, λειτουργοῦν μὲν (ἐφ' ὅσον εἶναι αὐστηρῶς ὁργανομένα) ὑπὸ τὴν πίεσιν ἀναγκαιότητος (ἀναγκαιότητος ἀναλόγου πρὸς ἐκείνην, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ὁποίας ὑπακούει τις π. χ. εἰς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας), δὲν διαδέχονται ὅμως ἀλλήλων κατ' ἀναγκαίαν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου σειρὰν ἐξελίξεως. Ἡ παρατήρησις αὕτη ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐπιανεπιλημ-

μένως ἀπασχολήσαντος τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην προβλήματος τῶν βαθμίδων ἢ σταδίων ἐξελίξεως τῆς οἰκονομίας.

Ὡς εὐρύτατα διαδεδομένη τάσις κατὰ τὸν 10' αἰῶνα ἴσχυεν ἡ διατύπωσις μηχανικῶν σχημάτων ἐξελίξεως. Τὸ περίφημον σχῆμα τοῦ *Auguste Comte* περὶ τῶν τριῶν σταδίων ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ὁποῖον, ἀποτελέσασαν τὴν τελικὴν διατύπωσιν παραδόσεως ἀναγομένης εἰς τοὺς *Turgot*, *Condorcet* καὶ *Saint-Simon*, ἤσκησε καὶ ἐπὶ τοὺς ἀμέσως μεταγενεστέρους (καὶ δὴ ἐπ' αὐτὸν τοῦτον τὸν *Herbert Spencer*) μεγίστην ἐπίδρασιν, ἀπετέλεσε τὸ κλασσικώτερον σύμπτομα τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης καὶ πρὸς κατευθύνσεις, ὡς ὁ νατουριαλισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς, συνδυασθείσης τάσεως. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος θεωρήθη ὑποτεταγμένη εἰς νόμους ἐξελίξεως, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλον εἰς πάντας τοὺς λαούς, ὅπως διέλθωσιν ἀναγκαιῶς (καὶ δὴ κατ' ἀναγκαίαν ὁμοιόμορφον σειρὰν) ὁρισμένα στάδια ἐξελίξεως. Οἱ περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομίας ἀσχολούμενοι ἐρευνηταὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνουν ἀπηλλαγμένοι τῆς τάσεως αὐτῆς καὶ ἐπεχείρησαν ὡσαύτως νὰ ἐμφανίσουν ὑποτεταγμένην τὴν οἰκονομίαν εἰς ὁρισμένα μηχανικὰ σχήματα ἐξελίξεως. Οὕτω π. χ. ἐγεννήθη ἡ θεωρία, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις τῆς πρωτογόνου οἰκονομίας διήλθε κατ' ἀναγκαίαν σειρὰν ἐξελίξεως τὰ στάδια τῆς οἰκονομίας τῶν κτηνηγῶν, τῶν κτηνοτρόφων καὶ τῶν γεωργῶν, θεωρία, ἣν ὑπεστήριξε καὶ ὁ *H. List*, προσθέσας εἰς αὐτὰ τὰ στάδια τοῦ γεωργικοῦ ἐργαστηριακοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ γεωργικοῦ, ἐργαστηριακοῦ καὶ ἐμπορικοῦ ἀφ' ἑτέρου κράτους. Ἡ θεωρία αὕτη συνδέεται πρὸς τὴν ὕλην κατεύθυνσιν, ἡ ὁποία διεῖπε τὰς προϊστορικὰς καὶ ἐθνολογικὰς κατὰ τὸν 10' αἰῶνα ἐρεῖνας, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ λεγομένου «*Evolutionismus*». Σήμερον—μετὰ τὴν ἀσκηθεῖσαν εἰς βῆρος τῆς κατευθύνσεως ταύτης κριτικὴν—γνωρίζομεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης δὲν διήλθεν ἀναγκαιῶς ὁρισμένα καὶ ἀπανταχοῦ ὁμοιόμορφοις ἐκδηλωμένα στάδια ἐξελίξεως. Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα θεωρία, καθ' ἣν ἡ οἰκονομία διήλθε διαδοχικῶς καὶ κατ' ἀναγκαίαν σειρὰν ἐξελίξεως τὰ στάδια τῆς οἰκονομίας τῶν κτηνηγῶν, τῶν κτηνοτρόφων καὶ μετὰ ταῦτα τῶν γεωργῶν ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τῶν *Probenius*, *Grachner* καὶ *Antkowiak*, ἰδίᾳ δὲ τῶν *W. Schmidt*

καὶ *W. Koppers*, ἐρευνῶν, τῶν ὁποίων τὰ πορίσματα νιοθέτησε καὶ συνεπλήρωσεν ἐν πολλοῖς καὶ ὁ οἰκονομολόγος καὶ κοινωνιολόγος *Franz Oppenheimer*. Συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων, ἡ προϊστορία τῆς ἀνθρωπότητας ὁρμήθη ἐκ τριῶν διαφόρων πρὸς ἀλλήλους κύκλων πολιτισμοῦ, κύκλων, τῶν ὁποίων οἱ χαρακτήρες ἀπετέλεσαν ὀρμητήρια καὶ οὐχὶ διαδοχικῶς καὶ κατ' ἀνάγκην φυσικὴν ἀναπτυχθείσας βαθμίδας ἐξελίξεως. Οἱ τρεῖς κύκλοι πρωτογόνου πολιτισμοῦ (κύκλοι γεννηθέντες ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων) εἶναι οἱ τῶν κρηγῶν (ἐννοεῖται πᾶντος τῶν ἀνωτέρων κρηγῶν, διότι οἱ κατώτεροι ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν), τῶν γεωργῶν καὶ τῶν κτηνοτρόφων. (C) *W. Schmidt*, ὁ ὁποῖος δὲν περιορίσθη ἀπλῶς εἰς ἀντίρρουν τοῦ «*Evolutionism*» βασιζομένην ἐπὶ τοῦ ὅτι αὐτοῦ χρησιμοποιεθέντος προϊστορικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ ὅλου, ἀλλ' ἐπεχείρησε καὶ καθαρῶς λογικῶς νὰ ἀνατρέψῃ τὴν «*νατουραλιστικὴν*» ἐν τῇ ἐθνολογίᾳ κατεύθυνσιν (πρὸβλ. σ. 35 κ. ἑ.), ἀνήγαγε τὴν ἔννοιαν τοῦ «κύκλου πολιτισμοῦ» εἰς τύπον ἱστορικόν, εἰς κριτήριον ἱστορικῆς ἐρεῖνης (πρὸβλ. σ. 70 κ. ἑ.). Χωρὶς νὰ ἀγνοήσῃ ἢ νὰ ἰσοτιμήσῃ τοὺς καθαροὺς «*φυσικοὺς*» (συγκεκριμένως δὲ καὶ κυρίως τοὺς γεωγραφικοὺς) παράγοντας ἢ φραγματοὺς τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν (πρὸβλ. σ. 51 κ. ἑ.)—παράγοντας καὶ φραγματοὺς, τοὺς ὁποίους ἠλέγχθη ἀντιθέτως ἀγνοοῦσα ἢ τὴν ἀναγκαστικὴν καὶ ὁμοιόμορφον ἐξέλιξιν διδάσκουσα θεωρία—, κατόρθωσε ὁ *W. Schmidt*—καὶ τοῦτο τονίζετα ὀρθῶς καὶ ὑπὸ τοῦ *Rudolf Hönigshelm* (πρὸβλ. σελ. 863)— νὰ ἄρῃ τὴν διάστασιν, ἢ ὁποία ἐκράτει μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἐθνολογίας καὶ δὴ νὰ ἄρῃ ταύτην οὐχὶ ἐμφανίζων (ὡς εἶχε πράξει ἄλλοτε ὁ *Adolf Bastian*) τὴν ἱστορίαν ὡς *φυσικὴν* ἐπιστήμην, ἀλλ' ἐμφανίζων ἀντιστρόφως αὐτὴν ταύτην τὴν ἐθνολογίαν ὡς ἐπιστήμην *ἱστορικὴν*.

Ἔάν—κατόπιν τῶν γενομένων ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν *Schmidt*, *Koppers* καὶ *Oppenheimer* ἐρευνῶν—δὲν ἐμφανίζεται αὐτὴ αὐτὴ ἢ «*προϊστορία*» τῆς οἰκονομίας ὑποτεταγμένη εἰς ἀναγκαίαν σειρὰν ἐξελίξεως, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ἢ «*ἱστορία*» τῆς οἰκονομίας ὡς διεπομένη ὑπὸ τοιαύτης ἀναγκαιότητος; Αἱ κυριώτεραι θεωρίαι περὶ τῶν ἀναγκαίων βαθμίδων ἐξελίξεως τῆς οἰκονομίας

τῶν πεπολιτισμένων λαῶν εἶναι αἱ θεωρίαι τῶν *B. Hildebrand* καὶ *Karl Bücher*. Κατὰ τὸν *Hildebrand*, ἡ οἰκονομία διήλθε κατ' ἀναγκαίαν σειρὰν ἐξελίξεως τὰ στάδια τῆς ἀνταλλακτικῆς, τῆς χρηματικῆς καὶ τῆς πιστωτικῆς οἰκονομίας. Ὁ *Karl Bücher* ἐθεώρησε τὴν ἀνθρωπότητα ὡς διελλοῦσαν τὰ στάδια τῆς οἰκονομίας τοῦ οἴκου (ἀρχαιότης καὶ μέσοι αἰῶνες μέχρι τοῦ IB' αἰῶνος), τῆς οἰκονομίας τῆς πόλεως (IB' μέχρι III' αἰῶνος) καὶ τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας (ἀπὸ τοῦ III' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν). Ἄλλοι ἐρευνηταί, ὡς π.χ. αὐτὸς οὗτος ὁ *Schmoller*, προέβησαν εἰς τὴν συγκρότησιν ἀναλόγων σχημάτων.

Πρὸ τῆς αὐστηροτάτης κριτικῆς, ἣτις ἠσκήθη εἰς βάρος τῶν σχημάτων τούτων (κριτικῆς, εἰς ἣν προέβη συστηματικῶς καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς οἰκονομίας (*L. v. Below*) ἠναγκάσθη ὁ *Bücher* νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ σχῆμα τοῦ ὡς ἰσχυρὸν μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν πεπολιτισμένην περίοδον τῆς ἱστορίας τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν (πρὸβλ. σ. 10 κ. ἑ.). Ὁ περιορισμὸς ἴσως οὗτος, ὡς καὶ πᾶντες οἱ παρεμφρεῖς περιορισμοὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς σώζοντες ἀποτελεσματικῶς τὴν ἰδέαν τῆς ἀναγκαστικῆς καὶ κατ' ἀναγκαίαν ὁμοιόμορφον σειρὰν συντελουμένης ἐξελίξεως. Ἡ ἰδέα αὕτη, ἀπὸ τῆς ὁποίας (συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς) ὀρμῶνται καὶ οἱ τὰ μᾶλλον περιορισμένα σχήματα ἐξελίξεως συγκροτοῦντες, εἶναι κατὰ βάσιν ἐσφαλμένη, διότι προϋποθέτει μηχανικότητα ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἱστορικὴ ζωὴ ἐν τῇ ἐπαναστατικῇ αὐτῆς μοναδικότητι, δὲν γνωρίζει εἰ μὴ ἐλευθερίαν. Τὰ σχήματα τῆς ἐξελίξεως, περὶ ὧν εἴπομεν ἀνωτέρω, εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὴν ἐπιστήμην μόνον, ἐφ' ὅσον—αἰρημένου κατὰ βάθος τοῦ σχηματικοῦ τῶν χαρακτήρος καὶ τῆς μηχανικῆς αὐτῶν συγκροτήσεως—διαλυθοῦν εἰς τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὰ στοιχεῖα, χρησιμοποιουμένων τῶν στοιχείων τούτων (εἰς τὴν περίπτωσιν συγκεκριμένως τοῦ σχήματος τοῦ *Bücher*: τῶν ἐνοιῶν τῆς οἰκονομίας οἰκονομίας, τῆς οἰκονομίας τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως καὶ τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας) ὡς ἀπλῶν ταξινομητικῶν ἐνοιῶν, δηλαδή ὡς «*ιδανικῶν*» κριτηρίων τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἀκριβῶς ταύτην ἀπέκρουσε καὶ ἐχρησιμοποίησε ταῦτοχρόνως ὁ *Max Weber* τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος σχήματα, ἰδίᾳ τὸ ὑπὸ τοῦ *Bücher* καταρτισθέν.

Τοιοιτοτρόπως αἴρεται πάντως πλήρως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξελέξεως, ἡ ἰδέα τῆς συγκροτήσεως βαθμίδων ἐξελέξεως, τῶν ἀντιστοιχοῦσῶν εἰς τὰς βαθμίδας ταύτας ἐννοιῶν ἐμφανιζομένων ἀπλῶς ὡς κριτηρίων, εἰς τὴν ἰδανικὴν θέσπισιν τῶν ὁποίων ὁδηγεῖ ἡ γενέσεις ἀνθρωπίνων νοημάτων.

11.— Οὕτω πως ἐρθάσαμεν εἰς τὸ τέρμα τῆς παρουσίας πραγματείας. Σκοπός μας ἦτο νὰ θέσωμεν ἀπλῶς καὶ οὐχὶ νὰ λύσωμεν προβλήματα. Καὶ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος διαφωνεῖ τυχὸν πρὸς τὰς λύσεις, τὰς ὁποίας—παρεκκλίναντες τοῦ κυρίου σκοποῦ μας—ἐπεχειρήσαμεν νὰ δώσωμεν εἰς ὄρισμένα τῶν τεθέντων προβλημάτων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρίσῃ ὁποσδήποτε τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τῶν προβλημάτων τούτων δέον νὰ ὁρμηθῇ πᾶσα θεωρητικὴ τῆς οἰκονομίας παρατήρησις. Ἄλλως τε τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος προβλήματα δὲν ἐτέθησαν τὸ πρῶτον ἐνταῦθα. Ἐὰν ἀγνοῶνται ἢ ὑποτιμῶνται ὑπὸ πολλῶν τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι δὲν εἶχον ἐν γένει μέχρι τοῦδε ἀντιμετωπισθῆ. Τόσον τὸ γνωσιολογικόν, ὅσον καὶ τὸ πραγματικὸν πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας—ἂν καὶ συγχεόμενα πολλῶς πρὸς ἄλληλα—ἀπησχόλησαν πάντας τοὺς παλαιότερους φορεῖς τῆς οἰκονομολογικῆς σκέψεως, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων πάντας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν (ὡς π. χ. οἱ *Fr. v. Wieser, Max Weber, Werner Sombart, Arthur Satz* καὶ ἄλλοι τινες), ὅτι ἡ ἐπιστήμη προῦποθέτει ὄρισμένας θεωρητικὰς ἀρχάς, πρωτίστως δὲ γνωσιολογικὴν λογισίαν. Τὸ ὅτι ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τινῶν (σήμερον δὲ δυστυχῶς ὑπὸ πολλῶν) ἡ λύσις τῶν πρακτικωτέρων τῆς οἰκονομίας προβλημάτων, ὡς π. χ. τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως, χωρὶς νὰ ζητῆται ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, τίνες τῶν ἰσχυόντων οἰκονομικῶν νόμων ἀφείλονται εἰς φυσικὴν ἀνάγκην (δηλαδὴ εἶναι πράγματι «νόμοι») καὶ τίνες ἀποτελοῦν ἀπλῶς τοὺς ἰδανικοὺς τύπους τῆς ὑφ' ὄρισμένου οἰκονομικῶν σύστημα ἐπιβαλλομένης οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, εἶναι ἀπορίας ἄξιον. Μόνον ὁ ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ὀρθῆς εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα ἀπαντήσεως οὐκ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν σημασίαν καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐν περιπτώσει κρίσεως σημειουμένης ἢ ταύτην προκαλούσης ἀποκλίσεως τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῶν σχηματιζομένων ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἰδανικῶν τύ-

πων καὶ οὐκ ἐξετάσῃ, μήπως ἡ ἀπόκλισις αὕτη (π. χ. ἡ σκοπίμως πολλῶς δημιουργουμένη ὑπερπαραγωγή) συνδέεται καὶ πρὸς μεταβολὴν τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπῆλθον π. χ. μέχρι τοῦδε τὴν ἰσορροπίαν μεταξὺ προσφορᾶς καὶ ζητήσεως. Ὁ συννερασμὸς τῶν φαινομένων καὶ δὴ ὄχι μόνον τῶν οἰκονομικῶν πρὸς τὰ κοινωνικά, ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκονομικῶν πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ ἠθικά καὶ πνευματικά, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης εἰ μὴ μόνον ὅταν αὕτη ὁρμηθῆ ἀπὸ θεωρητικῶν ἀρχῶν ἰκανῶν, ὅπως συνδεθοῦν δι' αὐτῶν τὰ κατ' ἐπίφρασιν μᾶλλον ἄσχετα πρὸς ἄλληλα φαινόμενα. Διὰ τῆς στατιστικῆς, ἡ ὁποία γνωρίζει μόνον ποσότητας καὶ ἀριθμοὺς καὶ ἀποτελεῖ ἀπλῶς βοηθητικὴν καὶ δευτέρουσαν μέθοδον ἐρεῦνης, δὲν λύονται προβλήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν διεπομένην κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ ποιοτικῶν σχέσεων ἱστορίαν. Αἱ αὐταὶ μομφαί, τὰς ὁποίας ἐπέρριψεν ἄλλοτε ὁ *Gustav Schmoller* κατὰ τῶν *Quetelet, Buckle* καὶ ἄλλων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύσουν καὶ κατ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν σήμερον νὰ λύσουν τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, ἀπομονοῦντες καὶ ἀνάγοντες ταῦτα εἰς ξηρὰς καὶ ξένας πρὸς τὴν ζωὴν ἀριθμητικὰς σχέσεις!

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΙΩΜΑΤΑ

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

“Ο,τι χαρακτηρίζει κατ’ ἀρχήν τὸ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφρασθὲν «θεμελιῶδες» κοινωνιολογικὸν ἔργον τοῦ Ἐλευθεροπούλου” εἶναι ἡ διέπουσα τοῦτο ἰδέα, ὅτι πᾶν τὸ ἐν αὐτῷ λεγόμενον «καταδεικνύεται», ἔστω καὶ ἐὰν δὲν «ἀποδεικνύεται». Ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος τοῦ ἔργου τοῦ ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς ἀξιωματικῶς. Καὶ ὅ,τι περιεργότερον: ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι βιασίζεται ἐπὶ ἐπιχειρημάτων καὶ ὅτι ἀποδεικνύει. Κάθε δεύτερος στίχος τοῦ συγγραμμάτος του περιλαμβάνει τὴν ἱκανῶς μετριόφρονα ἔκφρασιν «ὅπως κατέδειξα». Ἀπὸ τῆς τρίτης σελίδος τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου του, ἐν ᾧ ἀναμένει τις ἐπιχειρηματολογία καὶ ἀνάλυσιν, παραπέμπεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς ὅσα «κατέδειξεν» ἀνωτέρω. Εἰς μίτην ἀναζητεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅσα «ἔδειξεν» ὁ συγγραφεὺς. Ὁμολογῶ, ὅτι ἀναγιγνώσκων τὸ βιβλίον τοῦ Ἐλευθεροπούλου, διερωτῶμαι διαρκῶς: ποῦ ἔδειξεν ἐπὶ τέλους ὁ συγγραφεὺς ὅσα ὑποτίθεται καὶ ὅσα ἐπιμένει, ὅτι κατέδειξεν «ἀνωτέρω»; Μήπως εἰς τὸ «ἔξοφυλλον» τοῦ βιβλίου;

Ὁ κακὸς καὶ ἐστερημένος ὄχι μόνον μεθοδικότητος, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας τρόπος, καθ’ ὃν ἐκφράζει τὰς γνώμας του ὁ Ἐλευθερόπουλος, κατηγγέθη ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτην γερμανικὴν ἔκδοσιν τῆς «κοινωνιολογίας» του ὑπὸ γερμανοῦ ἐπιστήμονος,

* Ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων (Ἀρχή, ἐξέλιξις καὶ φύσις αὐτοῦ), ἐκ τῶν ἔργων τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1930.

ταυτικοῦ καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας, ὑπὸ τοῦ *Paul Barth*, εἰς τὸν ὁποῖον ὁφείλει ἡ κοινωνιολογία τὴν ἰδίαν ἀρτίαν (ἂν καὶ παλαιωθεῖσαν ἤδη κατ’ ἀνάγκην) ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεώς της. Ἐλάχιστοι βεβαίως εἶναι οἱ ἀσχοληθέντες ἔξω περὶ τὴν κοινωνιολογίαν τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Οἱ πλεῖστοι ἔκριναν ὀρθότερον νὰ ἀποσιωπήσουν τὴν ἵστασιν της. Ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἀναλύοντες αὐτὴν λεπτομερῶς, ἡ τακτικὴ τῆς ἀποσιωπήσεως ἦτο ἢ μᾶλλον ἐπιβεβλημένη εἰς χώρας, ὅπου τὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν δὲν διέτρεχε κίνδυνον ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῆς. Μήπως ὅμως καὶ οἱ ὀκωσδήποτε ἀπασχοληθέντες μὲ τὴν «κοινωνιολογίαν» τοῦ Ἐλευθεροπούλου, ἀπασχολήθησαν μὲ αὐτὴν διὰ νὰ ἐπαινέσουν τὸν συγγραφεῖα; Οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ὁμίλησαν περὶ Ἐλευθεροπούλου μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ προστατεύσουν τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τῶν ἐπεμβάσεων αὐτοῦ. Ὁμολογῶ, ὅτι δὲν γνωρίζω βιβλίον ἀγνοηθὲν ἢ κατακριθὲν τόσον, ὅσον ἔχει ἀγνοηθῆ ἢ κατακριθῆ ἡ «κοινωνιολογία» τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Ὁ *Paul Barth* τονίζει, ὅτι ἐμνημόνευσε ταύτην μόνον διὰ νὰ «διαμαρτυρηθῆ» ἕναν τίον της (Πρὸς *Paul Barth*, *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*, I, Leipzig 1922, σ. 305).

Ἐν ὅλῳ (τοῦ ἔργου τοῦ Ἐλευθεροπούλου) «ἀποτελεῖ συγκεχυμένην καὶ τελείως ἐρασιτεχνικὴν φλυαρίαν, ἐκ τῆς ὁποίας οὐδαμοῦ ἀνακύπτει βαθυτέρα τις γνῶσις». Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ *Barth* δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπερβολικὴ. Ἡ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἄλλο ἔργον τοῦ Ἐλευθεροπούλου γενομένη παρατήρησις τοῦ *Barth*, ὅτι «ἡ σειρὰ τῶν σκέψεων εἶναι τόσον συγκεχυμένη, ὥστε μοιάζει σὰν νὰ παλαβιουτῆ κανεὶς μέσα σὲ βοῦρκο» (*Barth*, ὁρ. εἰτ., σ. 693), ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν «κοινωνιολογίαν» τοῦ Ἐλληνος συγγραφέως. Κριτικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ ἔργου τούτου σοβαρὰ καὶ ἐπιστημονικὴ δὲν εἶναι σχεδὸν δυνατὴ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς θεωρίας ἄλλων, τὰς ὁποίας μνημονεύει ὁ Ἐλευθερόπουλος, αὗται ἐκτίθενται κατὰ τρόπον τελείως ἐσφαλμένον καὶ συγκεχυμένον. Τοῦτο τονίζεται καὶ ὑφ’ ἑνὸς ἐκ τῶν νεωτέρων κριτικῶν του, τοῦ *Alfred Peters*, ὁ ὁποῖος μάλιστα προσθέτει, ὅτι τὸν Ἐλευθερόπουλον διακρίνει πλήρης ἔλλειψις μεθοδολογικῆς προπαιδείας (Πρὸς *Kölnen*

Vierteljahrshefte für Soziologie, 3. Jahrg., Heft 2/3, 1923 σ. 188]. Όσον αφορά τέλος τὰ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἐλευθεροπούλου εἴτε εἰς ἀντίκρουσιν ξένων θεωριῶν, εἴτε αὐτοτελῶς λεγόμενα, περὶ αὐτῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ διατυπωθῇ κρίσις ἀνταποκρινομένη πλήρως εἰς τὴν πραγματικότητα. Πρόκειται ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἢ περὶ κοινοτοπιῶν ἢ περὶ συγκεχυμένων φράσεων, τῶν ὁποίων μάλιστα προηγοῦνται ἐκφράσεις, ὡς αἱ ἀκόλουθοι: «Ἄλλ' ὅμως ἐγὼ . . .», «Ἐγὼ δὲ ἀπεναντίας καθώρισα. . .» καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Περὶ τοῦ τρόπου ἐν γένει, καθ' ὃν γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος, δηλαδὴ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν συμπεριφέρεται οὗτος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ πρὸς τὴν λογικὴν, μαρτυροῦν σαφῶς αἱ κατωτέρω φράσεις αὐτοῦ:

«Ἡ πρώτη τῶν λογικῶς δυνατῶν τούτων ἐκδοχῶν πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὀρθῶς: ὁ ἀνὴρ ἐξήρχετο πρὸς ζήτησιν γυναικῶς προϋποθέτει ἐν πρώτοις ὄχι ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν τῇ περιουσίᾳ, ὅπως π. χ. ὁ γάτος» (Ἐλευθεροπούλου, σ. 29).

«Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν διήγησιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὁ Κάϊν ἐρωτώμενος δῆθεν ἀπὸ τὸν Θεὸν περὶ τοῦ ἀδελφοῦ του ἀπαντᾷ, οὕτως εἰπεῖν «μήπως εἶμαι φύλαξ τοῦ ἀδελφοῦ μου;» τὸ δὲ πνεῦμα τοῦτο δὲν οὐκ ἦτο δυνατόν νὰ ἐξελεχθῇ τότε ἀπὸ ἀνθρώπους» (Ἐλευθεροπούλου, οἱ. εἰτ., σ. 45 κ. ἐ.).

«. . . ἕως ὅτου αὐτὸς πραγματοποιήσῃ τοῦτο εἶναι ὑποκείμενον καταγέλωτος ἐκ μέρους τῶν γραιῶν. . .» (Ἐλευθεροπούλου, οἱ. εἰτ., σελ. 60, ὑποσημ. 1.).

«Οὕτω δὲ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν δύο συστατικῶν μερῶν τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνικῆς ὁμάδος καταφαίνεται ὅτι κοινωνικὴ ὁμάς εἶναι πλῆθος ἀνθρώπων, ἐνωμένων πρὸς τινα σκοπόν, κατὰ τὴν στιγμήν τῆς ἐνεργείας, ἐν καιρῷ ἐνεργείας, ἐν ἐνεργείᾳ. . .» (Ἐλευθεροπούλου, οἱ. εἰτ., σελ. 75).

«Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τῆς κοινωνίας εἶναι, ὅπως ἔλεγον, οὐτως εἰπεῖν ἡ ἀτμόσφαιρα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζῆ (ὕψισταται) ἢ ἐπιθυμεῖ νὰ ζῆ (νὰ ἔζη) ὁ κοινωνικὸς βίος» (Ἐλευθεροπούλου, οἱ. εἰτ., σ. 90).

Τοιούτων φράσεων βρίσκει δλόκληρον τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Ἴσως παρατηρηθῇ, ὅτι ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος, ζήσας

ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, ἐλησιμόνησε τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν. Δυστυχῶς καὶ περὶ τῆς «γερμανικῆς του», εἰς τὴν ὁποίαν ἔχουν γραφῆ τα περισσότερα τῶν ἔργων του, διευπλώθησαν κρίσεις, αἱ ὁποῖαι οὐδὲν ὀλιγάκι κολακεύουν τὸν συγγραφέα. Ὁ *Paul Barth* γράφει, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος «κακομεταχειρίζεται» τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν τῶν ὀνομάτων μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε ἀντιλαμβάνεται τις ἀμέσως ὅτι ἡ σχέση του πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ πρὸς τοὺς συγγραφεῖς εἶναι μόνον «ἔξωτερική» (*Barth*, οἱ. εἰτ., σελ. 305).

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων ἐξάγεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιχειρήσῃ τις σοβαρὴν κριτικὴν τοῦ ἔργου τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Δὲν εἶναι π. χ. δυνατόν νὰ ἀναζητηθῇ ἡ κατεύθυνσις, ἣτις διέπει τὸν συγγραφέα. Ἡ μέχρι τοῦδε διαρρέυσασα ἱστορία τοῦ πνεύματος δὲν χρησιμεύει εἰς τὸν Ἐλευθερόπουλον. Οὗτος δὲν ἀπορρίπτει ἀπλῶς (καὶ δὴ μὲ στόμυρον) τὸν Πλάτωνα («τὸν Πλάτωνα τοῦ παραδείγματός μου», ὅπως συλλαμβάνεται λέγων εἰς εἰς πρώτης σελίδας τοῦ βιβλίου του), τὸν *Kant* καὶ ἐν γένει τοὺς ἰδεολογικῶς προσανατολισμένους ἐρευνητάς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀντίθετον ὁδὸν ἀκολουθήσαντας. Όσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τὴν σχέσιν του πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας φιλοσόφους, ταύτην περιέγραψεν ὁ *Wilhelm Andreue*, κρίνων ἄλλο ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἐξῆς:

«Ὁ Ἐλευθερόπουλος (*Die Philosophie und die sozialen Zustände des Griechenthums*, Zürich 1915) στερεῖται ἀσφαλούς φιλοσοφικῆς βίσεως, ἐπιδεικνύει ὅμως ἰδιαίτερον τινα αὐταρέσκειαν εἰς τὸ νὰ κυριασῇ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους ὡς ρηχούς καὶ ἐστερημένους πάσης κρίσεως ἡλιθίους» (Πρὸβλ. *Platons*, Staatsschriften, übersetzt von *Wilhelm Andreue*, Einleitung, 2. Teil, σ. 5).

Ἄλλος κριτικὸς τοῦ Ἐλευθεροπούλου, ὁ *Julius Beloch* παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος «δὲν ἐνόησεν ἀκόμη, ὅτι ἐπιστημονικὸς ὄλισμός καὶ ὄλισμός εἰς τὴν κοινὴν (χρυσίαν) ἐννοιαν τῆς λέξεως (im vulgären Sinne des Wortes) εἶναι δύο πράγματα θεμελιωδῶς διάφορα» (Πρὸβλ. *Julius Beloch*, ἐν «*Zeitschrift für Sozialwissenschaft*», II Jahrgang, Berlin 1899, σ. 227).

Ταῦτα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς. Ἴδου ἂς ἐξετάσωμεν σελίδα πρὸς

σελίδα τὸ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφρασθὲν θεμελιῶδες κοινωνιολογικὸν σύγγραμμα τοῦ Ἐλευθεροπούλου καὶ ὡς ἴδωμεν, τί σημαίνει τοῦτο διὰ τὴν ἐπιστήμην.

* * *

Εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πρώτην σελίδα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ δὴ εἰς τὰς δύο πρώτας φράσεις αὐτῆς διατυπώνει ὁ συγγραφεὺς νοήματα, τὰ ὅποια ἐπιβάλλουν ἐπιφύλαξιν καὶ κριτικὴν ἀντιμετώπισιν. «Οἱ ἄνθρωποι (λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος) — καὶ μόνον περὶ τούτων πρόκειται ἐνταῦθα — ζοῦν ὁμοῦ ὀργανωμένοι εἰς μεγάλας ἢ μικράς ἐνότητας. Τοιαύτην ἐντύπωσιν ἔχει τις, οὕτως εἰπεῖν ἱστάμενος ἔξω τῶν ἐνοτήτων τούτων, τοῦλάχιστον κατὰ πρώτην ὄψιν, παρατηρῶν μίαν οἰανδήποτε τοιαύτην ἐνότητα». Πρῶτον: ἡ ἐντύπωσις, περὶ τῆς ὁμιλεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος, δημιουργεῖται καὶ χωρὶς νὰ πηδῆσῃ τις ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνίαν. Δεύτερον: «ἐντύπωσις» δὲν δημιουργεῖται εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν συνείδησιν ἐκείνου, ὅστις ἴσταται «πράγματι» καὶ ὄχι ἀπλῶς «οὕτως εἰπεῖν» ἔξω τῆς κοινωνίας. Ἔτι ὀλιγότερον εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμιλήσῃ τις ἐν σχέσει πρὸς τὸν «οὕτως εἰπεῖν ἱστάμενον» περὶ «πρώτης ὕψεως».

Εἰς τὴν σελίδα 2 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἐννοεῖται οἴκοθεν — διότι τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἓνα μέρος τοῦ προβλήματος περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς συνθέσεως τῆς κοινωνίας — ὅτι ἐνταῦθα θὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρωπίνου κοινωνικοῦ βίου ἢ μᾶλλον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας». Τὸ ἐν τῇ φράσει ταύτῃ λεγόμενον δὲν ἐννοεῖται διόλου «οἴκοθεν». Τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς θὰ διαδραματίσῃ τὸ πρόσωπον τοῦ προφήτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ «οἴκοθεν». Ὁ *Saint-Simon* καὶ ὁ *August Comte*, ὁ *Karl Marx* καὶ τόσοι ἄλλοι, οἱ ὅποιοι προσεπιάθησαν νὰ πρᾶξουν «ἐπιστημονικῶς» τὸ μέλλον, δηλαδὴ νὰ ἐξαγάγουν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ παρελθόντος συμπεράσματα ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέλλον, ἐθεώρησαν καθῆκον αὐτῶν νὰ στηροῦν τὸ τὸλμημά των ἐπὶ σειρᾶς ὀλοκλήρου ἐπιχειρημάτων. Τὸ νὰ χαρακτηρίζει ἑαυτὸν ἐπιστήμων σοβαρῶς «οἴκοθεν» ὡς προφήτην εἶναι πρωτόκτιστον!

Εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα 2, ὁμιλῶν ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῆς

μεθόδου τῆς ἐρεῦνης του, λέγει, ὅτι «ἡ μέθοδος πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματός μου εἶναι ἡ ἀνάλυσις καὶ ἡ ἐπαγωγή». Δὲν γνωρίζομεν, πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ἡ φράσις αὐτή. Ἐὰν μὲν θεωρῇ ὁ Ἐλευθερόπουλος τοὺς ὅρους «ἀνάλυσις» καὶ «ἐπαγωγή» ὡς ταυτοσημοὺς, σφάλλει, διότι ἡ λογικὴ μεταχειρίζεται τοὺς ὅρους τούτους πρὸς χαρακτηρισμὸν δύο ἀντιθέτων πρὸς ἀλλήλας μεθόδων. Ἐὰν γνωρίζῃ ὁ Ἐλευθερόπουλος τοῦτο, τότε περιττολογεῖ, διότι εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι πράγματι «οἴκοθεν» γνωστὸν, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀκολουθήσῃ εἰ μὴ τὰς δύο μόνως ὑπὸ τῆς λογικῆς ἀναγνωριζόμενας μεθόδους, τουτέστι τὴν ἐπαγωγὴν (ἢ σύνθεσιν) καὶ τὴν ἀνάλυσιν (ἢ ἀπαγωγὴν). Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθοῦμένην μέθοδον ἐρεῦνης, συγκεκριμένως ἡ «κριτικὴ», τὴν ὁποίαν νομίζει, ὅτι ἀσκεῖ κατὰ τῶν «ἀνθρωπολογούντων, ἐθνολογούντων, οἰκονομολογούντων κτλ.» κοινωνιολόγων (σελ. 3 κ. ἐ.), ἀποτελοῦν κοινοτοπίας, αἱ ὅποια ἐμφανίζονται μάλιστα πλήρως παρεφθαρμένα. «Ἄλλὰ τὸ σπουδαῖον εἶναι» γράφει κατὰ λέξιν ὁ Ἐλευθερόπουλος, «ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ δῆθεν μέθοδοι εἶναι θεωρητικαὶ κατασκευαί. Ἴδου δὲ διατί, ἀλλ' ὅμως δὲν θὰ ἐπαναλάβω ὅ,τι ἐλέχθη ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάσεως. Ἐξαίρω μόνον τοὺς κυριότερους λόγους κατὰ τούτων τῶν δῆθεν μεθόδων». (θὰ ἦτο προτιμότερον, ἐὰν «ἐπανελάμβανεν» ὁ Ἐλευθερόπουλος (πάντως: ὀρθῶς) ὅ,τι «ἐλέχθη ἤδη». Ὅ,τι «ἐξαίρει» οὗτος, θὰ ἦτο προτιμότερον, ἐὰν ἀπεσιωπᾶτο. Τὴν κριτικὴν τοῦ Ἐλευθεροπούλου ἐγκαινιάζει ἡ ἐξῆς φράσις: «Ἐγὼ δηλαδὴ εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἐκεῖναι αἱ λεγόμεναι μέθοδοι πρὸς κατανόησιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἶναι κυρίως κατασκευαὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἐκ μιᾶς ὀρισμένης ἀπόψεως». Ὁμολογοῦμεν, ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ ὀρμηθῆται τις ἐξ ἀπόψεως ὀρισμένης (ἔστω καὶ ἐσφαλμένης) παρὰ ἐκ τῆς ἐλλείψεως πύσης ἀπόψεως, ἐλλείψεως, ἡ ὅποια ἐν πάσῃ περιπτώσει διακρίνει τὸν συγγραφέα. Ἴν συνεχείᾳ ἐπιτίθεται δι' ἐλαχίστων συγκεχυμένων φράσεων ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος καὶ κατὰ δύο ἄλλων κατευθύνσεων: ἐκείνης, ἡ ὅποια θεωρεῖ τὸν κοινωνικὸν βίον ὡς προῖόν τῆς «ἀλληλενεργείας τῶν ἀνθρώπων» καὶ ἐκείνης,

ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὴν κοινωνίαν ὡς πνευματικὴν ὁλότητα. Ὁ Ἐλευθερόπουλος δὲν καταδέχεται νὰ ὀνομάσῃ ὀνόματα καὶ νὰ εἴπῃ εἰς τοὺς ἀναγνώστας του, ποῖοι οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν πρώτην καὶ ποῖοι τὴν δευτέραν κατεύθυνσιν. Φαντάζομαι, ὅτι οὐ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του ἓν σχέσι πρὸς τὴν πρώτην κατεύθυνσιν τοὺς *Georg Simmel*, *Leopold von Wiese* καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἐν Ἀμερικῇ ἀναπτυσθέντος «*Behaviorism*», ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν δευτέραν κατεύθυνσιν κυρίως τὸν *Othmar Spann* (ἴσως δὲ καὶ τὸν *Emile Durkheim*). Ὁμολογῶ, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσῃ «κατὰ πρόσωπον» τοὺς ἀντιπάλους του, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ ἀνωγύμως καὶ νὰ διαστρευλώσῃ ἀβθαιρέτως τὰς θεωρίας των. Ἐὰν ἔπραττε τοῦτο, οὐκ ἔδυσκολεύετο κάπως περισσότερον εἰς τὸ νὰ τοὺς ἀντικρούσῃ.

Ὡς συμπέρασμα τῆς κριτικῆς, τὴν ὁποῖαν ἀσκεῖ ἢ μᾶλλον ὑποτίθεται, ὅτι ἀσκεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος κατὰ τῶν ἄλλων κοινωνιολόγων, ἐμφανίζεται τὸ ἑξῆς: «Ὡστε παρεγνωρίσθη ἢ μόνη ἀλλήθεια, αὕτη: τὸ μόνον εὐθὺς ἔξ ἀρχῆς γνωστόν εἶναι, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ὁμοῦ ὀργανωμένοι καὶ ὅτι ἡ τοιαύτη συμβίωσις ὀνομάζεται κοινωνία» (σ. 6 καὶ 7). Ἄς μοὶ ἐπιτρέψῃ ὁ Ἐλευθερόπουλος νὰ πληροφορήσω συμπληρωματικῶς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ βιβλίου του, ὅτι ὁ Ἕλλην «κοινωνιολόγος» κακολογεῖ τοὺς συναδέλφους του, διότι οὐδεὶς παρεγνώρισεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει οὗτος ὡς προῖόν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐρεύνης. Ὅλοι ἐγνώριζον καὶ γνωρίζουν, ὅτι «οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ὁμοῦ ὀργανωμένοι» καὶ ὅτι ἡ τοιαύτη συμβίωσις, δηλαδὴ ἡ κοινωνία, ὀνομάζεται κοινωνία!

Εἰς τὴν σελίδα 9 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐπαγωγή ἔχει ἐνταῦθα ἰδιούζουσαν μορφήν. Πρέπει νὰ γίνῃ ἀνάλυσις τοῦ ἀνθρωπίνου κοινωνικοῦ βίου». Αἱ φράσεις αὗται προϋποθέτουν ἄγνοιαν τῆς λογικῆς. Κρίνοντες ἀνωτέρω ὅσα εἶπεν ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῆς μεθόδου του, εἶπαμεν, ὅτι δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν οὗτος συγχέῃ τὴν ἐπαγωγὴν πρὸς τὴν ἀνάλυσιν ἢ ἐὰν περικολλῇ ἀπλῶς. Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι καθαρά! Ὁ Ἐλευθερόπουλος ταυτίζει τὴν ἐπαγωγὴν πρὸς τὴν ἀνάλυσιν. Ἄρα: ἀγνοεῖ

τὴν λογικὴν, ἢ ὁποῖα ἐμφανίζει τὴν ἐπαγωγὴν ὡς τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἀνάλυσιν μέθοδον.

Ταῦτα περὶ τῆς ἐισαγωγῆς τοῦ «Θεμελιώδους» κοινωνιολογικοῦ ἔργου τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Ἦδη ἄς εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐμφανιζομένου ὑπὸ τὸν τίτλον «ἀρχὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου» πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου του.

Εἰς τὴν σελίδα 13 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἐκ τούτων ἔπειτα λοιπὸν ὅτι τὸ πρόβλημα περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου (τῶν ἀνθρώπων) πρέπει νὰ λάβῃ τὴν ἐπομένην ἀκριβεστέρην διατύπωσιν: πῶς ἐγεννήθη κατ' ἀρχὴν τὸ κοινωνικὸν γένος; Ἄλλοτε διατυποῦτο τὸ πρόβλημα ἐσφαλμένως: συνεζητεῖτο ἢ ἀρχὴ τῆς πολιτείας θεωρουμένης ὡς τῆς πρώτης κοινωνικῆς ἐνότητος ἢ ἠγνόει τις λοιπὸν τὸ κοινωνικὸν γένος ἢ ἀβθαιρέτως δὲν τὸ ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἐγὼ οὐκ ἔλαβον ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν τὰς γνώμας: τὰς ἐκφρασθεῖσας περὶ τῆς γενέσεως τῆς πολιτείας ἐπειδὴ οἱ συζητοῦντες ἐνόμιζον ὅτι ὁμιλοῦν περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου γενικῶς».

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ πληροφορήσω καὶ πάλιν τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ ὅσα ἔχουν γράφῃ ὑπ' ἄλλων καὶ ἐμφανίζει ἑαυτὸν κακῶς ὡς διατυποῦντα νέα πράγματα. Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι μέχρι τέλους αὐτοῦ τούτου τοῦ III' αἰῶνος οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων ἐτιμῆζον τὴν κοινωνίαν πρὸς τὴν πολιτείαν. Τὴν κοινωνίαν ἔβλεπον οὗτοι μόνον ἢ κυρίως μέσῳ τῆς πολιτείας. Ὅχι μόνον ὁ Πλάτων καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ἱστορικῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ *Machiavelli* καὶ *Bodin*, *Aldrovandini* καὶ *Crotius*, *Hobbes* καὶ *Fuetscher* ἐγνώρισαν τὴν κοινωνίαν κυρίως διὰ τῆς πολιτείας. Αὗτα ὅμως ὅλα ἀνίγονται εἰς τὸ ἀπώτερον παρελθόν, εἰς τὴν ἐποχὴν, κατ' ἔξιν τὴν κοινωνιολογίαν ἐν γένει ἐκηδεμόνευε (καὶ τοῦτο διὰ λόγους ἱστορικῶς σπουδαιωτάτους) ἢ πολιτειολογία. Πάντως ἡ διάκρισις τῆς κοινωνίας ἀπὸ τῆς πολιτείας ἐγένετο κατὰ προτοῦ ἐμφανισθῆ ὁ Ἐλευθερόπουλος. Ἡ πρώτη σύλληψις αὐτῆς συνδέεται πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν *Locke*, *Hume* καὶ *Rousseau*. Ὁ *Adam Smith* καὶ οἱ φιλόσοφοι *Kant* καὶ *Fichte* συνέβαλον μετὰ ταῦτα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς διακρίσεως ταύ-

της. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ σήμερον τινές, οἱ ὅποιοι, ἐὰν δὲν ταυτί-
ζουν πλήρως τὴν κοινωνίαν πρὸς τὴν πολιτείαν, πάντως θεωροῦν
τὴν κοινωνίαν ὡς μὴ δυναμένην νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ πολιτείας, δηλαδὴ
ταυτίζουσιν ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ἀρχὴν τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν
ἀρχὴν τῆς πολιτείας. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἄρα γε καὶ οἱ τὰ ἀντίθετα
ισχυριζόμενοι; Ὁ Ἐλευθερόπουλος δὲν ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ἐμ-
φανίζει τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἀνακαλύψαντα τὴν νέαν διατύπωσιν τοῦ
προβλήματος. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἐλευθερόπουλος δίδει εἰς τοὺς
ἀναγνώστας του πληροφориαν ἐσφαλμένην. Ὅχι μόνον ὑπάρχουν
(καὶ ὑπάρχουν ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων) οἱ τὰ ἀντίθετα ἰσχυριζό-
μενοι, ἀλλ' αὐτοὶ εἶναι μάλιστα καὶ οἱ περισσότεροι. Ἀρχοῦμαι εἰς
τὸ νὰ ἀναφέρω τὸν ἐκλαϊκευτικώτερον καὶ κατ' ἀκολουθίαν γνωστό-
τερον ὕλων: τὸν *Friedrich Engels*. Εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῆς
καταγωγῆς τῆς οἰκογενείας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ τῆς πο-
λιτείας, ὄχι μόνον δὲν ταυτίζει ὁ *Engels* τὴν καταγωγὴν τῆς πο-
λιτείας πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς κοινωνίας ἐν γένει, ἀλλ' ὁρμᾶται
ἀκριβῶς ἐκ τῆς ἀντιθέτου θέσεως. Τὸ αὐτὸ δέον νὰ λεχθῆ καὶ ἐν
σχέσει πρὸς πάντας ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὑποστηρίζουν τὴν λεγομένην
«ἐξωγενῆ» καταγωγὴν τῆς πολιτείας, δηλαδὴ τὴν θεωρίαν, κατ' ἣν ἡ
πολιτεία ἐγεννήθη διὰ τῆς ὑποδουλώσεως λαοῦ τινος ὑπὸ τὸν νικῆ-
σαντα λαόν. Κοινωνία, κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὰς τῆς θεωρίας ταύτης,
ὑπῆρξε καὶ πρὸ τῆς πολιτείας. Ἡ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας δὲν ταυτίζε-
ται πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιτείας. Ἡ θεωρία περὶ τῆς «ἐξωγενοῦς»
καταγωγῆς τῆς πολιτείας, ἀναγομένη εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν *Saint-*
Simon, ὑποστηρίζεται σήμερον κυρίως ὑπὸ τοῦ *Franz Oppenheimer*.
Ἄλλὰ μήπως ἀγνοεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος, μόνον αὐτοῦς; Ὁ
Ἕλλην κοινωνιολόγος ἀγνοεῖ τὸν πατέρα τῆς γερμανικῆς κοινωνιο-
λογίας, τὸν *Ferdinand Tönnies*, ὁ ὅποιος ἐπίσης ὄχι μόνον δὲν
ταυτίζει τὴν ἀρχὴν τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιτείας,
ἀλλὰ συνδυάζει τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς ἐκδοχὴν πρὸς τὴν περίφημον
περὶ «κοινοῦ καὶ κοινωνίας» θεωρίαν του.

Εἰς τὴν σελίδα 17, ἀντικρούων ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν θεωρίαν
περὶ τῆς πρωτογόνου ἐλευθερομειξίας, ἐπιτίθεται καὶ κατὰ τοῦ *Ba-*
chofen καὶ λέγει συγκεκριμένως τὰ ἑξῆς: «Παρόμοιον εἶναι τὸ

σφάλμα τὸ μεθοδολογικὸν τοῦ *Bachofen*: βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ φαι-
νομένου ὅτι τὰ τέκνα παρουσιάζονται κατ' ἀρχὴν κληρονομοῦντα
κατὰ τὴν μητρικὴν γραμμὴν, τὸ ὅποion ἐνόμισεν ὅτι πρέπει νὰ ὀνο-
μασθῆ «δικαίον τῆς μητρὸς» (*Mutterrecht*), λέγει ὅτι τοῦτο δύνα-
ται νὰ ἐξηγηθῆ μόνον, ἐὰν παραδεχθῆ τις ὅτι ἀρχικῶς ἐπεκράτει τὸ
ἔθιμον τῆς ἐλευθερομειξίας. . . ». Δὲν οὐδ' ἐξετάσω ἐνταῦθα, ἐὰν, ἀν-
τικρούων ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν θεωρίαν περὶ τῆς πρωτογόνου ἐλευ-
θερομειξίας, εὕρισκται ἢ ὄχι ἐν δικαίῳ θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ πα-
ρατηρήσω ἁπλῶς, ὅτι τὰ περὶ *Bachofen* ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα δὲν
οὐδέποτε νὰ διατυπωθοῦν μετὰ τὸν τόνον ἀπόλυτον. Ὁ *Bach-*
ofen δὲν βασίζει τὴν περὶ ἐλευθερομειξίας θεωρίαν του ἐπὶ τοῦ ἐπι-
χειρήματος ἁπλῶς, τὸ ὅποion μνημονεύει ὁ Ἐλευθερόπουλος. Τὸ ὑπὸ
τοῦ Ἐλευθεροπούλου μνημονευόμενον ἐπιχείρημα δὲν χρησιμοποιεῖ-
ται καὶ ὑπὸ τοῦ *Bachofen* ὡς «ἐπιχείρημα». Ὁ *Bachofen*, παρα-
συρόμενος ὑπὸ τῆς πράγματι ἀξιοθαυμάστου ποιητικῆς ὁρμῆς του,
λέγει, ὅτι αἱ γυναῖκες δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνεχθοῦν τὸν ἔξευτελισμόν,
τὸν ὅποion ὑφίσταντο ὑπὸ τὸ καθεστὸς τῆς ἐλευθερομειξίας καὶ ἐπέ-
βαλον τὴν ἀστυριὰν ἐν τῇ ζωῇ πειθαρχίαν, τῆς γυναικοκρατίας ἐμπα-
νισθείας ὡς προϊόντος τῆς συνειδητῆς ἀντιστάσεως τῆς γυναικὸς
κατὰ τῆς ἐλευθερομειξίας. (Πρὸς *J. J. Bachofen*, *Urreligion und*
Antike Symbolik (Roelam), I. σ. 90). Ὁ *Bachofen* μάλιστα ἐμ-
φανίζει τὸ καθεστὸς τῆς ἐλευθερομειξίας ὄχι ἁπλῶς ὡς προηγηθὲν
τῆς γυναικοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπανελθόν καὶ διασπάσαν ταύτην. Ἡ
ὑπὸ τοῦ *Bachofen* ὀνομαζομένη «διοτυσιακὴ» γυναικοκρατία ἀπο-
τελεῖ, κατ' αὐτόν, ὡσαύτως καθεστὸς ἐλευθερομειξίας. (Πρὸς *Bach-*
ofen, *ορι. οίε*, I, σ. 104). Ἐὰν ἦτο ὁρθέτερον, ἐὰν ὁ Ἐλευθερόπουλος
ἐπεδείκνυε μεγαλύτεραν ἀκρίβειαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ξένων γνωμῶν.
Τὸ ἔργον του ἄλλως τε δὲν θὰ ἔχανεν, ἀλλὰ οὐδέ ἐκέρδιζε μᾶλλον, ἐὰν
ἠσχολεῖτο περισσότερο καὶ λεπτομερέστερον μετὰ τοὺς ἄλλους καὶ ὀλι-
γότερον μετὰ τὸν ἑαυτὸν του. Ὅσα γράφει ὁ ἴδιος κατὰ τῆς θεω-
ρίας περὶ τῆς πρωτογόνου ἐλευθερομειξίας ἐμφανίζονται ὡς ἀθάλα-
ρα ἀποφθέγματα. Ἡ θεωρία αὕτη ἔχει βεβαίως κλονισθῆ, ἀλλ' ἐκλο-
νίσθη δι' ἐπιχειρημάτων σοβαρῶν καὶ ὄχι διὰ λέξεων. Δὲν ἐννοῶ,
διὰτὶ νὰ ἐμφανίζεσθε τις ὡς πρωτοτύπως ἀντικρούων θεωρίαν, τὴν

ὅποιαν ἄλλοι σοβαρώτερον καὶ ἐπιτυχέστερον ἀντέκρουσαν. Δὲν καταδέχεται ὁ Ἐλευθερόπουλος νὰ μνημονεύσῃ τὰ σοβαρώτατα καὶ πράγματι ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὅποια ἔστρεψεν ὁ *Wilhelm Wundt* κατὰ τῆς θεωρίας περὶ τῆς πρωτογόνου ἐλευθερομειξίας (Πρὸβλ. *W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie, Leipzig 1912, σ. 30 κ. ἐ. Τοῦ αὐτοῦ: Völkerpsychologie, 7. Band, I, Teil, Leipzig 1917, σ. 101 κ. ἐ., 190 κ. ἐ. καὶ 385 κ. ἐ., II. Teil, σελ. 31 κ. ἐ.*), ἢ ἀποσιωπᾷ τὸν *Wundt* διὰ νὰ ἐμφανίσῃ ἑαυτὸν ὡς ἀντιμετωπίζοντα πρῶτον τὴν θεωρίαν αὐτήν; Θὰ ἦτο προτιμότερον, εἰὰν παρέπεμπεν ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τὸν *Wundt* ἢ ἔστω ἀπλῶς εἰς τὸν *Engels* (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, Berlin 1928, σ. 12 κ. ἐ.*) καὶ εἰὰν ἐσέβετο τοὺς ἀναγνώστας περισσότερον καὶ δὲν ἔγραφε φράσεις, ὡς αἱ ἀκόλουθοι:

«Ἐγὼ λοιπὸν θεωρῶ τὴν διδασκαλίαν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔξω κατ' ἀρχὰς εἰς ἰσοβίους (μονογάμιους ἢ πολυγύνεις) οἰκογενείας, ἀδιύφορον εἰὰν ὁμοῦ ἀποτελούσας μίαν κοινότητα ἢ κατ' ἀγρίων τρόπον χωριστὰς καὶ τὴν διδασκαλίαν ὅτι ἔξω εἰς ἀπολύτως ἐλευθέρας ἐρωτικὰς σχέσεις, ὡς ἀβασίμους καὶ ἀκόμη καὶ ὡς φραντιστικὰς. Βίαισιν ἔχει μόνον ἢ ὑπόθεσις μου ὅτι ἔξω εἰς παροδικὴν «σύζευξιν».

Εἰς τὴν σελίδα 29 προσφέρει ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἄλλους πολλοὺς μαργαρίτας. Παραθέτω ἓνα ἐξ αὐτῶν: «Ὅστε ἡ μόνη δυνατὴ ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι ὁ ἄνδρας εὗρισκε τὴν γυναῖκα μεταξὺ ἄλλων ἀνθρώπων, τοῦτο δὲ σημαίνει πάλιν ἀνιγκαίως πλησίον του».

Εἰς τὴν σελίδα 33 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἐγὼ δὲ ἀπεναντίας καθόρισα ὅτι ἡ ἀρχικὴ πιθανὴ παροδικὴ σύζευξις πρέπει νὰ ὑφίστατο μὲ ἀιμομειξίαν». Καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν φράσιν αὐτὴν ἔχω ὑποχρέωσιν νὰ ἐπαναλάβω ὅτι ἐτόνισα καὶ ἀνωτέρω. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐμφανίζεται ὁ Ἐλευθερόπουλος «καθορίζων» ὅσα ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ—καὶ δὴ ἐπὶ τῇ βίαισιν πραγματικῆς ἐρεῦνης—εἶχον πιστοποιήσει. Ἀρκοῦμαι ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀιμομειξίας νὰ παραπέμψω εἰς τὸν *Engels*, ὁ ὁποῖος—βασίζόμενος ἄλλως τε πλήρως ἐπὶ τοῦ *Morgan*—διδάσκει, ὅτι ἡ πρώτη ἐν τῷ πλαισίῳ

τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου ἀναπτύχθεισα σταθερὰ μορφή οἰκογενείας ὑπῆρξεν ἡ μορφή ἐκείνη τῆς ὁμαίμονος οἰκογενείας, ἧς αἱ γαμήλιοι ὁμάδες εἶναι κατὰ γενεὰς διηρημέναι, μορφή βασιζομένη ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς αἰμομειξίας καὶ ὑφ' ἣν ἀπεκλείοντο τῆς ἀσκήσεως συζυγικῶν δικαιωμάτων μόνον οἱ εἰς διαφόρους γενεὰς ἀνήκοντες. Ἡ ἀπαγόρευσις τῶν συζυγικῶν σχέσεων μεταξὺ ἀδελφῶν ἐγένετο, κατὰ τὸν *Engels*, κατὰ τὸ ἐπόμενον στάδιον τῆς ἐξελίξεως, στάδιον χαρακτηριζόμενον διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς λεγομένης οἰκογενείας τῶν «πουνάλου». (Πρὸβλ. *Engels, Der Ursprung der Familie* κτλ., Berlin 1928, σ. 17 κ. ἐ.).

Εἰς τὴν σελίδα 36 ἐμφανίζει ὁ Ἐλευθερόπουλος τὸν *Hobbes* καὶ τὸν *Rousseau* «ἀγνοοῦντας τὰ ἱστορικὰ ἀντικειμενικὰ φαινόμενα τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Ἦνίξω καὶ πάλιν, ὅτι ὅσα λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῶν μεγάλων φιλοσόφων εἶναι κατ' ἀρχὴν καὶ κατὰ σύστημα ἐσφαλμένα. Ὅταν ὁ *Hobbes* καὶ μετὰ ταῦτα ὁ *Rousseau* συνέλαβον καὶ ἀνέπτυξαν τὰς θεωρίας των, δὲν «ἠγνόησαν»—ὅπως κολακεύεται νὰ διακηρύσῃ ὁ Ἐλευθερόπουλος,—«ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι μόνον μία μεταγενεστέρα μορφή τοῦ ὁργανωμένου βίου ἐν κοινῷ (sic!) τῶν ἀνθρώπων» (σ. 36), ἀλλά, συμφώνως πρὸς τὴν φρασεολογίαν καὶ νοοτροπίαν τῆς ἐποχῆς, δὲν διέκρινον μεταξὺ ὁργανωμένης κοινωνίας καὶ πολιτείας, δηλαδή ἐχρησιμοποιοῦν ἀπλῶς τὸν ὄρον «πολιτεία» ὑπὸ ἔννοίαν εὐρύτεραν ἐκείνης, ὑφ' ἣν χρησιμοποιεῖται οὗτος σήμερον.

Μετὰ τοὺς *Hobbes* καὶ *Rousseau* παραλαμβάνει ὁ Ἐλευθερόπουλος «ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς», δηλαδή χωρὶς νὰ μνημονεύῃ τὰ ὀνόματα ἐκείνων, κατ' ὅν ἐπιτίθεται (χωρὶς νὰ ἀτενίσῃ τούτους κατὰ πρόσωπον), ὅλους, ὅσοι προσεπάθησαν νὰ ἀποδώσουν τὴν κοινωνικότητα εἰς ὁρισμένα ἔλατῆρια, ψυχικά, πνευματικά κτλ. Ὁ Ἐλευθερόπουλος νομίζει, ὅτι ἀναπτύσσει τὰς θεωρίας των καὶ ὅτι ἀντικρούει ταύτας. Πράγματι οὔτε τὰς θεωρίας των ἀναπτύσσει, οὔτε κατ' ἀκολουθίαν ἀντικρούει ταύτας. Εἰς τὰς ἀποκρουομένας θεωρίας θὰ περιλαμβάνεται ἴσως καὶ ἡ θεωρία τοῦ *Kant*, διότι καὶ αὐτὸς εἰς περίφημόν τινα παράγραφον τοῦ ἔργου του «Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» ἀνάγει

τὴν κοινωνίαν εἰς ὀρισμένην τάσιν κοινωνικότητος. Ὡστε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συλλαμβάνει ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ τὸν *Kant* περιπίπτοντα εἰς «λογικὸν σφάλμα» !!

Ἰδιαιτέρως ἀναφέρει ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ «καταπολεμεῖ» τὴν θεωρίαν τοῦ *Freud*. Ποίαν ὁμιος θεωρίαν του; Ὁ Ἐλευθερόπουλος γράφει κατὰ λέξιν: «Ἐνταῦθα ἀναφέρω ἰδιαιτέρως καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ *Freud*, ὅτι ἡ κοινωνία παρήχθη ἐκ τῆς ὁρμῆς πρὸς συνουσίαν» (σ. 41). Ὁφείλω καὶ πάλιν νὰ παρατηρήσω, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος γράφει πράγματα ἀνακριβῆ. Οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ εἶπεν ὁ *Freud*, ὅτι ὁ κοινωνία παρήχθη ἐκ τῆς ὁρμῆς πρὸς συνουσίαν. Ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ α) ὅτι ὁ *Freud* θεωρεῖ — καὶ τοῦτο τονίζει οὗτος ῥητῶς — τὴν ἔννοιαν «Sexualtrieb» εὐρύτεραν τῆς ἐννοίας τῆς ὁρμῆς πρὸς συνουσίαν (Πρὸβλ. προχείρως: *Sigm. Freud, Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, Leipzig, Wien und Zürich, 4 Aufl., 1922, σ. 314 κ. ἐ.*), β) ὅτι ὁ *Freud* ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξίν ὅχι μόνον τῶν «Sexualtriebe», ἀλλὰ καὶ τῶν «Ichtriebe», τῶν τελευταίων τούτων μάλιστα ἐξυφούντων ἀκριβῶς τὸν ἄνθρωπον ὑπερίνω τοῦ «εἶδους» (*Freud. op. cit., σ. 368 κ. ἐ.*), τέλος δὲ γ) ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ «Sexualtrieb», κατὰ τὸν *Freud*, καθίσταται παράγων «κοινωνικὸς» μόνον ἐπ' ὅσον ὁ σκοπὸς του (der «Sexualzweck», ἔστω λοιπὸν αὐτῆ αὐτῆ ἡ ὁρμὴ πρὸς συνουσίαν) ἀντικαθίσταται διὰ «σκοποῦ κοινωνικοῦ» («Sozialzweck»), τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῆς τῶν σκοπῶν συντελουμένης διὰ τῆς λεγομένης «Sublimierung» (Πρὸβλ. *Freud, op. cit., σελ. 362*). Αὐτῆ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ *Freud*, ὡς τοιαύτη δὲ δὲν ἀντικρούεται διὰ τῶν ὅσων λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος, παραπέμπον ἀπλῶς εἰς ὀρισμένα ζῶα, εἰς τὰ ὅποια ἡ ὁρμὴ πρὸς συνουσίαν δὲν ὠθεῖ πρὸς κοινωνίαν (Πρὸβλ. σ. 41) Ὅταν ὁμιλῇ ὁ *Freud* περὶ τῆς ἐσωτερικῆς (ἐρωτικῆς) κλίσεως, ἡ ὅποια ὠθεῖ τὸν μαθητὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον (κλίσεως, ἡ ὅποια μάλιστα εἶναι συνήθως ἀσυνείδητος), δὲν ἐννοεῖ, ὅτι ὁ μαθητὴς ζητεῖ νὰ συνουσιασθῇ μὲ τὸν διδάσκαλον! Αὐτὰ εἶναι, κατὰ τὸν *Freud* καὶ τοὺς γνωρίζοντας ἔστω καὶ ἐλάχιστα τὴν διδασκαλίαν του, στοιχειώδη! Ὁ *Freud* λέγει ῥητῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπ' ἐμοῦ χρησιμοποιούμενον

ἄνωτέρω παράδειγμα, ὅτι εἰς τὴν σχέσιν ταύτην μαθητοῦ καὶ διδασκάλου, ἄρρενος πελάτου καὶ ἱατροῦ ἐκτοπίζεται ἡ φανερὰ ὁμοφιλοφιλία (δηλαδή ὁ σκοπὸς τῆς συνουσίας ὡς παρὰ φύσιν ἀσελγείας) ὑπὸ ἄλλων ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν κλίσεων καὶ ὁρμῶν (Πρὸβλ. *Freud op. cit., σ. 470*).

Εἰς τὴν σελίδα 42 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις τοῦ Ἐλευθεροπούλου: «Ὁ *Stammeler, Wirtschaft und Recht* σελ. 109 δὲν θέλει νὰ ὀνομάσῃ τὸν κοινωνικὸν βίον ἀναγκαῖον, ὅπως οὔτε τὴν ἐπιστήμην κτλ. ἀλλὰ σφάλλει: ἀπεναντίας τόσον ἡ ἐπιστήμη, ὅσον καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος ἦσαν ἀναγκαῖα, διότι ἦσαν καὶ εἶναι ἐκφάνσεις τοῦ πνεύματος τοῦ ἐμπειρικῶς δεδομένου ἀνθρώπου». Ἡ φράσις αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀντικρούει καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος. Καὶ ἐν πρώτοις δὲν λέγει οὗτος, ποίαν ἔκδοσιν τοῦ μνημονευομένου ἔργου τοῦ *Rudolf Stammeler* ἔχει ὑπ' ὄψιν του. Εἰς τὴν σελίδα 109 τῆς τρίτης ἐκδόσεως, τὴν ὅποιαν ἔχω πρὸχειρον, δὲν εὗρισκω τὰ ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενα. Ἄλλ' ὡς ὑποχωρήσω εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἐννοῇ τὰ εἰς τὰς σελίδας 103, 104 καὶ 105 ὑπὸ τοῦ *Stammeler* ἀνακτωσόμενα (Πρὸβλ. *Stammeler, Wirtschaft und Recht, Leipzig 1914, σ. 193 κ. ἐ.*) Τί λέγει ὁμοίως ὁ *Stammeler* εἰς τὰς σελίδας ταύτας; Ὁ Ἐλευθερόπουλος δὲν ἀνέγνωσεν ἢ, εἰν ἀνέγνωσε, δὲν ἐνόησεν ὅσα γράφει ὁ *Stammeler*. Καὶ ἐν πρώτοις ὁ Γερμανὸς νομομαθὴς καὶ φιλόσοφος ὅχι μόνον δὲν λέγει, ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλὰ λέγει ῥητῶς τὸ ἀντίθετον. Ὁ *Stammeler* γράφει κατὰ λέξιν: «ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην εἶναι λοιπὸν ἡ τίσις πρὸς αὐτοτελῆ κοινωνικὴν ἐπιστήμην, παραπλεύρως εἰς τὴν περὶ τὴν φύσιν στρεφομένην ἐπιστήμην, ἀναγκαῖα» (*Stammeler op. cit., σ. 105 κ. ἐ.*). Ἀμέσως κατωτέρω ἐπεξηγεῖ ὁ *Stammeler*, τί εἰδικῶς σημαίνει ἡ «ἀναγκαιότης» αὕτη καί, συμφώνως πρὸς ὁλόκληρον τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα, λέγει ἀπλῶς, ὅτι ἡ ἀναγκαιότης αὕτη δὲν εἶναι «ἀπόλυτος». Αὐτὰ διαφέρουν οὐσιωδῶς ἐκείνων, τὰ ὅποια ἀποδίδει εἰς τὸν *Stammeler* ὁ Ἐλευθερόπουλος. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἀποδίδει ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τὸν

Stammler τὸ ἀντίθετον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον λέγει ἢ ἀνωτέρω κατὰ λέξιν μνημονευθεῖσα φράσις τοῦ Γερμανοῦ ἐρευνητοῦ.

Τὰ ἀπὸ τῆς σελίδος 42 καὶ πέραν ἀναπτυσσόμενα ὑπὸ τοῦ Ἑλευθεροπούλου ἐν σχέσει πρὸς τὴν «ὑφὴν τῆς πρωτογόνου κοινωνίας» στεροῦνται καὶ τῆς ἐλαχίστης ἐπιστημονικότητος καὶ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει—καὶ δὴ κακῶς—«κάποιο παραμύθι», τὸ ὁποῖον κατὰ τύχην ἤκουσε καὶ ἀκρίτως παρέλαβε. Εἰς τὴν σελίδα 45 ὑπάρχει μάλιστα φράσις ἀφαντίστου παραδοξότητος, ἢ ὁποῖα, διατυπωμένη ὑπὸ μαθητοῦ Γυμνασίου, θὰ ὠδήγει ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀπόρριψίν του. Ὁ Ἑλευθερόπουλος γράφει: «διότι ἀπαγόρευσις ἔξωθεν ἐπιβαλλομένη, ἐπομένως πηγάζουσα ἐκ τῶν ἔνδον τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου...». Τὶ σημαίνει ἡ φράσις αὕτη; Τὸ «ἔξωθεν» ἐπεξηγεῖται διὰ τοῦ «ἔνδον»; Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ μὴ σχολιάσω τὸ σφάλμα τοῦτο.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἑλευθερόπουλος, εἶναι καὶ τοῦτο: Θέλων νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ πρωτόγονος κοινωνία ἦτο ὡς ὀργάνωσις ἀριστοκρατικῆ καὶ μοναρχικῆ κατεστάσεως, ἀρκεῖται εἰς τὸ ἐξῆς ἐπιχείρημα: «Ὁ καθορισμὸς τῆς πρωτογόνου κοινωνίας ὡς δημοκρατικοῦ καθεστώτος ἔχει ὡς βίαιον τὴν ἐσφαλμένην γνώμην ὅτι ἀρχικῶς ἐπεκράτει ἐλευθερομειξία, παραβλέπει δὲ τοῦτο ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ἐπεκράτει ἐλευθερομειξία, μύλα ταῦτα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε δημοκρατικὸν καθεστῶς, διότι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκ φύσεως ἀνόμοιοι καὶ ἄνιστοι» (σ. 46 κ. ε.). Καὶ ἀμέσως κατωτέρω τονίζει ὁ Ἑλευθερόπουλος, ὅτι πρὶν ἢ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι οἱ πρωτόγονοι ἔξωθεν ὑπὸ δημοκρατικὸν καθεστῶς, ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθῇ πρῶτον, ὅτι οἱ πρῶτοι φυσικοὶ ἄνθρωποι ἦσαν καλλίτεροι ἀπὸ τὸν γορίλλα (σ. 47). Τὶ σημαίνουν ὅλα αὐτὰ; Ὁμολογῶ, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνακαλύψω λογικὴν συνοχὴν εἰς τὰ διὰ τῶν ἀνωτέρω φράσεων διατυπούμενα.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ «θεμελιώδους» κοινωνιολογικοῦ ἔργου τοῦ Ἑλευθεροπούλου φέρει τὸν τίτλον «Ἰξέλιξις τῶν διαφόρων ὕψεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου».

Εἰς τὴν σελίδα 53 γράφει ὁ Ἑλευθερόπουλος: «Τὸ ἔθνος εἶναι κατ' ἀρχὰς ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα, κυρίως μόνον πνευματικὴ ἐνότης

δηλαδή δὲν εἶναι μία μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ἔνεκα τούτου δὲν μ' ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα». Ἡ φράσις αὕτη ἀντιφάσκει πρὸς ὅσα «διδάσκει» ὁ Ἑλευθερόπουλος εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ «ἔργου» του. Συγκεκριμένως εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευομένην ὑποσημείωσιν τῆς σελίδος 42, εἰς ἣν ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ *Stammler*, λέγει ὁ Ἑλευθερόπουλος κατὰ λέξιν, ὅτι «τόσον ἢ ἐπιστήμη, ὅσον καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος ἦσαν ἀναγκαῖα, διότι ἦσαν καὶ εἶναι ἐκφράσεις τοῦ πνεύματος τοῦ ἐμπειρικῶς δεδομένου ἀνθρώπου». Ἦδη ἐμφανίζεται λέγων, ὅτι τὸ ἔθνος δὲν εἶναι μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου, διότι ἀποτελεῖ πνευματικὴν ἐνότητα, δηλαδή προῖόν καὶ ἐκφράσιν τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀντίφρασις, εἰς ἣν περιπίπτει ὁ Ἑλευθερόπουλος, ὀφείλεται ἀπλούστατα εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διατυπώσῃ σαφῶς τὰς ἰδέας του. Ἄς μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ τὸν βοηθήσω εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ὁ Ἑλευθερόπουλος θέλει ἀπλῶς νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ ἔθνος, ἀντιθέτως π. χ. πρὸς τὸ γένος, τὴν φυλὴν κτλ., ὀρίζεται ὑπὸ στοιχείων ὄχι φυσικῶν, ἀλλὰ πνευματικῶν, δηλαδή τὰ κριτήρια, ἐπὶ τῇ βίαι τῶν ὁποίων συλλεπιθάνεται λογικῶς, δὲν ἀνάγονται εἰς τὴν σφαῖραν φυσικῶν ἰδιοτήτων (ὅπως εἶναι ἡ συγγένεια τοῦ αἵματος κτλ.), ἀλλὰ πνευματικῶν ἰδιοτήτων. Αὐτὰ θέλει, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ μᾶς εἴπῃ ὁ Ἑλευθερόπουλος. Ἀλλὰ καὶ ὅπως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἐρωτᾶται: ποῦ βασίζει ὁ Ἕλληνας «κοινωνιολόγος» τὸν ἰσχυρισμὸν του, ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐνότης δὲν ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ κοινωνικοῦ βίου; Δὲν συνδέει καὶ τὸ ἔθνος ὀρισμένους ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους; Διὰ τὸ ὅτι ὁ Ἑλευθερόπουλος—ἂν οὐ ὀνομάζῃ τὴν «πολιτείαν» μορφήν τοῦ κοινωνικοῦ βίου—ἀρνεῖται τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν εἰς τὸ ἔθνος;

Εἰς τὴν σελίδα 55 γράφει ὁ Ἑλευθερόπουλος «Ἡ ὀργάνωσις τοῦ κοινωνικοῦ γένους... βασίζεται ἐπὶ τῆς προσωπικῆς σχέσεως τῶν ἀτόμων... ἢ ὀργάνωσις δὲ τῆς πολιτείας... βασίζεται ἐπὶ τῆς σχέσεως ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἀνθρώπων πρὸς τινὰ χώραν». Δὲν θὰ ἐξετάσω τὴν ὀρθότητα τῆς διακρίσεως ταύτης. Ὅτι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, εἶναι τοῦτο: ὁ Ἑλευθερόπουλος ἐμφανίζει ἑαυτὸν ὡς πρωτοτύπως ἐπιχειροῦντα τὴν ἀνωτέρω διακρίσιν, ἐν ᾧ αὕτη εἶχεν ἐπιχειρηθῆ προηγουμένως—ὑφ' ἣν ἀκριβῶς μορφήν ἐμφανίζει ταύτην ὁ Ἑλευ-

θερόπουλος—ὕπὸ τοῦ *Friedrich Engels*. (Προβλ. σχετικῶς: *Engels*, op. cit., σ. 178).

Εἰς τὴν σελίδα 58 ὑπάρχει ὑποσημείωσις, εἰς τὴν ὁποίαν ὁμολογεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος, ὅτι τὰς «εἰδικὰς πληροφορίας περὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν γερμανικῶν φυλῶν» παρέλαβεν ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ *H. Fehr*, Deutsche Rechtsgeschichte. Ὄφειλω νὰ πληροφορήσω τὸν ἀναγνώστην, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ *Fehr* (τὸ ὁποῖον ὡς διδασκτικὸν σύγγραμμα εἶναι ἀναντιρρήτως ἄριστον) περιέχει μόνον γενικὰς καὶ ὄχι εἰδικὰς πληροφορίας, διότι εἶναι συναπτικώτατον καὶ προωρισμένον ἀπλῶς διὰ τοὺς φοιτητάς. Ἐὰν τὰς «εἰδικὰς» πληροφορίας του παρέλαβεν ὁ Ἐλευθερόπουλος, ὡς λέγει, ἀπὸ τὸν *Fehr*, τότε ἀγνοεῖ ἀπλούστατα τὴν ὀργάνωσιν τῶν γερμανικῶν φυλῶν. Ἄλλ' ὅτι ἔτι περὶ ἄλλο ἔτι εἶναι τοῦτο: ὁ Ἐλευθερόπουλος, ἂν καὶ ὁμολογεῖ ῥητῶς, ὅτι τὰς πληροφορίας του παρέλαβεν ἀπὸ τὸν *Fehr*, ζητεῖ εἰς τὴν αὐτὴν ὑποσημείωσιν, ἣν ἐμνημόνευσα ἀνωτέρω, νὰ διορθώσῃ τοῦτον καὶ λέγει, ὅτι ὁ *Fehr* «σφαλῆται». Ἐπὶ τῇ βίῳσι ἡμῶν τίνων πληροφοριῶν διορθῶναι ὁ Ἐλευθερόπουλος ἐκεῖνον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου παρέλαβε τὰς μόνιμα γνωστὰς εἰς αὐτὸν «εἰδικὰς» πληροφορίας;

Εἰς τὰς σελίδας 63 κ. ἑ. ὁμιλεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τοῦ μητρικοῦ δικαίου καὶ ἐν γένει περὶ τῆς μητριαρχίας. Ὁ συγγραφεὺς δὲν γνωρίζει ὡς πρὸς τὸ σπουδαιώτατον αὐτὸ πρόβλημα εἰ μὴ μόνον ὅσα ἐγνώριζεν, ὅταν ἐξεδόθη ἡ πρώτη ἐκδόσις τῆς «κοινωνιολογίας» του. Ἡ μᾶλλον: δὲν γνωρίζει καλῶς οὔτε ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ «ἔργου» του. Ἐὰν ἔστω καὶ τὸν *Bachofen* μόνον ἐγνώριζε καλῶς, θὰ προέβαινε εἰς σοβαροτέρων ἀντιμετώπισιν τῶν θεωριῶν τούτου. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ: ὁ ἀσχολούμενος σήμερον μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μητριαρχίας, ὀφείλει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του (εἴτε διὰ νὰ ἀσπασθῇ, εἴτε διὰ νὰ ἀντικρούσῃ ταῦτα) τὰ νεότερα πορίσματα τῶν περὶ τὸ πρόβλημα τῆς μητριαρχίας στρεφομένων ἐρευνῶν. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων συνδέονται πρὸς τὰ ὄνόματα μεγάλων καὶ σοφῶν ἐρευνητῶν καὶ δὴ ὄχι μόνον κοινωνιολόγων, ὡς ὁ *Franz Oppenheimer*, ἀλλὰ καὶ ἀντιπροσώπων τῆς εἰδικῆς ἐκείνης ἐπιστήμης, ἣ ὁποία ὀνομάζεται ἔθνολογία. Αἱ προϋποθέσεις, ὑπ' αἷς ἐγνώρισεν ἡ

ἀνθρωπότης τὴν μητριαρχίαν ἐχρησίμευσαν ὡς ἀντικείμενον ἰδιαίτερας ἐρεῦνης εἰς τὴν λεγομένην σχολὴν τῶν «καθολικῶν» ἔθνολόγων τῆς Βιέννης. Ἡ σχολὴ αὕτη, τῆς ὁποίας πρόδρομοι ἦσαν οἱ *Probenius*, *Graebner* καὶ *Ankermann*, κύριοι δὲ ἀντιπρόσωποι εἶναι οἱ *W. Schmidt* καὶ *Koppers* (Προβλ. σχετικῶς: *W. Schmidt* und *W. Koppers*, Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, Regensburg, σ. 70 κ. ἑ., ἰδίᾳ δὲ 256 κ. ἑ. καὶ 539 κ. ἑ.) καὶ τῆς ὁποίας τὴν διδασκαλίαν ἐμφανίζεται τελευταίως ἐν πολλοῖς υἱοθετῶν καὶ συμπληρῶν ὁ κοινωνιολόγος *Franz Oppenheimer*. (Προβλ. *System der Soziologie*, 4. Band, 1. Abteilung, Jena 1929, σ. 3 κ. ἑ., 234 κ. ἑ.), παρέδωκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην τὴν περίφημον θεωρίαν περὶ τῶν κύκλων πρωτογόνου πολιτισμοῦ. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, ἡ ἀνθρωπότης δὲν διήλθεν ἀναγκάλως ὀρισμένα καὶ ἀπανταχοῦ ὁμοιομόρφως ἐκδεδηλωμένα στάδια ἐξελίξεως. Ἡ προϊστορία τῆς ἀνθρωπότητος ὀρηθήθη ἐκ τριῶν διαφόρων πρὸς ἀλλήλους κύκλων πολιτισμοῦ, κύκλων, τῶν ὁποίων οἱ χαρακτῆρες ἀπετέλεσαν ὀρηγήρια καὶ ὄχι διαδοχικῶς καὶ κατ' ἀνάγκην φυσικὴν ἀναπτυχθεῖσας βαθμίδας ἐξελίξεως. Ἐὰν πιστοποιηται ὁμοιομορφία τις «προϊστορικῆς» ἐξελίξεως εἰς διαφόρους λαοὺς, τοῦτο—κατὰ τὴν νεωτέραν αὐτὴν θεωρίαν—ὑφίσταται οὐχὶ εἰς τὸ ὅτι πάντες οἱ λαοὶ ὀρηθήσαν ἐκ τῆς αὐτῆς βίσεως, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι μεγάλοι μεταναστεύσεις μετεβίβισαν πολλὰ τῶν χαρακτηριστικῶν ἑκαστοῦ τῶν κύκλων πολιτισμοῦ στοιχείων καὶ εἰς τοὺς ἀνήκοντας εἰς ἄλλους κύκλους λαοὺς. Οἱ τρεῖς κύκλοι πρωτογόνου πολιτισμοῦ εἶναι οἱ τῶν κυνηγῶν (ἐννοεῖται πάντως: τῶν ἀνωτέρων κυνηγῶν, διότι οἱ «κατώτεροι» κυνηγοὶ ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν), τῶν γεωργῶν καὶ τῶν κτηνοτρόφων. Ὁ κύκλος τῶν κυνηγῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐξωγίμου πατρικοῦ δικαίου, ὁ τῶν γεωργῶν ὑπὸ τοῦ ἐξωγάμου μητρικοῦ δικαίου, ἐν ᾧ τέλος ὁ τῶν κτηνοτρόφων ἔχει ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν μεγάλην οἰκογένειαν πατρικοῦ δικαίου, τὴν πατριάν. Ἐκ τῆς ἀναμίξεως τῶν κύκλων τούτων προκύπτουν οἱ ἐξῆς τρεῖς δευτερογενεῖς κύκλοι: ὁ τοτεμιστικὸς μητριαρχικός, ὁ ἐλεύθερος μητριαρχικός καὶ ὁ ἐλεύθερος πατριαρχικός. Τὸ μητρικὸν δίκαιον ἐμφανίζεται κατὰ ταῦτα χαρακτηρίζον πρωτογενῶς μόνον τὸν κύκλον

τῶν γεωργῶν, ὅπου κύριος παράγων τῆς ἐργασίας ἦτο ἡ γυνὴ καὶ ὅπου ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἀνεπτύχθησαν κατὰ πρῶτον καὶ οἱ μετὰ ταῦτα σπουδαιοτάτην ἀποστολὴν ἐκπληρώσαντες ἀνδρικοὶ σύνδεσμοι. Ὅπου ἀπαντᾷ, ἔξω τοῦ ἀρχεγόνου κύκλου τῶν γεωργῶν (τῶν κατωτέρων γεωργῶν), μητρικὸν δίκαιον, ἐκεῖ ἡ προέλευσις του εἶναι ἔξωγενής.

Διὰ τῆς νεωτέρας ταύτης θεωρίας, ἡ ὁποία βασίζεται ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπὶ πραγματικῆς, σοβαρᾶς καὶ λεπτομεροῦς χρησιμοποίησεως τῶν προϊστορικῶν καὶ ἐθνολογικῶν δεδομένων, τὸ πρόβλημα τῆς μητριαρχίας προσέλαβε νέαν ὅλως μορφήν, μορφήν, τὴν ὁποίαν ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ πλήρως. Ὁ Ἕλληνας «κοινωνιολόγος» σιαμαχεῖ ἀπλῶς διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων του, διότι στρέφεται κατ' ἀντιπάλων, τοὺς ὁποίους «κατασκευάζει» ὁ ἴδιος ἐπίτηδες ἀσθενεῖς. Ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἔπρεπε, ὄχι μόνον τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὰς νὰ ἀντιμετωπίσῃ σοβαρῶς, ἀλλὰ καὶ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του καὶ νὰ μὴν ἀρκῆται εἰς τὸ νὰ καταπολεμῇ τὴν ὑπόθεσιν τῆς μητριαρχίας, συνδυάζων ταύτην πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερομιξίας. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς—καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν, ὅτι εἶχε σημασίαν διὰ τὸν *Bachofen*—δὲν ἔχει πᾶντως διὰ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὰς, οἱ ὅποιοι βασίζονται ἐπὶ τὴν περιμητριαρχίας θεωρίαν ἐπὶ ἐπιχειρημάτων ἀγνωσμένων ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου.

Εἰς τὴν σελίδα 67 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Νὰ μὴ νομίωμεν ὅτι, λέγων ἐγὼ ταῦτα, παραβλέπω τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἀπολαύει δῆθεν ἡ γυναῖκα εἰς τοὺς ἀρχαίους Γερμανοὺς καὶ τοὺς τυχοδιώκτας ἱππῶτας ἢ εἰς τοὺς Σπαρτιάτας κ. ἄ.: αὐτὴ ἡ δῆθεν ἐκτίμησις, ὁ δῆθεν σεβασμὸς, δὲν ἐσήμαινεν ὅτι ἡ γυνὴ ἐθεωρεῖτο ὡς ἄτομον ἢ ὡς κοινωνικὸν στροῦμα ἴση πρὸς τὸν ἄνδρα, ἀλλ' ἦτο μόνον ἐν μέρει μὲν ἐκδήλωσις τῆς προθυμίας τοῦ Ἄρεως πρὸς Ὀυσίαν ἀπέναντι τῆς Ἀφροδίτης ζητοῦντος τὴν εὖνοιάν της, ἐν μέρει δέ, ὅπως π. χ. εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, συνέπεια Θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Αὐτὸς εἶναι ὁ πρωτοφανὴς τρόπος, καθ' ὃν ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος: Καὶ ἐν πρώτοις γράφει ὁ Ἕλληνας «κοινωνιολόγος», ὅτι «δὲν παραβλέπει τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἀπολαύει

δῆθεν ἡ γυναῖκα». Ἐρωτᾶται ὅμως: ἂν πρόκειται πράγματι περὶ «δῆθεν ἐκτίμησεως», πῶς λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος, ὅτι δὲν τὴν παραβλέπει καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀναγνωρίζει;—Ἀμέσως μετὰ ταῦτα λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «αὐτὴ ἡ δῆθεν ἐκτίμησις, ὁ δῆθεν σεβασμὸς. . . ἦτο μόνον ἐν μέρει μὲν. . ., ἐν μέρει δέ, ὅπως π. χ. εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, συνέπεια Θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Δὲν ἐννοῶ πράγματι τί θέλει νὰ μάς εἴπῃ ὁ συγγραφεύς! Τὸ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκτίμησις ἦτο «συνέπεια Θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου» σημαίνει ἄρα γε, ὅτι δὲν ἦτο «πραγματικὴ» ἐκτίμησις, ἀλλ' ἦτο ἀπλῶς «δῆθεν ἐκτίμησις»; Ὁμολογῶ, ὅτι δὲν εἰρήσκω λογικὴν συνοχὴν εἰς τὰς σκέψεις αὐτάς!

Εἰς τὴν σελίδα 69, ἐνῶ ἀρνεῖται προηγουμένως τὴν γυναικοκρατίαν, γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἄλλως τε δὲν θέλω νὰ ἀρνηθῶ ὅτι κατὰ τόπους ἑξαιρετικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξελιχθῆ ἡ γυναικοκρατία, ἀλλὰ πάντως καὶ πάλιν μᾶλλον κατ' ἰδέαν, ἢ πραγματικῶς καὶ μᾶλλον ἴσως ἐκ θερησκευτικῶν λόγων (ἐκ δαιμονοπιστίας) ἢ ἐκ λόγων ἰσχύος καὶ ὑπεροχῆς». Τί σημαίνουν αὐτά; Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξελιχθῆ ἡ γυναικοκρατία μᾶλλον «κατ' ἰδέαν» καὶ ὄχι εἰς τὴν πραγματικότητά;

Ἐκ τῆς σελίδος 70 καὶ πέραν ἀντικρούει ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν θεωρίαν περὶ πρωτογόνου κομμουνισμοῦ, δηλαδὴ ἐλλείψεως κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ. Δὲν θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα, ἂν ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἢ δὲν εἶναι ὀρθή. Ὅτι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι τοῦτο: ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ πάλιν σιαμαχεῖ, δηλαδὴ καταπολεμεῖ ἀνδρεσκελλα ἀντιπάλων, τὰ ὅποια κακοτέχνως κατεσκεύασεν ὁ ἴδιος. Ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ τὰς ἐρεῖνας, αἱ ὁποῖαι ἐστράφησαν περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ πρωτογόνου κομμουνισμοῦ. Καὶ ἀγνοεῖ τὸσον ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται πρὸς τὰ ὀνόματα παλαιῶν ἐρευνητῶν, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὅσον καὶ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται πρὸς τὴν νεωτέραν ἐθνολογίαν, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ὀνόματα τῶν *Schmidl* καὶ *Koppers*. Ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ, ὅτι ὑπάρχουν σήμερον ἐργασίαι σοβαραί, δι' ὧν ζητεῖται νὰ ἀποδειχθῆ, ὅτι αὐτὴ αὕτη ἢ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐπὶ κινητῶν ἀντικειμένων χρήσεως ἦτο

τῶν γεωργῶν, ὅπου κύριος παράγων τῆς ἐργασίας ἦτο ἡ γυνή καὶ ὅπου ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἀνεπιτύχθησαν κατὰ πρῶτον καὶ οἱ μετὰ ταῦτα σπουδαιωτάτην ἀποστολὴν ἐκπληροῦσαντες ἀνδρικοὶ σύνδεσμοι. Ὅπου ἀπαντᾷ, ἔξω τοῦ ἀρχεγόνου κύκλου τῶν γεωργῶν (τῶν κατωτέρων γεωργῶν), μητρικὸν δίκαιον, ἐκεῖ ἡ προέλευσις τοῦ εἶναι ἔξωγενής.

Διὰ τῆς νεωτέρας ταύτης θεωρίας, ἡ ὁποία βασίζεται ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπὶ πραγματικῆς, σοβαρᾶς καὶ λεπτομεροῦς χρησιμοποιήσεως τῶν προϊστορικῶν καὶ ἐθνολογικῶν δεδομένων, τὸ πρόβλημα τῆς μητριαρχίας προσέλαβε νέαν ὅλως μορφὴν, μορφὴν, τὴν ὁποίαν ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ πλήρως. Ὁ Ἕλληνας «κοινωνιολόγος» σιαμαχεῖ ἀπλῶς διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων του, διότι στρέφεται κατ' ἀντιπάλων, τοὺς ὁποίους «κατασκευάζει» ὁ ἴδιος ἐπιτίμηδες ἀσθενεῖς. Ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἔπρεπε, ὄχι μόνον τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὰς νὰ ἀντιμετώπισῃ σοβαρῶς, ἀλλὰ καὶ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του καὶ νὰ μὴν ἀρκῆται εἰς τὸ νὰ καταπολεμῇ τὴν ὑπόθεσιν τῆς μητριαρχίας, συνδυάζων ταύτην πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερομιξίας. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς—καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν, ὅτι εἶχε σημασίαν διὰ τὸν *Bachofen*—δὲν ἔχει πάντως διὰ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὰς, οἱ ὁποῖοι βασίζονται τὴν περὶ μητριαρχίας θεωρίαν ἐπὶ ἐπιχειρημάτων ἀγνοουμένων ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου.

Εἰς τὴν σελίδα 67 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Νὰ μὴ νομίωμεν ὅτι, λέγων ἐγὼ ταῦτα, παραβλέπω τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἀπολαύει δῆθεν ἡ γυναῖκα εἰς τοὺς ἀρχαίους Γερμανοὺς καὶ τοὺς τυχοδιώκτας ἱππότητας ἢ εἰς τοὺς Σπαρτιάτας κ. ἄ.: αὐτὴ ἡ δῆθεν ἐκτίμησις, ὁ δῆθεν σεβασμὸς, δὲν ἐσήμαινεν ὅτι ἡ γυνή ἐθεωρεῖτο ὡς ἄτομον ἢ ὡς κοινωνικὸν στῶμα ἴση πρὸς τὸν ἄνδρα, ἀλλ' ἦτο μόνον ἐν μέρει μὲν ἐκδηλώσις τῆς προθυμίας τοῦ Ἄρεως πρὸς Ὀυσίαν ἀπέναντι τῆς Ἀφροδίτης ζητοῦντος τὴν εὐνοϊάν της, ἐν μέρει δέ, ὅπως π. χ. εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, συνέπεια θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Αὐτὸς εἶναι ὁ πρωτοφανὴς τρόπος, καθ' ὃν ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος: Καὶ ἐν πρώτοις γράφει ὁ Ἕλληνας «κοινωνιολόγος», ὅτι «δὲν παραβλέπει τὴν ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν ἀπολαύει

δῆθεν ἡ γυναῖκα». Ἐρωτᾶται ὅμως: εἰς ὅσον πρόκειται πράγματι περὶ «δῆθεν ἐκτίμησεως», πῶς λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος, ὅτι δὲν τὴν παραβλέπει καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀναγνωρίζει;—Ἀμέσως μετὰ ταῦτα λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «αὐτὴ ἡ δῆθεν ἐκτίμησις, ὁ δῆθεν σεβασμὸς... ἦτο μόνον ἐν μέρει μὲν... ἐν μέρει δέ, ὅπως π. χ. εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, συνέπεια θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Δὲν ἐννοῶ πράγματι τί θέλει νὰ μᾶς εἴπῃ ὁ συγγραφεύς! Τὸ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκτίμησις ἦτο «συνέπεια θεσμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ βίου» σημαίνει ἄρα γε, ὅτι δὲν ἦτο «πραγματικὴ» ἐκτίμησις, ἀλλ' ἦτο ἀπλῶς «δῆθεν ἐκτίμησις»; Ὁμολογῶ, ὅτι δὲν εὗρισκω λογικὴν συνοχὴν εἰς τὰς σκέψεις αὐτάς!

Εἰς τὴν σελίδα 69, ἐνῶ ἀρνεῖται προηγουμένως τὴν γυναικοκρατίαν, γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἄλλως τε δὲν θέλω νὰ ἀρνηθῶ ὅτι κατὰ τόπους ἐξαιρετικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευλιχθῇ ἡ γυναικοκρατία, ἀλλὰ πάντως καὶ πάλιν μᾶλλον κατ' ἰδέαν, ἢ πραγματικῶς καὶ μᾶλλον ἴσως ἐκ ὀρησκευτικῶν λόγων (ἐκ δαιμονοπιστίας) ἢ ἐκ λόγων ἰσχύος καὶ ὑπεροχῆς». Τί σημαίνουν αὐτά; Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευλιχθῇ ἡ γυναικοκρατία μᾶλλον «κατ' ἰδέαν» καὶ ὄχι εἰς τὴν πραγματικότητα;

Ἀπὸ τῆς σελίδος 70 καὶ πέραν ἀντικρούει ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν θεωρίαν περὶ πρωτογόνου κομμουνισμοῦ, δηλαδὴ ἐλλείψεως κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ. Δὲν θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα, εἰς ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἢ δὲν εἶναι ὀρθή. Ὅτι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι τοῦτο: ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ πάλιν σιαμαχεῖ, δηλαδὴ καταπολεμεῖ ἀνδρκεῖλλα ἀντιπάλων, τὰ ὁποῖα κακοτέχνως κατασκεύασεν ὁ ἴδιος. Ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ τὰς ἐρεῖνας, αἱ ὁποῖαι ἐστράφησαν περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ πρωτογόνου κομμουνισμοῦ. Καὶ ἀγνοεῖ τόσον ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται πρὸς τὰ ὀνόματα παλαιῶν ἐρευνητῶν, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*, ὡς οἱ *E. de Laveleye*, *C. Hanssen*, *W. Roscher* καὶ *Krappe*. Ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ, ὅτι ὑπάρχουν σήμερον ἐργασίαι σοβαραί, δι' ὧν ζητεῖται νὰ ἀποδειχθῇ, ὅτι αὐτὴ αὕτη ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐπὶ κινητῶν ἀντικειμένων χρήσεως ἦτο

εἰς ὠρισμένους κύκλους πρωτογόνων ἀγνωστος (Πρβλ. σχετικῶς : *Julius Lips*, Die Anfänge des Rechts an Grund und Boden bei den Naturvölkern und der Begriff der Erntevölker, ἐν «Festschrift Publication d'Homage offerte au P. W. Schmidt», Wien 1928, σ. 485 κ. έ.). Αὐτὰ ὅμως ὅλα δὲν ἐνδιαφέρουν τὸν *Ἐλευθερόπουλον*!

Εἰς τὴν σελίδα 74 γράφει ὁ *Ἐλευθερόπουλος* : «Ἐκ τῆς ὅλης ταύτης ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπίνης ὕλης τοῦ κοινωνικοῦ συνδέσμου ὅσον ἀφορᾷ τὴν σύνθεσίν της καταραίνεται καὶ τοῦτο, τὸ ὅποιον ἐγὼ ἐξαίρω ἰδιαιτέρως, ὅτι δηλαδὴ τὰ κοινωνικὰ στρώματα καὶ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις (ὅπως καὶ τὰ κοινωνικὰ κόμματα) δὲν εἶναι αἰώνιοι κληρονομικοὶ δεσμοὶ διὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ τμήμα τῆς ἀνθρωπίνης ὕλης μιᾶς κοινωνίας. Ἀπεναντίας πρόκειται περὶ μιᾶς αἰωνίου κυκλοφορίας γενικῶς τῆς ὕλης τῆς κοινωνίας. . . ». Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ τονίσω, ὅτι τὰ εἰς τὰς ἀνωτέρω φράσεις τοῦ *Ἐλευθεροπούλου* λεγόμενα εἶχον ἐξαρθῆ πρὶν ἢ τὰ ἐξάρρη οὗτος. Πρόκειται περὶ παλαιωτάτης ἀληθείας, τῆς ὁποίας τὴν ὄραιοτέραν διατύπωσιν εὐρίσκομεν εἰς ἔργον τοῦ *Lorenz von Stein* δημοσιευθὲν πολλὰς δεκαετηρίδας προτοῦ γεννηθῆ ὁ *Ἐλευθερόπουλος*. Οἱ διέποντες τὴν κίνησιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας νόμοι, ὅπως συνελήφθησαν καὶ διευτυπώθησαν ὑπὸ τοῦ *Lorenz von Stein*, συνιστοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κεφάλαια τῆς κοινωνιολογίας, κεφάλαια, εἰς τὴν τροποποίησιν ἢ συμπλήρωσιν τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προβῆ εἰ μὴ ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος γνωρίζει τοῦλάχιστον τὰ ὑπὸ τοῦ *Lorenz von Stein* λεχθέντα! (Πρβλ. *L. v. Stein*, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich, I. Band, München 1921, σελ. 46—149).

Εἰς τὴν σελίδα 86 γράφει ὁ *Ἐλευθερόπουλος* : «Ἐώρα ἐξετάζω πλέον τὴν ἐξέλιξιν τῶν δύο ὄψεων τῆς ὕλης τῆς κοινωνίας, δηλαδὴ τῆς ὕλης κατὰ σύστασιν καὶ τῆς ὕλης κατὰ σύνθεσιν, κατὰ ὑφὴν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν μορφῶν τῆς κοινωνίας καὶ ἀντιστρόφως». Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἡ «ὕλη κατὰ σύστασιν» καὶ ἡ «ὕλη κατὰ σύνθεσιν» δὲν διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων.

Ἐκεῖνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα «συνίσταται» ἡ ὕλη, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, διὰ τῶν ὁποίων εἶναι «συντεθειμένη».

Συμπερίσματα, ὡς τὸ κατωτέρω, μόνον ὡς ἀκατανόητα εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν : «Προκειμένου λοιπὸν περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων ὄψεων τῆς κοινωνίας ἐννοεῖται πλέον ἀρ' ἑαυτοῦ ὅτι τὰ μὲν αἷτια τῆς παραγωγῆς τῶν δύο μορφῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου κατ' ἐξοχίην δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ζητηθοῦν εἰς τὰς λοιπὰς ὄψεις τῆς κοινωνίας, τὰ αἷτια ὅμως τῆς παραγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τῶν λοιπῶν ὄψεων, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν συνάφειάν τινα, πρέπει νὰ ζητηθοῦν ἐντὸς τῆς συναφείας αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἡ σημασία τῆς συναφείας ταύτης εἶναι ἤδη ἐξ ἑαυτῆς ἀκριβῶς γνωστὴ» (σ. 92). Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν φράσιν αὐτὴν (ἀλλὰ μήπως μόνον πρὸς αὐτήν; πρὸς τὸ ὅλον ἔργον τοῦ *Ἐλευθεροπούλου*) πρέπει νὰ ἔχη ὁ ἀναγνώστης ὑπ' ὄψιν του τὰ ἐν προλόγῳ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λεγόμενα : «Πάντοτε δὲ εἶχα ἓνα καὶ μόνον πόθον καὶ μιαν καὶ μόνην τύσιν : νὰ συλλάβω τὸ πρόβλημα ὅσον τὸ δυνατόν καθαρὰ, νὰ τὸ ἐξηγήσω κατὰ τὸ δυνατόν ὑφ' ὅλας τὰς ἀπόψεις του καὶ νὰ τὸ ἐπεξεργασθῶ ὡς τὸ δυνατόν ἀντικειμενικῶς καὶ ἀκριβῶς».

Ἀπὸ τῆς σελίδος 94 καὶ πέραν ζητεῖ ὁ *Ἐλευθερόπουλος* νὰ ἐξηγήσῃ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐγεννήθη ἡ πολιτεία, ἔκτοπισθέντος τοῦ «κοινωνικοῦ γένους». Ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος γράφει : «ἡ γένεσις τῆς πόλεως, τῆς πολιτείας, γενομένη ἀναγκαία ὡς ἰδέα, διὰ τῶν γεγονότων, διὰ τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν σχέσεων τῶν μονίμων γενομένων κοινωνικῶν γενῶν, διεξήχθη ἐπαναστατικῶς δι' ἑνὸς «ἰσχυροῦ» ἀνδρὸς ἔχοντος, ἐννοεῖται, βοηθὸν ἓνα ἰσχυρὸν κοινωνικὸν γένος ἢ τοῦλάχιστον ἄλλην ἰσχυρὰν ἀκολουθίαν». Ὡστε : Ἡ «μονιμότης», ἡ σταθερὰ σχέσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ὠρισμένην γῆν εἶχε πραγματοποιηθῆ πρὶν ἢ γεννηθῆ ἡ πολιτεία. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ «ἰσχυροῦ, ὡς προστεθῆ δέ», ὅπως λέγει ὁ *Ἐλευθερόπουλος*, «καὶ ἰδιοφυοῦς ἀνδρὸς» (σ. 95), προεκάλεσεν ἀπλῶς — ὅπως λέγει ἄλλως τε ῥητῶς καὶ ὁ Ἕλλην «κοινωνιολόγος» — τὴν ἴδρυσιν πόλεων καὶ τοῦτο πρὸς διευκόλυνσιν τῆς διοικήσεως. Μὲ ἄλλας λέξεις : ἡ «μονιμότης», τὴν ὁποίαν ὁ *Ἐλευθερόπουλος* εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ ἔργου του (σ. 55) ἐχαρακτήρισεν ὡς τὸ μόνον στοιχεῖον, δι' οὗ δια-

κρίνεται ἡ πολιτεία ἀπὸ τοῦ «κοινωνικοῦ γένους», εἶχεν ἐπιτευχθῆ καὶ πρὸ τῆς γενέσεως τῆς πολιτείας, κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἐξελλξεως τοῦ καθεστῶτος τῶν γενῶν. Ἐρωτᾶται λοιπόν: ἀρ' οὐ εἶχεν ἤδη ἐπιτευχθῆ, πῶς διακρίνει μόνον τὴν πολιτείαν; Ἐδῶ ὑπάρχει σοβαρά τις ἀντίρρασις! Ὡστε: δὲν εἶναι ἡ μονιμότης τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο, δι' οὗ διακρίνεται ἡ πολιτεία ἀπὸ τοῦ «κοινωνικοῦ γένους». Ποῖον εἶναι ὅμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ στοιχεῖον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις τῶν δύο τούτων μορφῶν κοινωνικῆς συμβιώσεως ἀπ' ἀλλήλων; Μήπως ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἰσχυροῦ ἀνδρὸς ἢ μήπως ἡ ἰδρυσις πόλεως; Ὅλα αὐτὰ εἶναι τόσον συγκεχυμένα εἰς τὸ «ἔργον» τοῦ Ἐλευθεροπούλου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν κἄν νὰ ἐπιχειρηθῆ σοβαρὰ ἀντίκρουσις τῶν ὅσων γράφει. Θὰ μοι ἐπιτραπῆ ἀπλῶς νὰ ἀνακοινώσω εἰς τὸν ἀναγνώστην, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας ἔχει γίνῃ ἀντικείμενον σοβαρωτάτων ἐρευνῶν καὶ ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἄγνωσκῶνται τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων.

Εἰς τὴν σελίδα 100 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Εἶναι μὲν ἀναμφίβολον ὅτι ἡ ὑφισταμένη κοινωνικὴ διάταξις παρᾶγει, ἀδιέφορον ἐνταῦθα ἕνεκα ποίων τινῶν λόγων, καὶ ἠθικὸν συνειδός, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης ἀναμφίβολον ὅτι εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς κοινωνίας δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συνειδότης τούτου». Προσθέτω! εἶναι τέλος ἐπίσης ἀναμφίβολον, ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν τίποτε:

Εἰς τὴν σελίδα 103 λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ κατὰ τῆς γνώμης (τῆς ἱστορικῆς σχολῆς), ὅτι αἰτία τῆς ἐξελλξεως τοῦ δικαίου καὶ πηγὴ αὐτοῦ εἶναι ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου νὰ κυριᾶγῃ τὸ ὀρθὸν δίκαιον, ἢ μίαν κατὰ λόγον διάταξιν τῆς κοινωνίας: διότι φανερώτατα τὸ δῆθεν «ὀρθὸν» δίκαιον ἢ ἡ κατὰ λόγον διάταξις τῆς κοινωνίας δὲν θὰ εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἐκφάνσεις τῆς πνευματικῆς αἰτιότητος ὀφείλεις». Ὁ συγγραφεὺς ἀγνοεῖ ἀπλούστατα τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορικῆς τοῦ δικαίου σχολῆς, τὴν ὁποῖαν φαντάζεται, ὅτι ἐξοντώνει! Ἡ ἱστορικὴ σχολὴ διακρίνεται θεμελιωδῶς ἀπὸ τῆς σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου ὡς πρὸς τὸ ἐξῆς κυρίως σημεῖον: ὅτι ἀκριβῶς δὲν θέτει κἄν τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ «ὀρθοῦ» δικαίου, ἀλλ' ἀφ-

κεῖται εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικότητος καὶ ὀργανικότητος τοῦ δικαίου.

Εἰς τὴν σελίδα 113 ὑπάρχουν αἱ ἐξῆς φράσεις:

«Καὶ ὅμως ἡ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας ἔχει καὶ ἄλλο ἰδιᾶζον τι, εἶναι διάφορος κατὰ τὰς διαφορὰς ἔθνικαις κοινωνίας. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀναφέρω τὴν διαφορὰν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν διαφόρων ἔθνῶν, δηλαδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ ὁλικούδς ἢ γενικῶς ἀπὸ οἰουσιδῆποτε κοινωνικοῦς λόγους, ὅτι π. χ. ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶναι καθαρὰ καὶ θετικὴ καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου νομίζει κανεὶς ὅτι θὰ ἐπρόκειτο περὶ μυστικισμοῦ (*Πλάτων*), ἡ φιλοσοφία τῶν Γερμανῶν εἶναι σκοτεινὴ, φανταστικὴ καὶ μυστικὴ καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου θὰ ἐπερίμενε κανεὶς θετικότητα καὶ σαφήνειαν (*Reuerbach, Wundt* κ. ἄ.), ἡ φιλοσοφία τῶν Γάλλων εἶναι μᾶλλον ἐπιπολαία καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου νομίζει κανεὶς ὅτι πρόκειται περὶ μυστικισμοῦ καὶ βαθυνοίας (*Reπουνίον*, εἶναι ὁ *Bergson* γάλλος;), ἡ φιλοσοφία τῶν Ἀγγλων, ἀγνοοῦσα ὀλοτελῶς μεταρυσικά σιστήματα, ἐπεξεργάζεται μόνον πρακτικὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα, ἐννοεῖται δὲ καὶ προβλήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐκ λόγων ἀντιθέτων εἰς τὴν μεταρυσικὴν».

Ἡ πρώτη τῶν ἀνωτέρω φράσεων ἀντιφάσκει πρὸς τὸ ἐν σελίδι 113 ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενον, ὅτι «τὸ ἔθνος... δὲν εἶναι μία μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου». Ἐὰν τὸ ἔθνος δὲν εἶναι μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου, πῶς εἶναι δυνατόν αἱ ἔθνικαι διαφοραὶ νὰ ἀσκοῦν ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνιῶν τὴν ἐπίδρασιν, ἣν αὐτοὺς αὐτοὺς ὁ Ἐλευθερόπουλος παραδέχεται; Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ: ὅτι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα κυρίως εἶναι ἡ δευτέρα τῶν ἀνωτέρω μνημονευμένων φράσεων τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης ἐμφανίζεται ὁ συγγραφεὺς δικάζων καὶ κρίνων ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος εἶναι πρωτοφανὴς εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ χρονικά. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, οὗτοι—ὄντες «ἄμεσοι» προπάτορες τοῦ Ἐλευθεροπούλου—ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ τιμηθοῦν ὑπ' αὐτοῦ. Τοὺς Γερμανοὺς ὅμως, Γάλλους καὶ Ἀγγλους κανονίζει ὁ Ἐλευθερόπουλος δεόντως! Οἱ Γερμανοὶ εἶναι κατ' αὐτόν, ὅλοι «σκοτεινοὶ καὶ φανταστικοί». Αὐτοὶ οὐ-

τοι οἱ Feuerbach καὶ Wundt, τοὺς ὁποίους θὰ ἐπερίμενον ὁ Ἐλευθερόπουλος «θετικούς» καὶ «σαφεῖς», εἶναι σκοτεινοί. Πληροφορῶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ὁ μὲν Wundt εἶναι σαφέστατος καὶ θετικώτατος, τὸν δὲ L. Feuerbach (ὁ ὁποῖος, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, δὲν εἶναι «σκοτεινός», ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς «δύσκολος») δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένη ἔξαιρητικῶς σαφῆ καὶ θετικὸν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖον γνωρίζει, ὅτι ὁ Feuerbach ὑπῆρξε μαθητῆς καὶ συμπληρωτῆς τοῦ ἔργου τοῦ Hegel. Ἄς προχωρήσωμεν ὅμως: τοὺς Γάλλους θεωρεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος ὅλους «μᾶλλον ἐπιπολαιούς»! Τόσον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Γερμανούς, ὅσον καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Γάλλους ἐκφέρει ὁ Ἐλευθερόπουλος τὰς κρίσεις, τὰς ὁποίας ἀκούει τις συνήθως εἰς τὰ καφενεῖα ἢ εἰς τὰ σαλόνια: Οἱ ἀγνωστοὶ τοὺς Γερμανούς (καὶ τὴν γερμανικὴν) γαλλομαθεῖς ὁμιλοῦν περὶ τῆς «σκοτεινότητος» τῶν Γερμανῶν· οἱ ἀγνωστοὶ τοὺς Γάλλους (καὶ τὴν γαλλικὴν) γερμανομαθεῖς ὁμιλοῦν περὶ «ἐπιπολαιότητος» τῶν Γάλλων! Πληροφορῶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ἡ γαλλικὴ φιλοσοφία ὄχι μόνον δὲν εἶναι «ἐπιπολαιά», ἀλλὰ δι' αὐτῆς ἀκριβῶς (συγκεκριμένως: διὰ τοῦ Descartes) ἐνεκαινιάσθη ἡ νεωτέρα ἐν γένει φιλοσοφία! Τέλος τὰ περὶ τῶν Ἑγγλων λεγόμενα εἶναι ὡσαύτως ἐν μέρει ἀνακριβῆ! Ὁ πληροφορήσας τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὅτι οἱ Ἕγγλοι «ἀγνωστοὶ ὀλοτελῶς μεταφυσικὰ συστήματα», ἐξηπάτησεν αὐτόν. Διὰ νὰ ἀποδείξω, ὅτι ἡ δοθεῖσα εἰς τὸν Ἕλληνα «κοινωνιολόγον» πληροφορία εἶναι ψευδής, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ παραπέμψω πλὴν εἰς τὸν Humillou καὶ πολλοὺς ἄλλους Ἑγγλους φιλοσόφους, ὧν τὰ συστήματα εἶναι καθαρῶς μεταφυσικά. Ἀρκεῖ νὰ παραπεμφθῆ ὁ τὴν ψευδῆ πληροφορίαν δώσας εἰς τὸν Herbert Spencer, τὸν ὁποῖον ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίξῃ καλῶς, διότι ὁ Spencer, ὡς γνωστόν, ὑπῆρξεν ὄχι μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ ἰδρυτῆς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνιολογίας! Ὁ Spencer λοιπὸν ἀνέπτυξε σὺν ταῖς ἄλλοις καὶ καθαρῶς μεταφυσικὰς θεωρίας. Ἡ θεωρία τοῦ Spencer περὶ τοῦ «ἀπολύτου», οὔτινος ἀπλῆ ἔκφρασις εἶναι ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ὡς καὶ ἡ θεωρία τούτου περὶ τοῦ «Ἐγὼ» καὶ «Μὴ-Ἐγὼ» ἀποτελοῦν στοιχεῖα συνιστῶντα σύστημα καθαρῶς μεταφυσικόν!

Τὸ τρίτον μέρος τοῦ «ἔργου» τοῦ Ἐλευθεροπούλου, φέρων τὸν

τίτλον «Ἡ φύσις καὶ τὸ κατ' ἀνάγκην τῆς φύσεως τοῦ κοινωνικοῦ βίου», ἐγκαινιάζεται διὰ τῆς φράσεως: «Ἐγὼ εὔρει ὅτι ἡ ὕλη τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος (τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν κοινωνίαν ἀνθρώπων) εἶναι οἱ ἄνθρωποι καὶ μάλιστα οἱ ἐκ φύσεως κατ' ἄμεσον τρόπον συγγενεῖς ἄνθρωποι». Ἴση σημαίνει ἡ φράσις αὕτη, ἰδίᾳ ἡ παρεμβιλλομένη παρένθεσις; Τὸ ὅτι τὸ ὕλικόν περιεχόμενον τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἄνθρωποι, ἦτο γνωστόν πρὶν ἢ τὸ «εὔρει» ὁ Ἐλευθερόπουλος! Τὸ ὅτι τέλος οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν τὸ ὕλικόν περιεχόμενον «τοῦλάχιστον» τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων, τοῦτο, λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου, συνιστᾷ πράγματι πρωτότυπον θεωρίαν. Ὡστε: συμψώνως πρὸς τὴν θεωρίαν αὐτήν, οἱ ἄνθρωποι εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν τὸ ὕλικόν περιεχόμενον καὶ ἄλλων κοινωνικῶν μὴ ἀνθρώπινων! Μήπως δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Ἐλευθερόπουλος νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο;

Εἰς τὴν σελίδα 135, ἐξετάζων ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν σχέσηιν τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον ἐν γένει, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον πραγματικόν». Εἰς τὴν σελίδα 144 καταλήγει οὔτως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ ἀτομικοὶ ἄνθρωποι δὲν ἀποτελοῦν τὰ «ἄτομα τῆς κοινωνικῆς ὕλης». Ὡς τοιαῦτα ἄτομα δεόν νὰ χαρακτηρισθοῦν «τὰ κοινωνικά κόμματα κτλ.». Δὲν ἐννοῶ, πῶς συμβιβάζονται τὰ δύο αὐτὰ συμπερίσματα. Ἐὰν ὡς τὰ μόνα «ἄτομα τῆς κοινωνικῆς ὕλης» χαρακτηρισθοῦν, ὡς θέλει ὁ Ἐλευθερόπουλος, τὰ κοινωνικά κόμματα κτλ., δὲν πᾶναι ἄρα γε ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος (ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἔπρεπε ἄλλως τε νὰ ὀνομάζεται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει «ἀτομικός») νὰ εἶναι τὸ «μόνον πραγματικόν» ἐν τῇ κοινωνίᾳ; Ὅσον ἀφορᾷ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς σχέσεως μεταξύ οἰκογενείας καὶ κοινωνίας (137 — 141), ταῦτα εἶναι πάντως τελείως συγκεκριμένα! Οὔτως θὰ ἔπρεπε νὰ λάβῃ συγκεκριμένην θέσιν ἀπέναντι τῆς θεωρίας τοῦ Auguste Comte περὶ τῆς οἰκογενείας ὡς μονάδος τῆς κοινωνίας, ἰδίᾳ δὲ ἀπέναντι τῆς θεωρίας τοῦ Henry Maine περὶ τῆς ἐξελιξεως, ἣν ὑπέστη ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ τοῦ status εἰς τὴν «σύμβασιν», ἐξελιξεως, δι' ἧς τὸ ἄτομον ἐξετόπισε τὴν οἰκογένειαν ἀπὸ τῆς θέσεως, ἣν κατεῖχεν αὕτη ὡς μονὰς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Εἰς τὴν σελίδα 157, ὁμιλῶν ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν κοινωνιῶν εἰς «πολεμικὰς» καὶ «βιομηχανικὰς», γράφει κατὰ λέξιν: «Ὁ *Spencer*, ὁ ἀρχηγὸς τῆς τοιαύτης διαιρέσεως, παραβλέπει κλπ.» Ἡ φράσις αὕτη ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀγνοεῖ τὴν ἱστορίαν τῆς κοινωνιολογίας καὶ δὴ τὰ ἔργα τοῦ κοινωνιολόγου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς τὴν κοινωνιολογίαν καὶ τὸ ὄνομά της, τὰ ἔργα τοῦ *Auguste Comte*. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ πληροφορηθῶ τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὅτι «ἀρχηγὸς» (ἢ μεταχειρισθῶ τὸν παράδοξον ὄρον του) τῆς διακρίσεως τῶν κοινωνιῶν εἰς πολεμικὰς καὶ βιομηχανικὰς δὲν εἶναι ὁ *Spencer*, ἀλλ' εἶναι ὁ *Comte*. Ὁ *Spencer* παρέλαβε τὴν διάκρισιν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Γάλλου φιλοσόφου καὶ κοινωνιολόγου. Ὡς πρὸς τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ *Comte* διάκρισιν μεταξὺ πολεμικῆς ἢ στρατιωτικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἢ εἰρηνικῆς κοινωνίας (διάκρισιν, ἣν συνδέει ὁ Γάλλος φιλόσοφος πρὸς τὴν θεμελιώδη περὶ τῶν τριῶν σταδίων θεωρίαν του) παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς: *Comte, Cours de Philosophie positive, Tome IV, Paris 1908, σ. 375 κ. ε. καὶ 380 κ. ε.* Ὁφείλω μάλιστα νὰ πληροφορηθῶ τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὅτι καὶ ὁ *Comte* δὲν συνέλαβε τελείως πρωτοτύπως τὴν περὶ τῆς ὁ λόγος διάκρισιν. Ὁ *Saint-Simon* εἶχεν ἤδη πρὸ αὐτοῦ ἐπιχειρήσει ἀνάλογόν τι.

Εἰς τὴν σελίδα 161 ὑπάρχει ἡ φράσις: «Ἀλλὰ φανερὸν τῶν διαφορῶν ἐκείνων εἶναι ἐν μὲν τῷ κοινωνικῷ βίῳ (κατὰ φανερόν τρόπον) τὰ κοινωνικὰ κόμματα, ἐν τῇ ἱστορίᾳ δὲ τῆς ἀνθρωπότητος τὰ ἔθνη. . .». Διὰ τῆς φράσεως ταύτης προβαίνει ὁ συγγραφεὺς εἰς διαστολήν μεταξὺ «κοινωνικοῦ βίου» καὶ «ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος». Ὡστε: ἡ ἱστορία κινεῖται ἔξω τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος ἔξω τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος; Ὁ ὑπομονητικὸς ἀναγνώστης οὐ εὖρη βεβαίως, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος θέλει νὰ εἴπῃ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι εἰς θέσιν ἀπλῶς νὰ εἴπῃ σαφῶς. Τὶ ὅμως εἶναι καὶ αὐτὸ τὸ κάτι, διὰ τοῦ ὁποῖου συγχωρεῖται ἐν μέρει τὸ συγκεχυμένον περιεχόμενον τῆς ἀνωτέρω φράσεως; Ὁ Ἐλευθερόπουλος προσθέτει: «Ὡστε ἡ βίασις τῆς ἐξελλέξεως ἐνταῦθα οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ αὐτὴ ἡ ὕλη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν ὀρισμένην αὐτῆς συστατικὴν κατα-

σκευὴν, δηλαδὴ τὰ κοινωνικὰ κόμματα διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ τὰ ἔθνη διὰ τὴν ἱστορίαν, δηλαδὴ τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων τῶν ἔθνων». Ἐὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ ὁ Ἐλευθερόπουλος νὰ ἐπισφραγίσω καὶ τὰς λέξεις μου αὐτὰς διὰ «θαυμαστικῶν»! Ὁ Ἐλευθερόπουλος θεωρεῖ ὡς ὑπαγομένην ὑπὸ τὴν «ἱστορίαν» μόνον «τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων τῶν ἔθνων»! Ὅλα τὰ ἄλλα δὲν εἶναι ἱστορία! Εἶναι ζωολογία!!!

Εἰς τὴν σελίδα 166 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «. . . μιᾶς συνειδήσεως (ἢ ἐνὸς συναισθήματος), ὀφείλεις!». Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω, ὅτι τὸ «ὀφείλεις» δὲν ἀποτελεῖ συναίσθημα, ἀλλὰ κρίσιν, συγκεκριμένως δὲ ἠθικὴν προσταγὴν! Συναίσθημα γεννᾶται ἴσως, ὅταν συμμορφώνεται τις εἰς προσταγὴν. Τὸ ὅτι «ἀγαπῶ» εἶναι συναίσθημα. Τὸ ὅτι ὀφείλω νὰ ἀγαπῶ δὲν εἶναι συναίσθημα δι' ὅσους γινώσκουν τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς λογικῆς!

Εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα 166 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἰδιότροπον στάσιν λαμβάνει ἀπέναντι πάσης ιδέας πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς αἰτιότητος ὁ *Stammeler* μὴ θέλων νὰ ἀναγνωρίσῃ τοιαύτας διὰ τὸν λόγον, ὅτι, ὅπως λέγει, ἡ παραδοχὴ τοιούτων αἰτιῶν τῆς ἐξελλέξεως οὐκ ἔστι ἀρνησις τῆς ἐξελλέξεως συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους, ἀρνησις τῆς ἐννομίας». Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἡ στάσις τοῦ *Stammeler* δὲν εἶναι διόλου ἰδιότροπος. Ὁχι μόνον ὁ *Stammeler*, ἀλλὰ καὶ ὅλοι ὅσοι ἔχουν στοιχειώδη μεθοδολογικὴν προυπαιδείαν, ὅλοι ὅσοι γινώσκουν καὶ παραδέχονται τὴν διάκρισιν μεταξὺ αἰτιότητος καὶ τελολογίας δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἐλευθεροπούλου καὶ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ «ὀφείλεις» ὡς «αἰτιότητα». Τὸ «ὀφείλεις» διασπᾷ ἀκριβῶς τὴν αἰτιότητα καὶ αἴρει — ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζει τις τοῦτο ὡς κέντρον τῆς ἱστορικῆς ζωῆς — τὴν νομοτέλειαν.

Εἰς τὴν σελίδα 171, ἐπιτιθέμενος ὁ Ἐλευθερόπουλος κατὰ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, γράφει: «Ἡ θεωρία αὕτη ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τοῦτο ὅτι. . . δηλαδὴ αἱ ὕλικαι αἰτίαι τῆς ἐξελλέξεως εἶναι αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις, ἢ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς κοινωνίας. Ἡ ἔκφρασις αὕτη εἶναι τοῦλάχιστον ἀνακριβής ἢ οἰκονομικὴ κατά-

στασις εἶναι ἤδη κατάστασις, δηλαδή προϋποθέτει αἰτίας τῆς παραγωγῆς τῆς». Ὁ συγγραφεὺς ἢ ἀγνοεῖ τὸν *Μαρξ* ἢ δὲν ἐνόησεν ὅσα γράφει οὗτος. Διὰ τὴν ἀποδότην τῆς ἐκφρασίης τινος ὡς ἀνακριβῆ, πρέπει προηγουμένως νὰ ἀποδώσῃ ὀρθῶς τὴν ἐκφρασίην. Πάντως οἱ ἔστω καὶ ἐλάχιστοι ἀσχοληθέντες μὲ τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν γνωρίζουν, ὅτι ὁ *Μαρξ* θεωρεῖ τὴν «οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας» ὡς παράγωγον καὶ ὄχι ὡς πρώτην αἰτίαν τῆς κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς ζωῆς. Ὡς πρώτην αἰτίαν, ἢ ὅποια παράγει καὶ τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας, θεωρεῖ ὁ *Μαρξ* τὰς «παραγωγικὰς δυνάμεις», δηλαδή τὰ «τεχνικὰ μέσα παραγωγῆς» καὶ ὄχι τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν, ἢ ὅποια συμμορφοῦται ἀπλῶς ἐκάστοτε εἰς αὐτά. Ἐὰν εἶναι δυνατόν ἢ ὄχι νὰ ἰσχύσῃ καὶ ὡς πρὸς τὰ «μέσα παραγωγῆς» ἢ παρατήρησις τοῦ *Ἐλευθεροπούλου* εἶναι ἄλλο ζήτημα!

Εἰς τὴν σελίδα 172 γράφει ὁ *Ἐλευθερόπουλος*: «Ὡστε εἶναι ἀνάγκη ἀπαραίτητος ἐπιστημονικῆ νὰ παραδέχεται κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν δύο εἰδῶν αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως: ψυχικαὶ—πνευματικαὶ καὶ ὑλικαί. Αἱ ψυχικαὶ—πνευματικαὶ εἶναι αἱ διάφοροι ιδιότητες τῶν ἀτομικῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνων καὶ μία ἰδιαίτουσα ἰδεολογικὴ γενικὴ ἀνθρωπίνῃ ιδιότης, ὑλικαὶ δὲ τὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔθνων». Ἡ φράσις αὕτη, ὡς καὶ ὅλα ὅσα διδάσκει σχετικῶς ὁ *Ἐλευθερόπουλος* ἀποδεικνύουν ὡς ἀπολύτως δεδικαιοποιημένη τὴν μομφήν, ἣν ἐπέρριψε κατ' αὐτοῦ ὁ *Peters*, ὅτι δηλαδή στερεῖται μεθοδολογικῆς προπαιδείας. Ὁ *Ἐλευθερόπουλος*, ὁ διορθῶν τὸν πάντας (τόσον τὸν ἄκρατον, κατ' αὐτὸν, ὑλιστὴν *Μαρξ*, ὅσον καὶ τὸν ἄκρατον, κατ' αὐτὸν, ἰδεαλιστὴν *Ρουίλλε*), καταλήγει εἰς κρᾶμα παραδόξου συνθέσεως! Διαιρῶν τὰ κινουῦντα τὴν ἱστορίαν αἰτία εἰς «ψυχικο-πνευματικὰ» καὶ εἰς «ὑλικὰ», δὲν ἐξηγεῖ τὴν διαίρεσιν ταύτην, ὅπως οὐκ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐξηγήσῃ. Τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον δὲν θέτει καν, εἶναι τοῦτο: κινουῦν τὴν ἱστορίαν σκοποὶ, δηλαδή διέπεται αὕτη ὑπὸ ἐλευθερίας, ἢ κινουῦν ταύτην αἰτία μηχανικαί, ὅποτε εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν πρέπει νὰ θεωρηθῇ αὕτη διεπομένη ὑπὸ φυσικῆς ἀναγκαιότητος; Τί εἶναι τὰ «συμφέροντα», ἅτινα ὀνομάζει ὁ *Ἐλευθερόπουλος* «ὑλικὰς αἰτίας»; Ἐὰν εἶναι ἐλευθέρως ἐκλεγόμενοι σκοποὶ, τότε δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζωνται

«ὑλικαὶ αἰτίαι». Ἐὰν εἶναι πράγματι, κατ' αὐτὸν, «ὑλικαὶ αἰτίαι», τότε ἐρωτᾶται: ἀντιτίθενται αἱ αἰτίαι αὗται πρὸς τὰ ψυχικο-πνευματικὰ κίνητρα, ὅπως ἀντιτίθεται ἡ ἀναγκαιότης πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἢ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς αὐτά; Ἐὰν ἀντιτίθενται, ὅπως ἀντιτίθεται ἡ ἀναγκαιότης πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τότε—καὶ μόνον τότε—εἶναι ἡ διατύπωσις τοῦλάχιστον τῆς διακρίσεως τῶν αἰτίων, εἰς ἣν προβαίνει, δεδικαιοποιημένη. Ἐὰν δὲν ἀντιτίθενται, τότε πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ψυχικο-πνευματικὰ κίνητρα ὡς τελούντα ὑπὸ ἀναγκαιότητος καὶ ὡς σημαίνοντα ὡσαύτως αἰτίας μηχανικὰς, φυσικὰς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑλικὰς. Τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν ἐνδιαφέρουν ὅμως τὸν συγγραφεὰ. Οὗτος ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ «τονίζῃ» καὶ νὰ καταδεικνύῃ καὶ εἰς τὸ νὰ ὁμιλήῃ περὶ ἔργου σοβαρωτάτου, ὅπως εἶναι ἡ «κοινωνιολογία» τοῦ *Alfred Vierkandt*, ὡς περὶ ἔργου ἐκθέτοντος «πράγματα ἀφ' ἑαυτῶν ἐννοούμενα» (σ. 166, ὑποσ. 1).

Εἰς τὴν σελίδα 174 ὑπάρχει ἡ φράσις: «Δηλαδή αἱ αἰτίαι καὶ αἱ φράσεις τῆς ἐξελίξεως συνδέονται αἰτιολογικῶς...». Τὴν σημαίνει ἡ φράσις αὕτη; Αἱ αἰτίαι τῆς ἐξελίξεως συνδέονται αἰτιολογικῶς πρὸς τὰς φράσεις τῆς ἐξελίξεως! Ἐὐτυχῶς, ὅτι τονίζει τοῦτο ὁ *Ἐλευθερόπουλος*, διότι ὁπῆρθε πράγματι κίνδυνος νὰ νομίση τις, ὅτι αἱ «αἰτίαι» τῆς ἐξελίξεως συνδέονται πρὸς αὐτὴν ὄχι αἰτιολογικῶς, ἀλλ' ἄλλως πως!

Εἰς τὰς σελίδας 176 καὶ 177 ἀντικρούει ὁ *Ἐλευθερόπουλος* τὴν περὶ ἱστορίας θεωρίαν τῶν *Winkelmann* καὶ *Riekerl*. Ὁ *Ἐλευθερόπουλος* συλλαμβάνει τοίτους «ἀγνοοῦντας» καὶ «σφάλλοντας»! Πληροφρῶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ἐκ τῶν ὅσων τοῦλάχιστον γράφει ὁ *Ἐλευθερόπουλος* ἐξάγεται, ὅτι οὗτος παρανοεῖ τὰ ἔργα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος φιλοσόφων! Ἄλλ' εἶναι φυσικὸν νὰ παρανοῇ ταῦτα συγγραφεὺς, ὅστις γράφει φράσεις, ὡς αἱ ἀκόλουθοι: «Κυριαρχεῖ μὲν αὐστηρὰ ἐννομία, ἐπειδὴ ὅλοι αἱ αἰτιότητες εὑρίσκονται ἀναμεταξύ των ἐν σπουδαίᾳ, ἀλλὰ τὸ ἀπροσδιόριστον τοῦ ἀποτελέσματος ἐκ τῶν προτέρων διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προῖδῃ κανεὶς, ἐὰν καὶ εἰς ποῖον τινα βαθμὸν οὐ λάβῃ μέρος εἰς τὰ γεγονότα καὶ τὸ ἰδεολογικὸν «ὑφέλει». . .». Ὅφειλον νὰ παρατηρήσω εἰς τὸν συγγραφεὰ τῆς ἀνωτέρω φράσεως, ὅτι δὲν

είναι δυνατόν νὰ κρατῆ «αὐστηρὰ ἐννομία» καὶ ὅμως ταὐτοχρόνως νὰ ἐξαρτᾶται ἡ ἱστορία καὶ ἀπὸ τὸ «ἰδεολογικὸν ὀφείλεις»! Ἐάν, ὅπως «διδάσκει» ὁ Ἐλευθερόπουλος, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ φύσεως καὶ ἱστορικῆς ζωῆς, ἐάν ἀμφότεραι διέπονται ὑπὸ αὐστηρᾶς ἀναγκαιότητος καὶ νομοτελείας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ἡ ἱστορία ἐξηρημαμένη ἐξ ἠθικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ἀρχῶν. Πῶς συμβαίνει ὥστε ἡ ἱστορία νὰ ἐξαρτᾶται (ἐν καὶ τελεῖ ὑπὸ «αὐστηρᾶν ἐννομίαν») ἀπὸ τὸ «ἰδεολογικὸν ὀφείλεις», ἐνῶ ἡ φύσις (ἡ ὁποία δὲν διαφέρει, κατὰ τὸν Ἐλευθερόπουλον, ἀπὸ τῆς ἱστορίας) δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτοῦ;

Εἰς τὴν σελίδα 187, ἀντικρούων ὁ Ἐλευθερόπουλος τὸν *Stamm-ler* γράφει: «Εἶναι ψεῦδος, εἶναι ἀπάτη, ὅτι ὑπάρχουν νόμοι ὡς κοινὴ γενικὴ θέλησις». Τοιούτου εἴδους παρατηρήσεις εἰς βάρος ἐρευνητῶν, ὡς ὁ *Stamm-ler*, δὲν ἀποτελοῦν βεβαίως σοβαρὰν ἀντί-κρουσιν αὐτῶν.

Εἰς τὴν σελίδα 191 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις: «Ὁ *Kelsen*. . . καταλήγει εἰς μίαν ὀρθὴν ἰδέαν ἡ πολιτεία εἶναι μία διήταξις, μία σχέσις νομική. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὕτη ἐννοεῖται διὰ τὰς ἰδικὰς μου ἐρεῦνας ἢδη ἀπ' ἐαυτῆς καὶ τὸ ὅτι κατὰ τὸν *Kelsen* ὄρισμὸς τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας καταντᾷ εἰς ὄρισμὸν τοῦ δικαίου εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωσις εἰς τὸν ἰδικόν μου ἀνωθι δεδομένον ὄρισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Ἀπαντᾷ δὲ κατὰ λέξιν καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρώτην ἐκδόσιν τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ συγγραμμάτος μου. . . Λυποῦμαι λοιπὸν ὅτι ὁ *Kelsen* ἀναφέρει μὲν ὅλας τὰς κοινωνιολογίας καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ σχετικὰ ἀρθρίδια, ἀπισιωπᾷ ὅμως τὸ ἰδικόν μου σύγγραμμα, χωρὶς νὰ θελήσω τὰ εἶπω ὅτι ἔλαβε τὴν ἰδέαν του ἀπὸ τὸ σύγγραμμά μου». Πῶς πρέπει νὰ χαρακτηρῆσιν τὴν ὑποσημείωσιν ταύτην; Ὁ *Kelsen* ἔκλεψε τὸν Ἐλευθερόπουλον, χωρὶς νὰ τὸν μνημονεύσῃ! Πληροφορῶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ὁ *Kelsen* (εἰς τῶν μεγαλειτέρων πολιτειολόγων τῆς ἐποχῆς μας καὶ δὴ ἐκεῖνος, οὗτινος αἱ θεωραὶ ἐπαναστάτησαν τὴν ἐπιστήμην) δὲν εἶναι συνειθισμένος νὰ ληστεύῃ συγγράμματα ἄλλων, οὔτε ὅμως καὶ νὰ λαμβάνῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ μνημονεύῃ συγγράμματα, ὡς τὰ τοῦ «προστατύπου» Ἑλλήνος κοινωνιολόγου! Πλη-

ροφορῶ ἐπίσης τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν εἰς θέσιν νὰ ἐννοήσῃ ὅσα γράφει ὁ *Kelsen* εἰς τὴν 13ην παραγράφον τοῦ ἔργου του *Der soziologische und der Juristische Staatsbegriff*, παράγραφον, ἐν τῇ ὁποίᾳ πραγματεύεται ὁ Ἀυστριακὸς πολιτειολόγος τὴν σχέσιν πολιτείας καὶ δικαίου, καταλήγων εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ δύο αὗται ἐννοιαὶ ταυτίζονται πρὸς ἀλλήλας! Ὁ *Kelsen* εἶχε τὴν καλοσύνην νὰ ἀποστείλῃ πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸ «Ἄρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» ἐκτενῆ περίληψιν τῆς ὅλης πολιτειολογίας του, τοιοῦτοτρόπως δὲ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης εἶναι εὐτυχῶς εἰς θέσιν νὰ ἐλέγξῃ τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῶν ὅσων καταγγέλλει ὁ Ἐλευθερόπουλος. Ἐνταῦθα ἀρκοῦμαι εἰς τὸ νὰ παρατηρήσω, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος ὄχι μόνον δὲν ἔχει διδάξει ὅσα διδάσκει ὁ *Kelsen*, ἀλλ' ἔχει «τονίσει» ῥητῶς τὰ ἀντίθετα. Ὅχι μόνον δὲν ταυτίζει ὁ Ἐλευθερόπουλος τὴν πολιτείαν πρὸς τὸ δίκαιον, ἀλλὰ τονίζει εἰς τὴν σελίδα 57 τοῦ «ἔργου» του, ὅτι θεσμοὺς δικαίου περιέχει καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ κοινωνικοῦ γένους, ὀργάνωσις προηγηθεῖσα, κατ' αὐτόν, τῆς πολιτείας. Ἄρα: Τὸ δίκαιον εἶναι, κατὰ τὸν Ἐλευθερόπουλον, ἐννοια εὐρύτερα τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας! Ἐάν λοιπὸν, κατὰ τὸν Ἐλευθερόπουλον, «ἐννοοῦνται ἀπ' ἐαυτῶν» ὅσα διδάσκει ὁ *Kelsen*, τότε τὰ «ἀπ' ἐαυτῶν ἐννοούμενα» δὲν συμπίπτουν πρὸς ὅσα «ῥητῶς» διδάσκει ὁ Ἐλευθερόπουλος, ἀλλ' ἀντιγράφουν πρὸς αὐτά. Ὁ Ἕλληνας λοιπὸν συγγραφεὺς ὄχι μόνον ἐκεῖνα δὲν ἐννοεῖ, τὰ ὁποῖα διδάσκει ὁ *Kelsen*, ἀλλ' οὔτε ἐκεῖνα ἔχει ὑπ' ὄψιν του, τὰ ὁποῖα ἐδίδαξεν ὁ ἴδιος! Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσαν ἀντιπαραβολὴν τῶν γνωμῶν τοῦ *Kelsen* καὶ τοῦ Ἐλευθεροπούλου δὲν ἔλαβον κἂν ὑπ' ὄψιν τὴν θεμελιώδη διαφορὰν τῶν μεθόδων, ἐξ ὧν ὀρμήθησαν οὗτοι εἰς τὴν σύλληψιν τῶν θεωριῶν. Ἡ ὀρθότερον: δὲν ἔλαβον κἂν ὑπ' ὄψιν μου, ὅτι ἐνῶ ὁ Ἐλευθερόπουλος ἐξ οὐδεμιᾶς κατὰ βάθος μεθοδολογικῆς ἀπόψεως ὀρμάται, ὁ *Kelsen* — ὅπως εἶναι παγκοίνως γνωστὸν — ἀκολουθεῖ μὲ συνέπειαν καταπλήσασσαν τὴν αὐστηροτέραν τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τῇ πολιτειολογικῇ ἐπιστήμῃ χρησιμοποιηθεισῶν μεθόδων! Ὅχι ὅμως μόνον τὰ μεθοδολογικὰ ὀρμητήρια, ἀλλ' οἱ πνευματικοὶ κόσμοι, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινοῦνται οἱ *Kelsen* καὶ Ἐλευθερόπουλος, εἶναι τόσον διά-

φοροι, ὥστε ἦτο ἄρ' ἑαυτοῦ ἄδύνατον νὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ τούτων ἕστω καὶ τυχαία σύμπτωσις γνωμῶν!

Εἰς τὴν σελίδα 192, ὅπου ὁ Ἐλευθερόπουλος λύει τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου κατὰ τρόπον προδίδοντα πλήρη ἄγνοιαν τῆς περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο στραφείσης ἐρεῦνης, ὑπάρχει ὑποσημείωσις, εἰς ἣν — πιστὸς ὁ Ἕλλην «κοινωνιολόγος» εἰς τὴν συνήθειάν του — ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ *Ehrlich*, λέγων σὺν τοῖς ἄλλοις κατὰ λέξιν: «Ὁ *Ehrlich* . . . παρεξηγεῖ τὰ πράγματα, λέγων, ὅτι δὲν εἶναι ἀληθές, ὅτι δίκαιον εἶναι μόνον ὁ νόμος ὁ γενόμενος παρυδεκτικὸς ὑπὸ τῆς πολιτείας, ὅτι τὸ δίκαιον ὑπῆρξεν ἀρχῆθεν ἢ δὴ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς πολιτείας. . . ». Παρατηρῶ εἰς τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ *Ehrlich* λεγόμενον (ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ *Ehrlich*, ὡς διατυπώνει τοῦτο ὁ Ἕλλην κοινωνιολόγος) συμπίπτει πρὸς ὅτι ὁ ἴδιος διδάσκει εἰς τὴν σελίδα 57 τοῦ «ἔργου» του. Ἐκεῖ λέγει ὁ Ἐλευθερόπουλος, ὅτι καὶ πρὸ τῆς γενέσεως τῆς πολιτείας, δηλαδὴ ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῶν γενῶν ὑπῆρχαν θεσμοὶ δικαίου. Ἄρα: συμφωνεῖ οὗτος πρὸς τὴν γνώμην τοῦ *Ehrlich*, καθ' ἣν δίκαιον «ὑπῆρξεν ἀρχῆθεν ἢ δὴ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν πολιτείαν». Μὲ ἄλλες λέξεις: κατὰ τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὄχι μόνον ὁ *Ehrlich*, ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ Ἐλευθερόπουλος «παρεξηγεῖ τὰ πράγματα λέγων» τὰ ἀνωτέρω.

Εἰς τὴν σελίδα 194 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Δίκαιον εἶναι λοιπόν, λέγονται δὲ καὶ πράγματι ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ ὅλοι οἱ ἐκάστοτε νόμοι, οἱ ἔξωθεν διὰ βίας ἐπιβαλλόμενοι καὶ τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων καθορίζοντες νόμοι ἀσχετῶς πρὸς τὸ περιεχόμενόν των. Ναὶ μὲν ὁ *Stammler* διακρίνει τοὺς νόμους αὐτοὺς εἰς δίκαιον καὶ εἰς ἀνόμιμα διατάξεις, ἀλλ' ἀδιάφορον πῶς αὐτὸς καταλήγει εἰς τὴν διάκρισιν αὐτήν, πρόκειται μόνον περὶ θεωρίας, περὶ ὑποκειμενικῆς κρίσεως ἐπὶ τῶν κειμένων νόμων καὶ ὄχι περὶ ἀντικειμενικῆς καταλήψεως τοῦ φαινομένου». Πληροφορῶ τοὺς ἀναγνώστῃς, ὅτι διὰ τῆς ἀνωτέρω φράσεως διαστρέφονται καὶ πάλιν τὰ ὑπὸ τοῦ *Stammler* λεγόμενα. Ἐρωτῶ τὸν Ἐλευθερόπουλον: ποῦ διακρίνει ὁ *Stammler* τοὺς νόμους εἰς δίκαιον καὶ ἀνόμιμα διατάξεις; Καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς οὐδὲν τῶν ἔργων του! Οὔτε εἰς τὸ ἔργον του «*Wirtschaft und Recht*» (Προβλ. Leipzig 1914,

σ. 482 κ.έ. ὡς καὶ σ. 488 κ.έ.), οὔτε εἰς τὸ ἔργον του «*Theorie der Rechtswissenschaft*» (Προβλ. Halle a. d. S., 1911, κυρίως σ. 508 κ.έ.) οὔτε εἰς τὸ ἔργον του «*Die Lehre von dem richtigen Rechte*» (Προβλ. Berlin 1902, κυρίως σ. 129), οὔτε τέλος εἰς τὸ «*Lehrbuch der Rechtsphilosophie*» (Προβλ. Berlin und Leipzig 1922) λέγει ὁ *Stammler* ἕσα ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ὁ Ἐλευθερόπουλος. Συγκεκριμένως μάλιστα ὁ *Stammler* εἰς ὅλας τὰς σελίδας, εἰς ἃς παραπέμπω ἀνωτέρω, προβαίνει εἰς ἀπόλυτον διάκρισιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἀνόμιμα, διάκρισιν, εἰς ἣν προβαίνει μάλιστα οὗτος αὐστηρῶς λογικῶς, χωρὶς νὰ ἀναμειγνύῃ εἰς τὰς ἐννοίας ταύτας στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ δικαίου ἢ τῆς ἀνόμιμα. Οὐδαμοῦ λέγει ὁ *Stammler*, ὅτι οἱ νόμοι, οἵτινες ἀποτελοῦν τὸ δίκαιον, διακρίνονται εἰς καθ' ἑαυτὸ δίκαιον καὶ εἰς ἀνόμιμα. Αὐτὰ λέγονται ὑπὸ τοῦ ἀγνοοῦντος τὸν *Stammler* καὶ «πρωτοτύπως» ἀναπτύσσοντος τὰς θεωρίας τούτου Ἐλευθεροπούλου!

Εἰς τὴν σελίδα 200, ὁμιλῶν ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῶν αἰτιῶν, αἵτινες προκαλοῦν τὴν ὑπακοὴν εἰς τοὺς κειμένους νόμους, λέγει: «Γενικωτέρα αἰτία τῆς ὑπακοῆς εἰς κειμένους νόμους εἶναι μία ψυχικὴ διάθεσις τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου. Δηλαδὴ ὅπως εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ ἐπιβαλλόμενος εἰς τοὺς ἄλλους,, ὁ ζητῶν . . . νὰ τοὺς διατάσῃ κτλ. φέρεται ἀπὸ μιαν ὁρμὴν ἐσωτερικὴν, ἀπὸ ἐμφυτον ψυχικὴν διάθεσιν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἀνθρωπότητος τὴν ἐσωτερικὴν ὁρμὴν, τὴν ψυχικὴν διάθεσιν νὰ ὑπακούῃ, νὰ ὀδηγῆται». Νομίζω, ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἐλευθερόπουλος θὰ ἔπρεπε νὰ παραπέμψῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸν *Auguste Comte*, ὅστις ἐδίδαξε (πολλὰς δεκαετηρίδας πρὶν ἢ γεννηθῆ ὁ Ἕλλην «κοινωνιολόγος») τὰ αὐτὰ πράγματα καὶ δὴ ἀσυγκρίτως καλλίτερον. Ὅταν λέγῃ τις κἄτι, τὸ ὁποῖον ἐλέχθη προηγουμένως καὶ ὑπ' ἄλλου, ἔχει ὑποχρέωσιν νὰ μνημονεύσῃ τὸν ἄλλον αὐτὸν καὶ νὰ μὴν ἐμφανίσῃ τὴν γνώμην του ὡς πρωτότυπον. Τὸ ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευομένῃ φράσει τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενον ἀποτελεῖ μίαν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς «κοινωνικῆς στατικῆς» τοῦ *Comte*. Παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς: *Auguste Comte, Cours*

de philosophie positive, Tome IV, Paris 1908, σελ. 324 κ. έ.

Εἰς τὴν σελίδα 205 ζητεῖ ὁ Ἐλευθερόπουλος διὰ μιᾶς καὶ μόνης φράσεως νὰ ἐξαφανίσῃ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς τὴν κλασσικὴν τοῦ ποινικοῦ δικαίου σχολίην. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος φράσις εἶναι ἡ ἀκόλουθος: «ἡ δὲ ποινὴ ὡς δικαιούση ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν κειμένων νόμων περιέχει ταυτολογίαν ἄνευ σημασίας, ἐπικαλύπτουσα διὰ πομπώδους φράσεως τὴν ἐννοίαν τῆς ποινῆς ὡς τοῦ μέσου πρὸς καταναγκασμὸν ἢ καὶ ἐξαφανισμὸν τῶν ἀντιπάλων τοῦ κειμένου δικαίου». Σχόλια δὲν χρειάζονται!

Εἰς τὴν σελίδα 213 ἐπιτίθεται ὁ Ἐλευθερόπουλος κατὰ τῶν *Spencer* καὶ *Tarde*, εἰς δὲ τὴν σελίδα 216 κατὰ τοῦ *Tönnies*. Ὅλα αὐτὰ ἐπιχειροῦνται ἐπίσης εἰς δύο φράσεις. Ὅφειλω νὰ πληροφορήσω τὸν ἀναγνώστην, ὅτι καὶ εἰς τὰς πεπιπτώσεις αὐτὰς ἀποδίδει ὁ Ἐλευθερόπουλος κακῶς καὶ ἀτελῶς ὅσα ἐδίδαξαν οἱ πράγματι μεγάλοι κοινωνιολόγοι, τοὺς ὁποίους διὰ μιᾶς καὶ μόνης χειρονομίας νομίζει οὗτος, ὅτι δικαιούται νὰ ἀντιμετωπίσῃ!

Εἰς τὴν σελίδα 220 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ἀλλὰ εἶναι ἤδη καὶ τοῦτο φανερόν, ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ κοινωνικοῦ βίου κατ' ἐξοχὴν συμπίπτει μὲ τὴν φύσιν του, τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν, οὕτως ὥστε φύσις καὶ χαρακτήρ τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἱστορίας (ὅπως π. χ. καὶ εἰς τοὺς ἰχθῦς) ἢ ὑψίστανται ὁμοῦ ἢ ἐξαφανίζονται ὁμοῦ». Παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ ἐξαγάγῃ μόνος του συμπέρασμα περὶ τοῦ τί σημαίνει γενικῶς ἡ ἀνωτέρω φράσις! Τί σχέσιν ἔχουν τὰ «ψάρια» πρὸς ὅλα αὐτὰ, τοῦτο βεβαίως ἐξάγεται ἀπ' ἑαυτοῦ καὶ δὲν χρειάζεται ἡ ἐπέμβασις τοῦ ἀναγνώστου!

Εἰς τὴν σελίδα 244 ὑπάρχει ὑποσημείωσις, εἰς ἣν λέγεται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο: «ὁ *Spratt*, ὀνομάζων τὸν πόλεμον «*Ultima ratio*», δίκαιον κτλ. ἐδιδάχθη, ἄς ἐλπίζωμεν, ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῆς Γερμανίας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον μίαν ἄλλην γνώμην, ἄλλως τε θὰ εἶναι ἀπόδειξις μόνον ὅτι εἶναι ἀνεπίδεκτος μαθήσεως». Πληροφορῶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅτι ὁ *Spratt* εἶναι εἰς τῶν διασημοτέρων κοινωνιολόγων καὶ οἰκονομολόγων τῆς ἐποχῆς μας καὶ ὅτι ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ζητεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἐν σχέ-

σει πρὸς αὐτὸν ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνοσῶν του δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα!

Εἰς τὴν σελίδα 245, ὁμιλῶν ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ τῆς δυσαρσκειᾶς τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὰ κρατοῦντα ἐκάστοτε συστήματα, γράφει: «Ἐγὼ δὲ κατέδειξα ἤδη ὅτι ἡ δυσαρσκεία αὐτῇ — δυσαρσκεία καὶ ἐκ λόγων τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος καὶ ἐκ λόγων ἰδεολογικῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνθρώπων — ἐνεργεῖ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὡς αἰτία τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς». Ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενον δὲν «κατεδείχθη» ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' εἶχεν ἤδη ὑποστηρικτὴ προηγουμένως ὑπ' ἄλλων. Ἀρκούμαι ἐνταῦθα νὰ παραπέμψω εἰς τὸν *Mara*, ὁ ὁποῖος ἰδίᾳ εἰς τὸ ἔργον του «*Misère de la Philosophie*», τὸ ὁποῖον ἐγράφη, ὡς γνωστὸν, γαλλιστὶ εἰς ἀπάντησιν τῆς ὑπὸ τοῦ *Proudhon* δημοσιευθείσης «*Philosophie de la misère*», ἀναπτύσσει τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν καθαρώτατα, τονίζων, ὅτι ἡ «κακὴ πλευρὰ» τῆς κοινωνίας, ἡ δυσαρσκεία, ὁ πόνος, ἡ πικρία καὶ ὁ φθόνος, εἶναι ἀκριβῶς οἱ παράγοντες, οἵτινες κινοῦν τὴν ἱστορίαν, ὀδηγοῦντες εἰς τὸν ἀγῶνα.

Εἰς ὅσα γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος περὶ σοσιαλισμοῦ καὶ κομμουνισμοῦ ὑπάρχουν ἀπ' ἀρχῆς ἕως τέλους βαρύνοντα παρερμηνείαι. Καὶ ἐν πρώτοις ὁ Ἐλευθερόπουλος λέγει, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς ζητοῦν σὺν τοῖς ἄλλοις νὰ εἰσαγάγουν τὴν ἐλευθερομειξίαν. (Ἱερβλ. σ. 246, 250 καὶ 252). Εἰς τὴν σελίδα μάλιστα 250 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὑποσημείωσις: «Παρατηρῶ ὅτι τὰ *Sozialistische Monatshefte*, ἰσχυρίζομενα ὅτι παραληρῶ λέγων, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ζητεῖ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἐλευθέρου ἔρωτος, ζητοῦν νὰ κυλύψουν μίαν τάσιν σήμερον ὡς μὴ ὀρθὴν θεωρουμένην». Ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσω καὶ ἐγώ, ὅτι κριτικὸς τῶν «*Sozialistische Monatshefte*» εὗρίσκειται ἐν πλήρει δικαίῳ, γράφων, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος παραληρεῖ καὶ δὲν ζητεῖ διόλου νὰ καλύψῃ τάσιν, ἧτις σήμερον ἀπλῶς δὲν θεωρεῖται ὀρθή. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν κυρίως τὸν μαθητὴν τοῦ *Saint-Simon Infantin*, ὅστις (εἰρήσθω ἐν παρόδῳ) οὐτε σοσιαλιστὴς ἦτο κατὰ βάλδος, οὐτε κομμουνιστὴς, καὶ τὸν *Prouvier*, οἱ πλεῖστοι τῶν σοσιαλιστῶν καὶ κομμουνιστῶν αὐτοῦ τούτου τοῦ παρελθόντος ὄχι μόνον δὲν ἐζήτησαν ἐλευθερομειξίαν,

ἀλλ' ἐδίδαξαν ὅτι ὁ γάμος δέον νὰ μεταβληθῆ εἰς πραγματικὴν καὶ οὐσιαστικὴν ἔνωσιν καὶ νὰ μὴν ἀποτελῆ ἀπλῶς, ὅπως σήμερον, συμβατικὸν καθεστῶς. Παραπέμπω τὸν Ἐλευθερόπουλον εἰς τὸν *Cahot*, ἴδια δὲ εἰς τὸν *Engels*, ὅστις ἐμφανίζεται ἐν τῷ προκειμένῳ διερμηνεύων καὶ τὴν γνώμην τοῦ *Maria*. (Πρὸβλ. *Engels, Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Berlin 1928, σ. 64)

Εἰς τὴν σελίδα 251 γράφει ὁ Ἐλευθερόπουλος: «Ὁ σοσιαλισμὸς ἢ κομμουνισμὸς θέλων νὰ καταργήσῃ τὰς διακρίσεις εἰς στρώματα κοινωνικά (εἰς κοινωνικὰς τάξεις) καὶ τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν ἀγνοεῖ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Κατέδειξα ἤδη ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν ὅμοιοι». Δὲν ἐννοῶ, πῶς γράφονται πραγματι τοιούτου εἶδους φράσεις! Τὸ ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ πραγματοποιήσις τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητος εἶναι ζήτημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐξετάζω ἐνταῦθα. Πάντως ὀφείλω νὰ τονίσω, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς δὲν ζητοῦν νὰ «ἐξομοιώσουν» τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἄρουν τὴν ἀτομικότητά των, ἀλλὰ περιορίζονται εἰς τὸ νὰ ἀποβλέπουν εἰς τὴν οἰκονομικὴν μεταξὺ τούτων ἰσότητα. Ἡ οἰκονομικὴ ἰσότης δὲν αἴρει τὴν ἀνομοιότητα τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ ἐκδηλώνουν τὴν ἀτομικότητά των καὶ νὰ διακρίνονται, χωρὶς ἢ ἀτομικότης καὶ ἢ διακρίσις νὰ συνδέεται πρὸς τὸν παράγοντα τοῦ χρήματος καὶ τοῦ κεφαλαίου. Ἡ «ἀνθρωπίνη φύσις» πάντως οὔτε πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἰσότητα, οὔτε πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀνισότητα ἔχει σχέσιν. Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐλευθεροπούλου λεγόμενον περὶ τῆς ἀνομοιότητος τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀτόμων δὲν εὐρίσκειται ἐν λογικῇ συνοχῇ πρὸς τὴν πολεμικὴν, ἣν ἀσκεῖ οὗτος εἰς βάρος τῆς ἰδέας τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητος!

Εἰς τὴν γερμανικὴν ἔκδοσιν τῆς «κοινωνιολογίας» του ἐπιτίθεται ὁ Ἐλευθερόπουλος κατὰ τοῦ *Eduard Bernstein*, γράφων κατὰ λέξιν τὰ ἐξῆς: «Ὁ *E. Bernstein* . . ., χαρακτηρίζει ὡσαύτως τὸν σοσιαλισμὸν ὡς ἀντεπιστημονικόν, ἀλλὰ διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀσχολεῖται περὶ τὸ «ᾧν» («εἶναι», «*Sein*»): ὁ *Bernstein* ὅμως δὲν λέγει δι' αὐτοῦ τίποτε· καὶ ἡ ἀστρονομία προβλέπει μελλοντικὰς καταστάσεις, χωρὶς νὰ παύῃ νὰ εἶναι ἐπιστήμη» (Πρὸβλ. *Eleuthero-*

pulos, Soziologie, Jena 1923, σελ. 224, ὑποσημ. 1). Τὸ ὅτι ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσιν τῆς «κοινωνιολογίας» του, δὲν σώζει τὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος θὰ ὄφειλεν ἤδη ἐν ἔτει 1923, δηλαδή 19 ὀλόκληρα ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ «ἔργου» του, νὰ ἔχη γνωρίσει τὰ στοιχεῖα τῆς λογικῆς καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ διδάσκουν ὅτι τὸ «*Sein*», τὸν «ᾧν» (τὸ «εἶναι») δὲν ἀναφέρεται ἀπλῶς εἰς τὸ παρὸν καὶ παρελθόν, ἀλλ' ἀφορᾷ πᾶσαν ἐν γένει πραγματικότητα καὶ δὴ αὐτὴν ταύτην τὴν μελλοντικὴν, ἐφ' ὅσον αὕτη προβλέπεται ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα φυσικῶν αἰτιῶν. Τὸ ἀντίθετον τοῦ «*Sein*» εἶναι οὐχὶ ἡ μελλοντικὴ πραγματικότης, ἀλλὰ τὸ «*Sollen*», τὸ «δέον», ὁ δὲ *Bernstein*, γράφων ὅσα ἔγραψεν, ὅχι μόνον δὲν περιπίπτει εἰς σφάλμα, ἀλλὰ γνωρίζει ἀπλῶς ὅσα ὁ Ἐλευθερόπουλος ἀγνοεῖ!

Τοιουτοτρόπως ἔφθασα εἰς τὸ τέλος τοῦ «Θεμελιώδους» κοινωνιολογικοῦ ἔργου τοῦ Ἐλευθεροπούλου. Μετὰ τινὰς παρατηρήσεις ἀναφερομένας εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν κομμμάτων (παρατηρήσεις, ὡς ἢ ἀκόλουθος; «Ὁ σπουδαιότερος λοιπὸν τρόπος εἶναι ὅτι τὸ κόμμα πρέπει νὰ εἶναι ὀργανωμένον κατὰ τρόπον αὐστηρότατον κλπ.», σ. 264), καταλήγει ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τὰ τελικά του συμπεράσματα. Ποῖα ὅμως εἶναι τὰ συμπεράσματα αὐτά; Ἀξίζει νὰ μνημονευθῶν περικοπὰί τινες κατὰ λέξιν. Ὁ Ἐλευθερόπουλος γράφει:

«Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι διὰ τὸν κοινωνικὸν καὶ ἔθνικὸν βίον τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου ἢ, ἄλλως λεγόμενον, τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι . . . ἀποτελοῦν κοινωνικὴν τάξιν . . . ἢ . . . ἓνα ἔθνος, γεννᾶται ἓνα καθῆκον: προφυλάξου, ἔχε μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ σου. Τοῦτο ἀποτελεῖται εἰς ἕκαστον ἀνθρώπον θέλοντα τὴν πραγματοποίησιν τῶν κοινωνικῶν του σκοπῶν, ἀποτελεῖται εἰς ἕκαστον ἔθνος θέλον τὴν ἀνάπτυξίν του καὶ ἀποτελεῖται καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν ἰδεολογίαν, εἰς τὴν τάσιν ἐκείνην ἐν τῷ ἀνθρώπῳ «ὀφείλεις!» (ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχη ἀξίαν ἀνθρώπου!). "Ἐχε μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ σου διὰ τὴν κατορθώσῃς τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν σου . . . Προφυλάξου, ἔχε μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ σου! εἶναι λοιπὸν ἡ βίασις παντὸς τρόπου κοινωνικῆς καὶ ἔθνικῆς ἐνεργείας. . . Ἐννοεῖται

δὲ ὅτι ἀποτείνεται εἰς ὄλους: προφυλαχθῆτε, ἔχετε μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ σας! Ἄλλὰ δὲν πρόκειται περὶ κατηγορηματικῆς ἀπειθήσεως, πρόκειται μόνον περὶ συμβουλῆς ὁμοιαζούσης τὴν συμβουλήν τοῦ ἱατροῦ: νὰ κινῆσαι! Δηλαδή εἶναι δυνατόν νὰ κινῆται ὁ δυνάμενος, ὁ ἔχων τὰς δυνάμεις νὰ κινῆται, αἱ δὲ δυνάμεις δὲν εἶναι αἰώνιαι, αἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔρχεται τὸ γῆρας. Οὕτω δὲ καὶ κατὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ ἔθνικὴν δρᾶσιν· προφυλάξου, ἔχε μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ σου! εἶναι μία κοινωνιολογικὴ συμβουλὴ εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατόν νὰ προφυλάσσεται καὶ νὰ ἔχη μέριμναν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν εἰς αὐτόν. . . » (σελ. 265 κ. ἑ.).

Περὶ τῶν συμπερασμάτων αὐτῶν (καὶ τῆς βαθυτάτης σοφίας ἣν περικλείουν) ὡς σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης μόνος του γνώμην. Περισσότεραι κρίσεις ἔκ μέρους μου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ζητηθοῦν!

* *

Ὁ τόνος, εἰς τὸν ὁποῖον διετυπώθη ἡ ἀνωτέρω κριτικὴ, ἴσως παρεξηγηθῆ ὑπὸ τινων καὶ χαρακτηρισθῆ ὡς ἀντιφάσκων πρὸς τὴν «καλῶς ἐννοουμένην» κριτικὴν. Ἴσως παρατηρηθῆ, ὅτι νέοι ἐπιστήμονες — ὡς ὁ τὴν κριτικὴν ταύτην ὑπογράφων — θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικότεροι εἰς τὰς κρίσεις των. Ὁμολογῶ πράγματι, ὅτι εἶναι ἡ πρώτη — (ἐλπίζω δέ, ὅτι εἶναι καὶ ἡ τελευταία) — φορὰ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναγκάζομαι νὰ ὑπερβῶ τὰ ὄρια τῆς συνήθους ἐπιστημονικῆς συζητήσεως καὶ νὰ προβῶ εἰς ἐπίθεσιν, οἷα ἡ ἐν τῇ παρούσῃ κριτικῇ ἐπιχειρηθεῖσα. Ἐὰν προέβην ὅμως εἰς τοιαύτην ἐπίθεσιν, τοῦτο ἐπεβάλλετο ὑπὸ περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι πράγματι ἔξαιρετικά! Δὲν ὑπάρχει δευτέρα περίπτωση ἐπιστήμονος, τοῦ ὁποῖου ἡ φήμη εἶναι τόσον ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀντιότητά του. Δὲν πρόκειται περὶ τῆς φήμης τοῦ Ἐλευθεροπούλου ἐν τῷ ἔσωτερικῷ. Ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης κριτικῆς, τοιαύτη φήμη δὲν ὑπάρχει. Ἐξω ἀγνοεῖται ὁ Ἐλευθερόπουλος. Πρόκειται περὶ τῆς φήμης του ἐν τῷ ἔσωτερικῷ τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἡ ἐμφάνισίς του καὶ ἡ δι' εἰδικῆς προσκλήσεως γενομένη εἰς αὐτὸν ἀνάθεσις τῆς τακτικῆς ἑδρας τῆς κοινωνιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλο-

νίας ἐθεωρήθη ὡς ἰδιαιτέρως εὐτυχὲς διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος γενοῦσ. Ὅταν ζῆ τις εἰς τόπον, ὅπου συμβαίνουσιν τὰ παράδοξα αὐτὰ καὶ ὅταν ὑπάρχη ὁ κίνδυνος, παρθένα ἀκόμη πνεύματα (ὅπως τὰ τῶν νεαρῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) νὰ παρασυροῦν ἀπὸ τὸν κακῶς δημιουργηθέντα περὶ τὸν Ἐλευθερόπουλον θόρυβον καὶ νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδρασιν τῶν διδασκαλιῶν του, ἐπιβάλλεται νὰ διαμαρτυρηθῆ τις καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ μὲ χρώματα ὅσον τὸ δυνατόν κτυπητότερα τὴν ὑπὸ τῆς κακῶς δημιουργηθείσης φήμης ἀποκρυπτομένην πραγματικότητα. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀφιερώνει ἑαυτόν εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἀφείλει νὰ ἔχη τὸ θάρρος νὰ λέγῃ τὴν ἀλήθειαν ἀνευ περιστροφῶν καὶ κατὰ τρόπον ὅσον τὸ δυνατόν ὁμιότερον! Ὅτι μὲ ἀθήσεν εἰς τὸ νὰ γράψω τὴν παρούσαν κριτικὴν εἶναι ἡ συναίσθησις ὑπερτάτου ἠθικοῦ καθήκοντος! Τὸ ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ πολλῶν δεκαετηρίδων «ἐπιστημονικὴν» ἐργασίαν, τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμπεύσῃ σεβασμὸν μόνον, ἐὰν ἡ ἐργασία αὕτη ἦτο, ἐὰν ὅχι καρποφόρος, τοῦλάχιστον ἀκίνδυνος καὶ ἐὰν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας ταύτης δὲν ἐνεφανίζοντο, ὑφ' ἣν πρωτοφανῆ μορφήν ἐμυρνίζει ταῦτα ὁ Ἐλευθερόπουλος. Εὐτυχῶς ὑπερέβημεν καὶ ἐν Ἑλλάδι τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξελέξεως, κατὰ τὸ ὁποῖον ἦτο δυνατόν νὰ λέγῃ τις ἀνεξελέγκτως πᾶν ὅτι κατὰ τύχην ἢ κατὰ λάθος συνελάμβανεν ἡ διάνοια. Διὰ τῆς παρούσης κριτικῆς ζητῶ νὰ ἀποδείξω εἰς τὸν Ἐλευθερόπουλον, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπολογίξῃ κάπως περισσότερο τὴν κρίσιν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν του. Ὁ θόρυβος, ὁ ὁποῖος ἐδημοουργήθη περὶ τὸ ὄνομά του, προήλθεν ἀπὸ ξένους πρὸς τὴν ἐπιστήμην κύλους. Τῆς ἐπιστήμης καθήκον εἶναι νὰ ἀποδείξῃ ὡς ἀδικαιολόγητον τὸν θόρυβον αὐτόν. Ἡ πρόκλησις, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ Ἐλευθερόπουλος εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, δὲν ἐπετρέπετο νὰ μείνῃ ἀναπάντητος. Δεδομένου μάλιστα, ὅτι ἡ γενομένη πρόκλησις ἀφορᾷ ἐπιστημονικὸν κλάδον, ὡς ἡ κοινωνιολογία, κλάδον, τοῦ ὁποῖου τὸ κῦρος ἔξακολουθεῖ ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι ἀμφισβητούμενον, ἡ ἀπάντησις ἔπρεπε νὰ δοθῆ εἰς γλώσσαν δριμεῖαν. Ὅταν ἐργάζεται τις διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ ἀποκρυστάλλωσιν νέας ἐπιστήμης καὶ ἐκτίθεται ἡ «ὑπόληψις» τῆς ἐπιστήμης ταύτης καθ' ὃν τρόπον

Περιεχόμενα — Ἄρθρα :

- Fraancesco Orestano, Introduzione alla mia «Filosofia del diritto».
- Ludomir Dikoff, Il diritto civile del avvenire.
- Errique Lind Penna, Il pragmatismo Giuridico di Q. Saldana.

Σημειώματα και συζητήσεις :

- Alfredo Mondizabal Villalba, Il diritto naturale nella scienza amministrativa.
- Benjaminò Patrone, Corporativismo giuridico e ordine costituzionale.

Περιεχόμενα — Ἄρθρα :

- Gorhard Leibholz, La formazione dei concetti nel diritto pubblico.
- Zwigniew Lublenski, L'idea del contratto nella teoria dello Stato di Hobbes.
- Ugo Redand, J. S. Mill e la crisi del liberalismo inglese.
- Carlo Gray, Diritto e nazione armata.

Σημειώματα και συζητήσεις :

- Giacomo Perticone, I classici del pensiero politico : E. Burke.
- Francesco Asturi, Deduzione dalla «Statualità del Diritto».
- Domenico Antonio Cardone, Sul pensiero politico di Dante.

Archiv für Geschichte der Philosophie.

Τριμηνιαίον περιοδικόν εκδιδόμενον ὑπὸ τῆν διεύθυνσιν τοῦ Arthur Stein.

Περιεχόμενα τοῦ 1ου τεύχους.

- Heinrich Rickert, Geschichte und System der Philosophie.
- Ernst Hoffmann, Der pädagogische Gedanke in Platons Höhlengleichnis.
- Heinrich Flatten, Die «materia primordialis» in der Schule von Chartres.
- Bernhard Groethuysen, Die Kosmische Anthropologie des Bovillus.
- Helmüt Kuhn, Hegels Ästhetik als System des Klassizismus.
- Hermann Glockner, Kunst Fischer und Karl Rosenkranz : ein Kleiner Beitrag zur Ästhetik des Neun zehnten Jahrhunderts.
- Fritz Medicus, Paul Hensel zum Gedächtnis.
- Adolf Dyroff, Sammelbericht über die deutschen Schriften des Jahres 1930 zur Patristik.
- G. Daws Hicks, Sammelbericht über die englischen Schriften des Jahres 1930 zum Gesamtgebiet.
- Guido Calogero, Sammelbericht über die italienischen Schriften des Jahres 1930 zur Antike : Erste Hälfte.

εκτίθεται διὰ τοῦ «ἔργου» τοῦ Ἐλευθεροπούλου, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ μὴ διαμαρτυρηθῇ δι' ὅσον τὸ δυνατόν ἐντωτέρας φωνῆς κατὰ τῆς περιέργου αὐτῆς συμπεριφορᾶς ;

Ὅτι δικαιολογεῖ μάλιστα κυρίως τὸν τόνον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐγράφη ἡ παροῦσα κριτικὴ, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἐλευθερόπουλος, ἐπαναπαυόμενος εἰς τὴν κακῶς δημιουργηθεῖσαν φήμην του, διαστρέφει συστηματικῶς τὰς ὑπ' αὐτοῦ «μνημονευόμενας» γνώμας ξένων συγγραφέων, κακολογεῖ αὐτούς κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ καὶ ἐμφανίζει τὴν ἐπιστήμην ἐγκαινιαζομένην διὰ τοῦ «ὀνόματός» του ! Ὅταν ὁ τεταγμένος ὑπὸ τῆς πολιτείας, ὅπως διαπαιδαγωγῆ τὸς νέους, ἀκολουθῇ τὴν τακτικὴν αὐτήν, πρέπει νὰ καταπολεμῆται δι' ὅλων τῶν δυνάμεων. Τὸ ἔργον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου εἶναι ὑψηλόν, δύσκαλον καὶ προϋποθέτει πρωτίστως ἰδιαίτερος ἀνεπτυγμένον ἦθος. Δὲν ἐπιτρέπεται ἐλαφρᾶ τῇ συνειδήσει νὰ λέγῃ τις εἰς τοὺς φοιτητάς, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ *Vierkandt* περιέχει «πράγματα ἀφ' ἑαυτῶν ἐννοούμενα», ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ *Stammeler* λεγόμενα ἀποτελοῦν «ἀπάτην» καὶ «ψεῦδος», ὅτι ὁ *Kelsen* ἀπέφυγε νὰ μνημονεύσῃ ἐκεῖνον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρε τὴν ἰδέαν του, ὅτι ὁ *Spann* εἶναι ἀνεπίδεκτος μαθήσεως, ὅτι . . . ὅτι ! Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρίσῃ τις ὡς λεχθέντα ὑπὸ τοῦ *Stammeler* τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς ἐκεῖνον, τὰ ὁποῖα πράγματι εἶπεν οὗτος καὶ νὰ ἀποδίδῃ εἰς τὸν *Freud* (καὶ δὴ προκειμένου περὶ ζητήματος λεπτοτάτου καὶ δυναμένου νὰ παρασύρῃ ἐπικινδύνως τοὺς φοιτητάς) πράγματα, τὰ ὁποῖα οὐδὲ κατὰ διάνοιαν ἔχει ὁ *Freud* ! Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λέγῃ τις «Ἐγὼ κατέδειξα», ὅταν ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἢ κατ' ἀρχὴν ἄλλως τε ἐπιστημονικῶς ἀπρεπῆς αὐτῇ ἔκφρασις, ἔχει καταδειχθῆ προηγουμένως ὑπ' ἄλλων ! Ἦτο καιρὸς νὰ ὑποδειχθῇ εἰς τὸν Ἐλευθερόπουλον, τί ἐπιτρέπεται καὶ τί δὲν ἐπιτρέπεται, ὅταν εἶται τις τεταγμένος ὑπὸ τῆς πολιτείας, ὅπως διαπαιδαγωγῇ τὴν νεολαίαν ! Τοῦτο ἀκριβῶς ἐζήτητα νὰ ὑποδείξω διὰ τῆς παρουσίας κριτικῆς !

Σημ. Διευθύνσεως : Ἐλλείπει χώρου, ἢ βιβλιογραφία, ἥτις προωφίετο διὰ τὸ παρὸν τεῦχος, θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸ ἐπόμενον.

— Ν Ε Α Β Ι Β Λ Ι Α —

ALFRED ZIMMERN

ΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

PAUL NATORP

Η ΠΕΡΙ ΙΔΕΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

ΙΩΑΝ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΚΑΡΟΛΟΣ ΜΑΡΞ

ΥΠΟ

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Α'. ΤΟΜΟΣ εκ σελ. 500

ΤΑ ΑΝΩ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ

ΕΙΣ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ